

JAARBOEKJE

voor geschiedenis en oudheidkunde van

LEIDEN EN OMSTREKEN 1967

LEIDS JAARBOEKJE

1967

St. Elisabethshof aan de Oude Vest
Foto A. C. van Arkel

JAARBOEKJE

VOOR

GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE

VAN

LEIDEN EN OMSTREKEN

1967

NEGEN EN VIJFTIGSTE DEEL

GEDRUKT VOOR DE VERENIGING OUD-LEIDEN
DOOR A. W. SIJTHOFF'S UITG.MIJ N.V. TE LEIDEN

VOORWOORD

Na het op één bepaald thema afgestemde Jaarboekje van 1966 bevat dit 59e Leids Jaarboekje weer bijdragen van zeer verschillend karakter.

Het uiterlijk van het Jaarboekje is vernieuwd. De redactiecommissie vertrouwt, dat de leden van Oud-Leiden deze vernieuwing als een verbetering zullen zien. De redactiecommissie is met ingang van 1967 met een lid uitgebreid: drs. J. A. F. Doove, tevens penningmeester van de vereniging Oud-Leiden.

Rest ons nog onze dank te betuigen aan allen, die aan het tot stand komen van dit Jaarboekje hebben meegewerkt.

De Redactiecommissie

VERENIGING OUD-LEIDEN

OPGERICHT OP 5 NOVEMBER 1902

door

Prof. dr. P. J. Blok en mr. dr. J. C. Overvoorde

Erepenning der Gemeente Leiden 1952

De vereniging heeft in eigendom her uit c. 1650 daterende woonhuis **Kloksteeg** nr. 2; en het c. 1661 gebouwde woonhuis Oranjegracht nr. 83, waar eertijds het weversambacht werd uitgeoefend.

Bestuurskamer: Regentenkamer van het Brouckhovenhof, Papengracht 16.

BESTUUR

Prof. Th. H. Lunsingh Scheurleer (1966), voorzitter.

Mejuffrouw mr. A. J. Versprille (1960), onder-voorzitter (1964).

Drs. Th. J. Meijer (1967), secretaris, Klikspaanweg 48, Tel. 30467.

Drs. J. A. F. Doove (1966), *penningmeester*, Gerecht 2, tel. 24860. **Girorek.** ver. Oud-Leiden 175228.

Mevrouw H. M. de Meijere-Huizinga (1963).

Ir. H. H. Vos (1964).

H. Th. D. Dijkstra (1965).

Mr. G. C. van der Willigen (1965), aangewezen door het Gemeentebestuur.

Dr. S. J. van Ooststroom (1966).

Dr. H. van der Linden (1967).

C. P. Briët (1964), aangewezen door her L.S.C.

Mejuffrouw D. Colijn (1966), aangewezen door de V.V.S.L.

Erelid A. **Bicker Caarten** (1965).

Leden van verdienste: G. van der Mark (1954) en dr. W. C. Braat (1966).

Voor aanmelding nieuwe leden en administratie ledenlijst en boekenverkoop P. L. Gillissen. Burggravenlaan 48. Tel. 24851.

Contributie voor gewone leden f. 12.50 per jaar en voor juniores en studenten f. 5.00 per jaar.

Commissie voor de redactie van het Leids Jaarboekje

Ingesteld december 1902

Mejuffrouw mr. A. J. Versprille (1963), *voorzitter*.
Drs. B. N. Leverland (1963), *secretaris*, Boisotkade 2a.
Mejuffrouw I. van den Bosch (1958).
Dr. P. C. Boeren (1963).
G. 't Hart (1964).
Drs. J. A. F. Doove (1967).
Voor kopij Leids Jaarboekje:
het secretariaat der Redactiecommissie.

Commissie „Wet Leidse Woonhuis ”

(Beheerster van het gelijknamige Fonds, waarin
opgenomen het legaat mr. E. Rijke)

Ingesteld 1 juni 1945

Prof. Th. H. Lunsingh Scheurleer (1965), *voorzitter*.
A. Bicker Càarten, *secretaris*, Marewijk 23, tel. 24054.
G. Groen, *penningmeester*.
G. van der Mark.
H. Th. D. Dijkstra.

Commissie voor Volkskunde

Ingesteld 11 september 1950

Dr. W. C. Braat, *voorzitter*.
Mejuffrouw L. G. de Graaf, *secretaresse*, Johan de Wittstraat 26, tel. 52514.
Mevrouw M. C. Blöte-Obbes, Voorschoten.
H. J. de Kort, Hazerswoude.
L. C. J. Roozen.
Mejuffrouw drs. M. Veldhuizen.
Dr. Chr. C. Vlam.

Excursie — commissie

Ingesteld 7 september 1954

Dr. S. J. van Ooststroom, *voorzitter*.
P. L. Gillissen, *secretaris*, Burggravenlaan 48, tel. 24851.
A. Sevenster.
Drs. G. Kortenbout v.d. Sluys.
Vertegenwoordiger in de *Rijnlandse Molenstichting*:
Mr. E. E. Menten.

CORRESPONDENTEN IN RIJNLAND

Voor:

Aarlanderveen: Mevrouw F. Th. van der Wind-Peereboom Voller (1945).

Alkemade: G. M. Zoetemelk (1946).

Alphen aan den Rijn: E. van Elk (1945).

Hazerswoude-Dorp: A. A. Boehmer (1958).

Hazerswoude-Rijndijk en Kouderkerk aan den Rijn: H. J. de Kort (1950).

Katwijk: C. Varkevisser (1950).

Leiderdorp: G. Scheepstra (1943).

Leimuiden: J. W. de Ren (1959).

Lisse: Ir. A. F. de Graaff (1960).

Noordwijk:.....

Noordwijkerhout: J. J. Bergman (1950).

Oegstgeest: W. J. van Varik (1941).

Rijnsburg: S. C. H. Leenheer (1945).

Rijnsaterwoude: J. W. de Ren (1960).

Voorhout:.....

Voorschoten: W. J. Berghuis (1962).

Warmond: A. G. van der Steur (1962).

Wassenaar: L. G. Oosterling (1960).

Woubrugge: J. C. van Wageningen (1953).

Zoeterwoude: J. C. Bruigom (1955).

JAARVERSLAG VAN DE VERENIGING OUD-LEIDEN OVER 1966

Het afgelopen jaar kenmerkte zich door verschillende mutaties in het bestuur. Aan de beurt van aftreden waren de voorzitter, dr. W. C. Braat, en het lid van het bestuur mejuffrouw A. J. van Nienes. Beiden waren niet herkiesbaar; mr. P. de Clercq, eveneens bestuurslid, gaf de wens te kennen tussentijds af te treden.

Tot voorzitter benoemde de ledenvergadering op 11 maart Prof. Th. H. Lunsingh Scheurleer. In de plaats van mejuffrouw van Nienes dr. S. J. van Ooststroom en in de plaats van mr. de Clercq drs. J. A. F. Doove, welke laatste zich met het beheer van de financiën heeft belast.

Van de heer Braat die ruim vijf en dertig jaar verschillende functies in het bestuur bekleedde, waaronder sedert 1960 die van voorzitter, en van de andere aftredende bestuursleden werd in de ledenvergadering op hartelijke wijze afscheid genomen.

De ledenvergadering benoemde dr. Braat tot lid van verdienste. Hem werd als aandenken een boekwerk geschonken. Aan mevrouw Braat, bij het afscheid aanwezig, een boeket bloemen.

Tot lid van de kascommissie 1967/1968 benoemde de vergadering dr. T. van der Zee.

Het verslagjaar begon met 973 leden. Aan het eind van het jaar stonden 960 leden ingeschreven.

De commissie voor de redactie van het Leidse Jaarboekje zorgde wederom voor een voortreffelijk jaarboekje dat in een nieuwe passende omslag werd gehecht. Het boekje 1966 draagt een bijzonder karakter en wel met de bedoeling niet zonder meer voorbij te gaan aan het feit dat het op 19 december 1966 700 jaar geleden was dat Floris V, Graaf van Holland, de door zijn voorvaders aan Leiden verleende stadsrechten bevestigde en omdat in de jaren '66 van verschillende eeuwen voor Leiden belangrijke gebeurtenissen plaats vonden.

Aan bedoelde gebeurtenissen, namelijk de bevestigde stadsrechten, het verbinden van een kapittel aan de St. Pancraskerk en aan de beeldenstorm wordt uitvoerig aandacht geschonken. Bovendien aan de sporen, die de in die eeuwen levende Leidenaars van hun activiteiten in de grond hebben achtergelaten en aan de economische omstandigheden waaronder zij hebben geleefd.

Onmiddellijk na het verschijnen bood de voorzitter van Oud-Leiden, vergezeld van de voorzitter en de secretaris van de commissie voor de redactie van het boekje en van ondergetekende de burgemeester officieel een exemplaar aan.

Op 11 maart hield drs. J. N. van Wessem een lezing getiteld: Opmerkingen naar aanleiding van de Gabriël Metztentoonstelling wiens werken in het museum De Lakenhal van 23 juni — 5 september werden tentoongesteld. Mejuffrouw dr. S. Jelgersma sprak op 31 maart over jonge en oude duinen in West Nederland; drs. J. A. Brongers over Luchtfoto en archeologie. De Stadhouders als verzamelaars was het onderwerp voor een op 20 oktober door prof. Th. H. Lunsingh Scheurleer gehouden lezing. Ten slotte hield de heer W. Raue op 8 november een lezing over de vereniging Hendrick de Keyser en het behoud van architectonisch en historisch belangrijke oude gebouwen.

Vele leden brachten op 4 juni een bezoek aan Zierikzee. Op 25 juni werd onder leiding van drs. J. Heniger, medewerker aan het Biohistorisch Instituut der Rijksuniversiteit te Utrecht een bezoek gebracht aan de Leidse Hortus. Op 29 oktober volgde onder leiding van onze voorzitter, prof. Th. H. Lunsingh Scheurleer, een bezoek aan het Koninklijk Paleis te Amsterdam en aan het Rembrandthuis aldaar. De laatste excursie van het jaar had plaats op 26 november en wel naar het Teyler's museum te Haarlem.

Een honderdtal leden van de vereniging Haerlem bezocht op 24 september Leiden. De leden werden door het bestuur in het museum De Lakenhal ontvangen en daarna ter bezichtiging van verschillende bezienswaardigheden in de stad rondgeleid.

Het bestuur bracht te bevoegder plaatse bedenkingen in tegen het streekplan Rijnstreek-West en wel omdat een gedeelte van de in het plan opgenomen Rijksweg 11 is geprojecteerd over het landgoed Huize Berbice te Voorschoten aan welk landgoed bij uitvoering van het plan ernstige schade zal worden toegebracht door verkleining van het park, afbraak van de oranjerie en door de aanleg van een 5 m. hoge weg in de onmiddellijke nabijheid van het op het landgoed gelegen in 1720 gebouwde huis.

Het bestuur was vertegenwoordigd bij onderscheidene gebeurtenissen en wel bij: de herdenking van de stichting van de Leidsche Universiteit; de receptie ten stadhuize ter gelegenheid van de verjaardag van H. M. de Koningin; de herdenking van het 150-jarig bestaan van de Kamer van Koophandel en Fabrieken te Leiden; de weder ingebruikstelling van de watermolen in de polder Waterloos te Rijpwetering; de receptie ter gelegenheid van de herdenking van het 100-jarig bestaan van de N. V. Fabriek van verduurzaamde levensmiddelen v/h L. E. Nieuwenhuizen; de herdenking van de 26e november in de Pieterskerk; de opening door curatoren en senaat der Rijksuniversiteit van de Franse week te Leiden en de opening van de tentoonstelling Franse Grafiek ter gelegenheid van de Franse week.

De bestuurskamer bood geen ruimte meer om het steeds groter wordende archief, de vele periodieken en de grote prent- en fotoverzameling langer te bergen. De gemeente-archivaris was zo welwillend een en ander in het gemeentearchief in bewaring te nemen.

De stijgende kosten op verschillend gebied voor het besturen van Oud-Leiden maakten het noodzakelijk over te gaan tot verhoging van de contributie. De op 11 maart gehouden ledenvergadering kon zich met het voorstel van het bestuur om de contributie met ingang van 1967 voor gewone leden te verhogen tot f. 12,50 per jaar en voor junioren tot f. 5,00 per jaar verenigen.

Uit het daarvoor bestemde fonds keerde het bestuur uit aan de Rijnlandse Molenstichting ten behoeve van restauratie van molens in Rijnland uit een bedrag groot f. 250,-. En aan Regenten van het St. Anna Hofje aan de Hooigracht een gelijk bedrag voor herstelling in de oorspronkelijke staat van de bestrating van het hofje.

Het bestuur nam met verheugen kennis van het feit dat twee hofjes die voorbestemd waren te worden afgebroken, dank zij de Stichting Studentenhuisvesting zijn behouden. Het zijn het 17e eeuwse Jean Michelshofje aan de Pieterskerkstraat en het in dezelfde eeuw gebouwde Pieter Loridanshofje aan de Oude Varkenmarkt. Het eerstgenoemde hofje is op voortreffelijke wijze gerestaureerd en thans bewoond door studentenechtparen. Het laatstgenoemde hofje verkeert in vergevorderde staat van restauratie en zal eveneens worden bewoond door studentenechtparen.

De Rijnlandse Molenstichting, in wier bestuur Oud-Leiden is vertegenwoordigd, kan terugzien op een druk jaar. Niet minder dan vier molens werden gerestaureerd, namelijk de Waterloosmolen bij Rijpwetering, de Groenendijkse molen bij Hazerswoude, de Grosmolen bij Hoogmade en de Hoogewegsemolen bij Noordwijk. De stichting besloot voorts de Blauwe molen bij Hoogmade aan te kopen. Door deze laatste aankoop steeg haar bezit tot twaalf molens.

Het bestuur breidde zijn taak uit en wel door de stichting niet in eigendom toebehorende Vlietmolen nabij Hoogmade in onderhoud te nemen teneinde de molen in goede staat te behouden.

Mogen zij die her zowel met de vereniging Oud-Leiden als met de Rijnlandse Molenstichting goed menen beide instellingen in haar belangrijke werk steunen.

Leiden, 20 maart 1967

P. L. Gillissen
secretaris

VERENIGING OUDLEIDEN

JAAROVERZICHT 1966

VERLIES EN WINST BALANS 1 JAN. 1967

Postgiro			f 4.585,16	
Am-Ro-Bank.			„ 1.983,92	f 683,87
Rijkspostspaarbank			„	
Idem, beleggings- rekening.			„ 3.091,80	
Effecten			„	
Contributie 1963	f 7,50			
Contributie 1964	„ 17,—			
Contributie 1965	„ 69,40			
Contributie 1966		f 9.109,65	„ 25,90	
Contributie 1967			„ 1.178,50	„ 1.378,—
Verkoop jaarboekjes en reg.		„ 1.411,19	„ 1.337,28	„ 3.078,—
Subsidie				„ 6.899,78
Lezingen en excursies	„ 872,57			
Incasso en porti.	„ 80,77			
Kosten jaarboekje.	„ 6.954,98			
Bijdragen aan verenigingen	„ 101,—			
Onk. sect. en penningm. Commissie Leidsche Woonhuis	„ 370,68			„ 1.500,—
Portier Brouckhoven- hof	„ 31,25			
Verz. inv. bestuurs- kamer.	„ 10,—			
Diversen.	„ 557,63			
Interest		„ 299,50		
Opgravingen.				„ 95,99
Fonds Bijz. Publicaties. Jubileumfonds				„ 4.501,10
Kapitaal.				„ 2.815,37
Saldowinst.	„ 1.747,56			
Totaal	f 10.820,34	f 10.820,34	f 21.601,77	f 21.601,77

Leiden, 17 maart 1967

De Penningmeester: w.g. J. A. F. DOOVE

Gezien en accoord:

De kascommissie: w.g. T. v.d. ZEE
W. DOWNER

OVERZICHT
van de financiën van de Commissie „HET LEIDSCHÉ WOONHUIS” over het jaar 1966

Saldo Leidsche Spaarbank		Rijnlands Bundergeld 1 966	f 10,16
1 januari 1966	f 5.978,15	Grondbelasting 1966	„ 59,03
Huren		Straat- en Rioolbelasting 1966	„ 110,76
Perceel Kloksteeg 2		Brandverz. Oranjegracht 83 10/1 1-65-	
12 x f 77,76	„ 933,12	„ „ 10/11-66	„ 35,55
Perceel Oranjegracht 83		„ „ 10/11'66-10/11'67	„ 52,25
juli t/m nov.		„ Kloksteeg 2 1/1'66-1/1'67	„ 33,50
5 x f 66,—	„ 330,—	Garant Service Leiderdorp	
Rente 1965 Leidsche Spaarbank	„ 172,76	Reparatie goten Oranjegracht 83	„ 42,23
		Saldo Leidsche Spaarbank	„ 7.070,55
	f 7.414,03		f 7.414,03
Nog te Ontvangen		Nog te betalen	
Perceel Oranjegracht 83		Rekening Techn. Bureau W. Zwart Leiden	
Huur maand dec. 1966	f 66,—	Reparatie Gasleidingen etc. f 93,28	
Rente Leidsche Spaarbank 1966			

JAARVERSLAG VAN DE COMMISSIE VOOR VOLKSKUNDE OVER 1966

In de samenstelling van de commissie kwam dit jaar geen wijziging.

Op woensdag 11 mei was het, na veel **tegenslag**, weer eens mogelijk een avond voor belangstellenden te organiseren. De heer Dingeman Korf uit Heemstede besprak Nederlandse tegels. Gezien de bekendheid, die deze spreker geniet door de boeken die hij over tegels heeft geschreven, had het gehoor talrijker kunnen zijn. **Iedere** maal, als er een bijeenkomst is geweest en er in de plaatselijke pers een bespreking heeft gestaan, melden zich belangstellenden aan, maar het is een feit, dat op de avonden **zélf** slechts weinigen verschijnen.

De lezing van de heer Korf was zeer de moeite waard. Hij vertelde in het kort hoe een tegel vervaardigd werd en ging uitvoerig in op **versieringsmo-tieven** en -technieken. Na de pauze liet hij tegels uit zijn verzameling zien als mede dia's.

De commissie genoot gastvrijheid in het Rijksmuseum van Oudheden.

De commissie hoopt haar werkzaamheden te kunnen voortzetten, maar de toekomst ziet er niet erg hoopvol uit, aangezien het moeilijk is sprekers over folkloristische onderwerpen te vinden en wegens het hierboven gesignaleerde gebrek aan medewerking van het publiek.

Dr. W. C. Braat, voorzitter
L. G. de Graaf, secretaresse

KORTE KRONIEK VAN LEIDEN EN OMSTREKEN 1966

JANUARI

- 1 Prof. dr. A. J. M. Holmer, hoogleraar in de verloskunde, gaat met emeritaat.
- 8 Dr. M. Schneider, hoofd afd. pers en voorlichting der universiteit, met ingang van 1 juni benoemd tot directeur van de school voor journalistiek te Utrecht.
Het vroegere huis van prof. jhr. mr. W. J. M. van Eysinga is door R. Zwolsman aan de universitaire gemeenschap geschonken als conferentieoord.
- 10 Kamer van Koophandel bestaat 150 jaar.
- 13 Sociaal „Raadsvrouwe” doet intrede in de gemeente Leiden. Als zodanig is mej. A. C. Krijkamp benoemd.
- 14 Recreatieraad voor Leiden geïnstalleerd.
- 15 Prof. dr. W. van der Woude, oud-hoogleraar in de analytische meetkunde, de beschrijvende meetkunde en de theoretische werktuigkunde, 90 jaar oud.
Wassenaarse muziekvereniging Excelsior bestaat 65 jaar.
- 16 P. Stuijzand, oudste inwoner van Leiden, op 100-jarige leeftijd overleden. Hij werd geboren op 8 Februari 1865.
- 17 A. C. Goddijn 50 jaar in dienst van de N.V. Rotogravure maatschappij.
- 18 Prof. Z. Szirmai benoemd tot lid van de commissie Verdeling Schadeloosstelling Bulgarije.
- 18 Leidse afdeling van het Ned. Inst. van registeringenieurs enz. in Alphen bijeen, waar de burgemeester en de directeur van G. W. spraken over de in-industriële ontwikkeling van Alphen a/d Rijn en de daarmee verband houdende stedenbouwkundige aspecten.
- 20 J. H. Kroodhof, hoofd van de openbare Parkschool te Voorschoten, bij K.B. van 6 januari benoemd tot Rijksinspecteur van het Lager Onderwijs in de inspectie Amsterdam.
Universiteit stelt een persprijs in, nl. de jaarlijkse Dr. M. van Blankensteinprijs.
1 Jsclub Sassenheim bestaat 75 jaar.

JANUARI

- 21 Drs. E. Pelinck, oud-directeur van het stedelijk museum De Lakenhal benoemd tot directeur van het Koninklijk Huisarchief.
Prof. dr. K. R. Mandelkow aanvaardt het ambt van hoogleraar in de Duitse letterkunde.
- 24 Het echtpaar Filippo-Groeneveld viert diamanten bruiloft.
Eerste expositie van tekeningen en olieverfschilderijen van Bert Jonk in het universitaire centrum Pardoeza.
- 25 Mgr. W. M. **Bekkers**, bisschop van 's-Hertogenbosch, spreekt in de Pieterskerk over het Vaticaans Concilie.
- 26 A. J. Schoneveld, bekend figuur in de kring van Leidse **woningbouwverenigingen**, overleden.
- 27 Molen in de Lakerpolder te Warmond wordt gerestaureerd.
- 28 Prof. dr. P. J. Donker aanvaardt het ambt van gewoon hoogleraar in de urologie.
- 29 J. W. H. Rotteveel benoemd tot conrector van het Chr. Lyceum a/d **Schubertlaan** mer ingang van 1 september.
- 31 Vervoersbedrijf L. Beuk te Noordwijk aan Zee bestaat 60 jaar.

FEBRUARI

- 2 De afd. Leiden van de Algemene Nederlandse Bedrijfsbond voor de Metaalnijverheid en de electrotechnische industrie bestaat 60 jaar.
Prof. dr. H. B. G. Casimir, bijzonder hoogleraar *te* Leiden, ontvangt een doctoraat honoris causa van de Universiteit van Leuven.
- 4 Dr. E. H. Reerink opent het International Students House.
- 5 Het herstel van de stormschade aan de duinrand in Rijnlands gebied tijdens de winter van 1965 vordert f. 85000,—.
- 6 Ds. B. Bouma, geref. predikant te Noordwijk aan Zee, neemt afscheid.
Ds. D. Kronemeijer doet intrede als predikant in de geref. kerk te Leiden.
- 7 Dr. J. F. E. **Einaar**, gevolmachtigd minister van Suriname, opent in het gebouw van de C.J.V. Rehoboth een tentoonstelling over de Nederlandse Antillen en Suriname.
- 8 De molenwieken van een der molens te Aarlanderveen door storm weggeslagen.
- 9 Echtpaar 1. Stouten-van der Mee 50 jaar getrouwd.
Tentoonstelling van moderne schilderkunst in De Lakenhal.
- 11 J. M. van der Meer, bediende bij de sociëteit Minerva, neemt na 47-jarige dienst afscheid.
Prof. dr. J. H. Oort, hoogleraar in de sterrenkunde en directeur van de Leidse sterrenwacht, benoemd tot erelid van de Russische academie van wetenschappen te Moskou.

FEBRUARI

- 12 C. J. de Graaf neemt afscheid van de Dr. Albert Schweitzerschool voor handel en praktijk wegens benoeming tot leraar pedagogiek aan de **Rijks-**kweekschool te Middelburg.
- 15 Afd. Leiden van de Ned. Natuurhistorische Vereniging bestaat 65 jaar.
- 16 De burgemeester slaat de eerste paal van de nieuwe mytylschool op een terrein gelegen achter de Anna-kliniek.
- 20 De doopsgezinde gemeente aan de Pieterskerkstraat neemt het gerestaurerde gemeentecentrum in gebruik.
De vereniging Litteris Sacrum bestaat 110 jaar.
J. **Pluimgraaff**, directeur van het gewestelijk arbeidsbureau te Katwijk en bestuurslid van vele organisaties, overleden.
- 23 H. Ouwerkerk, oud-medewerker van de professoren Kamerlingh **Onnes**, **Keesom** en de Haas, overleden.
- 24 Prof. dr. A. C. Bouman, oud-hoogleraar in de oud-germaanse letterkunde, overleden.
- 24 Hans Boelee, cantor-organist van het groene kerkje te Oegstgeest, neemt afscheid.
A. Bernard, administratief hoofdamtenaar A bij de afd. Interne controle en kredietbewaking, verlaat na 45 jaar de gemeentedienst.
- 25 Prof. H. A. Gomperts aanvaardt het ambt van buitengewoon hoogleraar in de moderne Nederlandse letterkunde.
- 28 G. Wesda te Breda met ingang van 1 juni tot hoofd van de Parkschool te Voorschoten benoemd.

MAART

- 5 Ambonnezenkerk te Alphen aan den Rijn in gebruik genomen.
- 6 Ds. J. E. L. van der Geest doet intrede als predikant van de Hervormde gemeente van Voorschoten en Veur, speciaal als geestelijk verzorger van de psychiatrische inrichting Hulp en Heil.
- 7 Zuster Friedberta herdenkt in huize St. Liduina te Warmond haar diamanten kloosterjubileum.
De Leidse Broodfabriek bestaat 100 jaar.
- 8 De Hervormde wijkgemeente Morskwartier opent het jeugdhonk De **Zolder**.
- 9 Leidens nieuwe gemeentegrenzen definitief vastgesteld.
- 10 Het gebouw voor de veiling van bloemen- en veilingvereniging Flora te Rijnsburg wordt uitgebreid.
- 18 Bedrijven en inwoners van Nieuw-Vennep wensen de naam van hun gemeente te wijzigen in De **Vennep**.
Prof. dr. J. B. Ubbink, buitengewoon hoogleraar in de fac. der wis- en

MAART

natuurlunde, tot hoogleraar te Utrecht benoemd om onderwijs te geven in de wijsbegeerte der natuurwetenschappen.

De Leidse Schouwburgvereniging bestaat 100 jaar.

- 19 Prof. dr. B. G. Strömgen, hoogleraar in de U.S.A., benoemd tot gast-hoogleraar in de **fac.** der wis- en natuurlunde voor periode van $\frac{1}{2}$ jaar.
- 20 Nieuw orgel in de St. Josephskerk aan de **Parklaan** te Wassenaar ingewijd.
- 22 Onder leiding van Prof. dr. H. van de Waal wordt een corpus van Noord-nederlandse boekillustraties over de periode 1584 – 1700 voorbereid.
Minister Bogaers slaat de eerste paal voor woningbouw in **Groot-Zoetermeer**.
- 23 Dr. J. Wasscher, figuur van eminent belang voor Aalsmeer en voor de nederlandse bloemisterij, te Haarlem overleden.
- 24 Eerste niertransplantatie in Nederland in het academisch ziekenhuis met succes uitgevoerd.
- 24 Prof. dr. F. L. Bastet aanvaardt het ambt van hoogleraar in de klassieke archeologie.
- 26 Nieuwe kunstgalerij Walenkamp aan de Nieuwstraat 11 door de burgemeester geopend.
- 29 Eerste facsimile-uitgave van de in de U.B. bewaarde codex van het 2e deel van de **Annales** en *Historiae* van Tacitus verschenen, uitgegeven door Sijthoff's uitgeverij.
- 30 Rijnland toont zich bezorgd over de voorzieningen in West-Nederland ten aanzien van zoet water.
Prof. dr. J. A. Szirmai benoemd tot directeur van het instituut voor **rheuma-onderzoek**.
De hekreier Zeehaven van de scheepswerf De Dageraad te Woubrugge te water gelaten.
- 31 Echtpaar J. J. Planje-Grootveld 50 jaar getrouwd.

APRIL

- 1 Prof. dr. W. Luyendijk aanvaardt het ambt van hoogleraar in de neurologie.
Kapelaan J. G. M. van de Ven aanvaardt het ambt van conrector van het St. Elizabethsziekenhuis.
D. N. Kriek, chef onderafd. Centrale inkoop en huisdrukkerij van de gemeente, neemt afscheid.
- 2 H. J. van Nimwegen 50 jaar in dienst van de kantoor-machinehandel firma Gerding.
Eerste steen gelegd van de gereformeerde kerk te Nieuwkoop.

APRIL

- 4 G. J. Philipsen voormalig directeur v/h gemeentelijk Huisvestingsbureau benoemd tot directeur van de Leidse Sportstichting.
J. C. de Vos 50 jaar in dienst van Wernink's betonfabriek.
- 5 G. A. Stolwijk, gemeente-secretaris van Sassenheim, benoemd tot burge-meester van Voorhout met ingang van 16 april.
- 7 Flora Nova te Boskoop geopend.
- 12 G. Onvlee 50 jaar in dienst bij de Stedelijke Lichtfabrieken.
- 13 Het St. Caecilia-gasthuis wordt gerestaureerd met het doel kunstenaars woonruimte te verschaffen.
Stationsgebouw aan de Herensingel wordt gesloopt.
- 14 Aan ds. J. de Wit, Hervormd predikant, is met ingang van 1 mei emeritaat verleend.
Het Groene Kerkje te Oegstgeest twee dagen per week voor weggebruikers opengesteld.
- 16 F. Kriek viert jubileum bij de zilverfabriek Van Kempen en Begeer te Voorschoten.
- 18 Rijnsburgs nieuwe raadhuis officieel geopend.
- 20 Gemeenteraad van Noordwijk besluit tot de bouw van een nieuw raadhuis aan de Prins Hendrikweg.
- 22 Op het Leids gymnasium wordt een audio-visuele methode bij het onderwijs in het Frans met succes beproefd.
Hervormde kleuterschool Meerhof officieel in gebruik genomen.
Ds. J. H. Boer, gereformeerd predikant, neemt afscheid in verband met zijn vertrek naar Hengelo.
- 24 Ds. D. Bouwman, Ned. Herv. predikant te Katwijk aan Zee, neemt afscheid.
- 25 Eerste steenlegging van een nieuwe Ulo/Mavo school aan de Surinamestraat.
- 27 De Wilhelminabrug in de verkeersweg Leiden-Utrecht opengesteld.
De burgemeester slaat de eerste paal voor een omvangrijk wooncomplex in het Morskwartier.
- 29 Prof. dr. J. G. Defares aanvaardt het ambt van bijzonder hoogleraar in de anthropobiologie.

MEI

- 1 De N.V. Sijetfabrieken P. Clos & Leembruggen bestaat 200 jaar.
- 2 Openbare kleuterschool De Klaproos aan de Telderskade in gebruik genomen.
- 3 De hekreiler Tetman Hette van de van de Werf Boot te Leiden aan de Zijl te water gelaten.
De Ankerplaats, tehuis voor werkende geestelijk gehandicapten, officieel geopend.

MEI

- 6 Nieuw bedrijfspand van de N.V. Koningsveld en Zoon aan de Jacob van Campenlaan geopend.
Prof. dr. A. Kraal aanvaardt het ambt van gewoon hoogleraar in de bedrijfseconomie.
- 7 De eerste paal geslagen voor de bouw van een nieuwe R.K. Kerk in Boschgeest te Voorschoten.
- 8 Padvindders uit Leiden, Leiderdorp en Wassenaar dopen een nieuwe sky-master D.C.4 met de naam Scout of the World.
- 9 Nieuw paviljoen voor spastici van het Rotterdams Zeehospitium te Katwijk aan Zee geopend.
- 11 Te Warmond is opgericht het Historisch Genootschap Warmelda.
Een N.V. voor schoolfotografie opgericht.
- 13 De eerste fase van het uitbreidingsplan Westeinde te Zoeterwoude is begonnen.
Prof. dr. N. Speyer aanvaardt het ambt van buitengewoon hoogleraar in de sociale psychiatrie.
- 14 De St. Antoniuskerk in Leiden-Zuidwest ingewijd en in gebruik genomen.
- 14 Leiderdorps zwembad, thans voorzien van verwarmd water, heropend.
Protestants Chr. onderwijs te Voorschoten bestaat 100 jaar.
- 15 Mr. F. G. W. van Berckel, burgemeester van Noordwijk, overleden.
De Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde bestaat 200 jaar. Een gedenksteen wordt geplaatst in het huis Hogewoerd 126, waar de oprichter der maatschappij, Frans van Lelyveld, heeft gewoond.
- 21 J. W. IJdo, bekende figuur in de kring van Leidse drukkerspatroons, overleden.
Nieuw gebouw van de Wassenaarse openbare leeszaal en bibliotheek officieel door minister Vrolijk geopend.
- 23 27 gemeenten bieden de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Rijnland een handgeknoot Smyrna-tapijt als geschenk voor het nieuwe gebouw. Instructiebad met gymnastiekzaal en badhuis te Voorschoten officieel geopend.
- 24 Nieuw gebouw van Minnesota mining and manufacturing company aan de Rooseveltstraat officieel in gebruik genomen.
A. C. de Wilde, oud-burgemeester van Valkenburg, overleden.
De congregatie van de zusters Dominicanessen bestaat 125 jaar. Het moederhuis dezer congregatie, huize Bijdorp te Voorschoten, bestaat 90 jaar.
- 25 De Zuid-Afrikaanse ambassadeur biedt aan de universiteit een aantal studiewerken aan.
De Israëlitische gemeente neemt afscheid van rabbijn Cohen, die naar Wijk aan Zee vertrekt.
- 27 P. Haasnoor Jaczn. te Katwijk aan Zee 50 jaar commissaris van de stichting Spaarbank der gemeente Katwijk.

MEI

Museumboerderij Oud Noordwijk te Noordwijk gerestaureerd.

Het nieuwe pand Rapenburg 59 officieel in gebruik genomen door het Theologisch instituut.

31 F. van Leeuwen 50 jaar in dienst bij de firma G. J. de Jongh en Co.

Prof. dr. J. N. Bakhuizen van den Brink neemt afscheid als gewoon hoogleraar in de theologische faculteit.

Prof. dr. G. Sevenster neemt afscheid als gewoon hoogleraar in de theologische faculteit.

JUNI

2 De molen De Valk, tot molenmuseum ingericht, officieel geopend.

3 Met ingang van 1 juli is B.H. de Wilde, tot nu toe hoofd van de reclamedienst van de nederlandse vestiging van Genera1 Motors, benoemd tot directeur der Leidse V.V.V.

H. J. W. **Verbaan** 50 jaar in dienst van de N.V. Englebert te Voorschoten.

4 C. J. Bulk, oud-wethouder van Boskoop, overleden.

5 Ds. J. G. van Ieperen doet intrede als Ned. Hervormd predikant te Katwijk aan Zee voor bijzondere werkzaamheden.

9 De St. Jeroensbrug weer voor het verkeer opengesteld.

10 Stichting **Voorschotens** kamerorkest opgericht.

Echtpaar Heijmans- van Tongeren 50 jaar getrouwd.

A. Eveleens benoemd tot gemeente-secretaris van Voorschoten.

Prof. dr. P. J. Thung aanvaardt het ambt van hoogleraar in de problematiek van het medisch onderwijs.

12 Afd. **Zoeterwoude** van het Ned. Kath. Vakverbond viert gouden jubileum.

14 De N.V. Kon. Grofsmederij, Werkspoor Amsterdam N.V. en dok- en werfmaatschappij Wilton-Feijenoord N. V. te Schiedam fuseren hun grofsmederijen in de Verenigde Grofsmederij N.V. te Leiden.

Ds. F. van Nieuwpoort, studentenpredikant, overleden.

De Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Rijnland bestaat 150 jaar.

17 Burgemeester van Leiderdorp opent vijf kleuterscholen aldaar.

Ds. D. M. **Vermet**, emeritus-predikant der Ned. Herv. kerk van Leidschendam en hulpprediker te Leiden, overleden.

H. van Citter, bestuurslid van de Chr. vakbeweging, neemt afscheid.

De St. Bernadette-kleuterschool in eigen gebouw aan de Oppenheimstraat gehuisvest.

Prof. dr. J. Th. de Smidt aanvaardt het ambt van gewoon hoogleraar in het Oud Vaderlands recht.

Centraal gebouw van de afd. Leiden en omstreken van de Ned. **aannemers-** en patroonsbond voor de bouwbedrijven officieel geopend.

JUNI

- 18 Jeugddorpaan Voorschotense weg geopend.
- 19 Ds. T. M. Sniijders, Ned. Herv. predikant te Spijkenisse-Hekelingen, doet intrede in de N.H. Kerk te Warmond.
- 21 Nieuw barakkencomplex van Jelgersma-kliniek in gebruik genomen.
- 23 Nieuw kraamcentrum voor Noordwijk en omstreken geopend.
- 24 Zes woningbouwverenigingen centraliseren hun administraties in de stichting Centrale boekhouding van woningbouwcorporaties.
Nieuw staalgrit- en metalliseerbedrijf op het terrein van de Kon. Ned. Grofsmederij onder de naam N.V. Grofstaal begint productie.
Prof. dr. A. Sikkel aanvaardt het ambt van gewoon hoogleraar in de verloskunde en gynaecologie.
- 25 Beeldhouw- en grafiek-expositie in her Oude Raadhuis van Nieuwkoop geopend.
N.V. Hollandse constructiewerkplaatsen en de N.V. Ned. Electrolaschmaatschappij te Leiden fuseren.
- 26 Vereniging van vrijzinnig hervormden Leiden-Oegstgeest houdt laatste dienst in de Willem de Zwijgerkerk te Oegstgeest.
- 27 Echtpaar H. Koet-van Rossen 60 jaar getrouwd.
- 28 J. P. Planting, hoofd van de Chr. school aan de Splinterlaan te Leiderdorp neemt afscheid wegens benoeming te Zwolle.
- 28 Echtpaar Leening-van der Velden in het bejaardencentrum Rhijn en Vliet 70 jaar getrouwd.
- 29 Instituut voor **rheuma-onderzoek** op het terrein van het Acad. Ziekenhuis heropend.
- 30 Dr. T. P. Sevensma, oud-bibliothecaris der U.B. en oud-voorzitter van de Ver. Oud Leiden, op **86-jarige** leeftijd te Leiden overleden.
G. **Schrama**, oud-wethouder van Voorschoten, benoemd tot ere-burger van die gemeente.

JULI

- 1 Grenswijziging der gemeente wordt van kracht, waardoor delen van Voorschoten, **Zoeterwoude** en Oegstgeest bij Leiden worden gevoegd.
- 3 Echtpaar A. C. van der Woerd-Baartwijk 50 jaar getrouwd.
Ds. **W. H. Velema**, Chr. Geref. predikant, benoemd tot hoogleraar aan de Theologische Hogeschool te Kampen, neemt afscheid.
Ds. H. P. Huisman doet intrede als N. H. predikant te Oegstgeest.
- 5 J. Koet, hoofd afd. Bevolking, Burg. stand en landsverdediging te Wassenaar neemt afscheid.
- 6 Mevrouw C. P. Braggaar- de Does, oud-gemeenteraadslid van Leiden, 80 jaar.

JULI

- 7 Zr. Teresia O.P. neemt afscheid als hoofd van de Sancta Maria-school te Voorschoten na 60 jaar aan het onderwijs, gegeven door de zusters Dominicanessen, verbonden te zijn geweest.
- 8 President **Bourguiba** van Tunesië brengt een bezoek aan de Universiteit. Hij biedt daarbij de Universiteit een copie aan van een Tunesisch mozaïek, voorstellende Vergilius tijdens het dicteren van de Aenaeis.
- 12 Wielrijders-tunnel bij de Wilhelminabrug opengesteld.
- 15 Nieuwe Jan Zwanenbrug in de Noordwijkerweg is gereed.
- 16 Nieuwe parochie De Menswording in Leiderdorp ingewijd.
De nieuwe parochie – onder pastoor J. M. P. M. **Baeten** – is afgesplitst van de Leidse St. Joseph parochie aan de Herensingel.
H. L. Breen, oud-burgemeester van **Kamerik** en **Zegveld**, aanvaardt het ambt van burgemeester van Leimuiden, Nieuwveen en Rijsaterwoude.
- 21 Onderzoek van het Landbouw-economisch instituut toont aan, dat veel bollenbedrijven niet meer rendabel zijn.
- 23 De nieuw Groenendijkse molen te Hazerswoude gerestaureerd.
- 26 Rijnlands molenstichting koopt Hondsdijkse molen bij Koudekerk.
- 30 Hazerswoude ontving 150 jaar geleden goedkeuring tot het voeren van het huidige gemeentewapen.

AUGUSTUS

- 1 Tentoonstelling Aqua Flora Hortus '66 in de Hortus Botanicus trekt zeer grote belangstelling.
- 8 Leiderdorp bereikt een inwonertal van 10.000.
Echtpaar A. A. van der Meij-van der Ploeg 60 jaar getrouwd.
- 10 Oudste Leidse boerderij aan de Korte Vliet in de Bosch- en Gasthuispol-der gesloopt.
- 11 Echtpaar L. van der **Tuin-Zitman** 60 jaar getrouwd.
- 15 Echtpaar E. M. Rietkerken- de Vroede 60 jaar getrouwd.
Openluchtschool van het sanatorium Rotterdams Zeehospitium te Katwijk aan Zee, bestaat 50 jaar.
- 16 Het overdekte zembad aan de Haarlemmerstraat wordt gemeentelijk zwembad.
- 18 Met ingang van 1 aug. is kolonel mr. dr. W. **Karsten** benoemd tot inspecteur van de militair-juridische dienst.
- 19 Ds. H. D. J. Boissevain, oud-secretaris van de zendingsstudieraad in Oegstgeest, te Zeist op 87-jarige leeftijd overleden.
- 21 Ds. A. G. Baayen doet intrede als Geref. predikant te Rijsburg.
Ds. W. A. B. Hagen, N.H. predikant te Katwijk, neemt afscheid wegens vertrek naar Zwolle.

AUGUSTUS

- 23 Inkoopvereniging Ons Streven bestaat 50 jaar.
- 24 Ir. J. A. van der Laan, bekend Leids architect op het gebied van de **kerk-** bouw overleden. Hij maakte indertijd ook een ontwerp voor een nieuw te bouwen Leids stadhuis.
- Voetbalvereniging **Racing** Club Leiderdorp (R.C.L.) bestaat 40 jaar.
- 31 Prof. **mr.** J. F. Glastra van Loon keert naar de universiteit terug als buitengewoon hoogleraar in de Juridische faculteit.

SEPTEMBER

- 1 Een schilderij van Gabriël Metsu, aangekocht voor De Lakenhal, officieel overgedragen.
- Prof. dr. D. J. **Kuenen**, gewoon hoogleraar in de algemene dierkunde, aanvaardt het ambt van pro-rector der Universiteit.
- Mej. prof. dr. B. Siertsema, buitengewoon hoogleraar in de Afrikaanse talen, legt haar ambt neer.
- 2 Leidse Hervormde jeugdraad betreft een nieuw centrum aan het **Leven-** daal.
- 3 Echtpaar J. D. den Os-Groeneveld 60 jaar getrouwd.
- 5 Ir. J. J. G. van Hoek neemt afscheid als wethouder.
- Echtpaar J. **Jongbloed-Riel** 60 jaar getrouwd.
- M. **J.Blangé** 50 jaar in dienst van de Amro-bank.
- 6 B. Swanenburg, gemeentelijk inspecteur van het onderwijs, overleden.
- 7 F. Verstegen, gemeente-ontvanger, benoemd tot wethouder van Bergen (N.H.)
- 12 Het nieuwe gebouw van het St. Agnes-lyceum officieel geopend.
- 13 Het Leidse Kamerkoor opgeheven.
- 14 J. W. **Blonda**, mede-oprichter van de VEBO en gedurende meer dan 20 jaar voorzitter daarvan, te Oegstgeest overleden.
- 15 Nieuwe uitbreiding van de bloemenveilingshal Flora te Rijnsburg officieel geopend.
- Nieuw gebouw van het kon. genootschap Mathesis Scientiarum **Gene-** trix aan de Dieperpoellaan geopend. Het oude gebouw aan de **Pieterskerk-** gracht, dat 100 jaar bestaat, wordt afgebroken.
- 18 Ds. J. **Happee** doet intrede als Luthers predikant.
- Ds. Kr. Smit neemt afscheid als Geref. predikant te Voorschoten.
- 2 1 Nieuwe Openbare kleuterschool aan de Bernhardkade geopend.
- 25 Ds. P. J. D. van **Malsen** doet intrede als N.H. predikant voor het Acade- misch ziekenhuis.
- 28 Kleuterschool De Klimop officieel in gebruik genomen.

SEPTEMBER

- 28 K. F. de Bree neemt afscheid als voorzitter van de Leidse afdeeling van het N.K.V.
- 30 Burgemeester Bruins Slot van Alphen aan de Rijn begon 40 jaar geleden zijn ambtelijke loopbaan.

OKTOBER

- 1 Zusters Ursulinen zijn sedert 60 jaar in de **Hazerswoudse** buurtschap De Groenendijk gevestigd.
G. Warnaar, hoofdcontroleur A van 's Rijks belastingen viert 50 jarig dienstjubileum.
- 2 Ds. J. C. van **Hunnik** doet intrede als N.H. predikant te Katwijk aan Zee.
- 3 Echtpaar A. Ouwerkerk- **Bolstier** 60 jaar getrouwd.
- 4 De **N.V.Fruithal Siere**, thans aan de Rooseveltstraat, bestaat 100 jaar.
- 7 Prof. **mr.** H. J. Hofstra aanvaardt het ambt van gewoon hoogleraar in het belastingrecht.
Ds. J. Groot, N.H. predikant, neemt afscheid wegens vertrek naar **Harich (Fr.)**
- 11 Dr. M. Schneider, hoofd van het bureau Pers en Voorlichting van de universiteit, neemt afscheid wegens benoeming tot directeur van de school voor de Journalistiek te Utrecht.
- 14 Rijnlandflat voor alleenstaanden officieel geopend.
Gebouwencomplex van ESTEC te Noordwijk door brand verwoest.
N.V. v/h L. E. Nieuwenhuizen Sleutels Conserven bestaat 100 jaar.
- 18 F. Versteegen, oud gemeente-ontvanger, benoemd tot adviseur in alg. dienst met ingang van 1 november. A. Verhoeven, chef afd. financiën ter secretarie, benoemd tot tijdelijk gemeente-ontvanger.
Nieuwe brug bij de Haagse schouw in gebruik genomen.
- 21 De waterleidingbedrijven in de bollenstreek gaan fusie aan met ingang van 1 januari 1967.
- 22 Mr. J. M. Bonnike als burgemeester van Noordwijk geïnstalleerd.
- 23 Ds. J. Maaskant, geref. ziekenhuispredikant, neemt afscheid.
- 28 Zusters Dominicanessen van de H. Catharina van Siëna 50 jaar verzorgsters van het R.K.Wees- en Oudeliedenhuis (thans St. Maarten-tehuis) aan de St. Jacobsgracht.
Prof. dr. A. A. Gerbrands aanvaardt het ambt van gewoon hoogleraar in de culturele anthropologie.

NOVEMBER

- 3 Eeuwfeest van de studenten-weerbaarheidsvereniging Pro Patria.
- 4 Tehuis Buitenzorg voor zwaar gehandicapte kinderen na ingrijpende restauratie officieel heropend.

NOVEMBER

- Prof. dr. J. B. **Schulte** Nordholt aanvaardt het ambt van gewoon hoogleraar in de geschiedenis en cultuur van Noord-Amerika.
- 5 De Chr. Oratoriumvereniging Hosanna te Alphen aan de Rijn bestaat 50 jaar.
- 6 Ds. L. **Bech** doet intrede als Geref. predikant te Wassenaar-Zuid.
- 7 J. **Bernard** 50 jaar in dienst bij A. W. Sijthoffs Uitgeversmij.
Gemeenteraad stelt scholendienst in voor een proefperiode van 2 jaar.
Nieuw R.K. bejaardencentrum Huize Roomburgh officieel geopend.
- 10 Op de Hammerskjöldschool voor L.O. een nieuwe methode van taalonderricht ingevoerd.
- 11 Nieuw ziekenhuis **Rijnoord** te Alphen aan de Rijn officieel geopend.
Prof. dr. J. J. M. van **Tulder** aanvaardt het ambt van buitengewoon hoogleraar in de statistiek voor sociologen.
De N.V. Grofstaal opgericht. Het bedrijf is gevestigd op het terrein van de kettingfabriek achter de Hoge Rijndijk.
- 12 Nieuw winkelcentrum aan het Wagnerplein in Leiden Zuid-West officieel geopend.
- 14 Jean Michelhofje is door de Stichting Leidse Studentenhuisvesting officieel in gebruik genomen.
- 15 Vuilverbrandingsinstallatie officieel geopend.
Th. Baart, bekend figuur in de bezettingstijd, overleden.
- 17 Verzorgingsflat Cronenstein in gebruik.
- 19 W. H. den Hartigh, oud-chef afd. grondbedrijf van de gemeente, overleden.
- 20 Ds. E. P. **Bosma** doet intrede als Geref. predikant te Rijnsburg.
- 21 Echtpaar H. Jonk-Bonte 60 jaar getrouwd.
- 22 Gereformeerde Kerk te Waddinxveen bestaat 100 jaar.
- 23 Mevr. O. C. D. Idenburg-Siegenbeek van Heukelom neemt afscheid als conservatrice van het Academisch Historisch Museum, dat onder haar leiding tot stand is gekomen.
C. W. **Oostveen** neemt afscheid van de Leidse afdeling van her Rode Kruis, na 50 jaar voor deze instelling werkzaam te zijn geweest.
- 27 Ds. H. W. **Hemmes** doet intrede als N.H. predikant in het Diaconessenhuis.
- 30 Mr. S. C. Graaf van Randwijck, secretaris voor algemene zaken van de Raad voor de Zending, neemt afscheid als zodanig.

DECEMBER

- 1 J. Berkenbosch, hoofd van de Lorentzschool, gaat na 30 dienstjaren met pensioen.

DECEMBER

- H. Smeets, oud-burgemeester van Zoeterwoude, overleden.
- 2 Prof. dr. Ch. **Glasz** aanvaardt het ambt van gewoon hoogleraar in de leer der openbare financiën.
- 3 Joh. Jonker, oud-chef van de plantsoenendienst en bekend man op het terrein van het tuinbouwonderwijs, overleden.
- 4 Ds. J. E. Brederveld doet intrede als geref. ziekenhuispredikant.
- 6 Ons Huis, **prot.** chr. tehuis voor werkende geestelijk gehandicapten aan de Hooigracht officieel geopend.
- 8 Gerestaureerd orgel in de N.H. kerk te Hillegom in gebruik genomen.
Ds. J. de Wit neemt afscheid als N.H. predikant van het Diaconessenhuis.
- 9 Prof. dr. E. H. van der Beugel aanvaardt het ambt van bijzonder hoogleraar in de Westelijke samenwerking na de tweede wereldoorlog.
- 13 Ds. H. **Retel**, emeritus-predikant van de Geref. kerk te Oegstgeest, overleden.
- 14 De coöperatieve bloembollenveiling H.G.B. te Lisse houdt in de **Darwin**hal de eerste bloemenveiling.
- 15 A. Dirkse 50 jaar in dienst van de Leidse Courant.
Nieuw orgel in de stadsgehoorzaal officieel in gebruik genomen.
- 16 Prof. dr. M. de Jonge aanvaardt het ambt van gewoon hoogleraar in de uitlegging van het Nieuwe Testament, inleidingswetenschap en oud-christelijke letterkunde.
- 19 Graaf Floris V bevestigde 700 jaar geleden Leidens stadsrechten.
- 20 Voor de eerste maal is de dr. M. van Blankensteinprijs, ingesteld ter stimulering van de voorlichting over de universiteit, uitgereikt aan J. van Roon van Het Vrije Volk.
- 21 Fasson N.V. sticht een nieuw bedrijf voor zelfklevende papieren in Hazerswoude.
De reconstructie van de Morssingel begint.
Het nieuwe belastinggebouw aan het Stationsplein officieel geopend.
- 22 Oud-pastoor Klaverweijden te **Zoeterwoude** viert zijn 60-jarig priesterjubiläum.
Nieuw postkantoor te Leiderdorp in gebruik genomen.
- 23 Met ingang van 1 januari 1967 zullen acht bedrijven gaan samenwerken in De Hollandse Constructiegroep N.V. (H.G.C.)
Restauratie van Valkenburgs raadhuis voltooid.
- 27 Prof. dr. E.V.W. Vercruysse, gewoon hoogleraar in de empirische sociologie benoemd tot gewoon hoogleraar aan het Institute of Social Studies in Den Haag.
Dr. H. Muller, chirurg te Leiden, benoemd tot *gewoon* hoogleraar in de heekunde aan de medische faculteit te Rotterdam.

JEAN GILLOT

(Een Leids ingenieur)

door

H. J. WITKAM

Van René Descartes¹, de grote wijsgeer en wiskundige, die lange tijd in ons land heeft gewoond, is een uitvoerige correspondentie² bewaard gebleven. In zijn briefwisseling met Constantijn Huygensa, diens zwager David le Leu de Wilhem⁴ en de Franse pater Marin Mersenne⁵ noemt Descartes verscheidene malen zijn leerling Jean Gillot⁶ en hetgeen hij over hem schrijft, zullen wij in het kort weergeven.

Terwijl Jean Gillot in 1633 in dienst is bij de Wilhem, vermoedelijk in Den Haag⁷, heeft hij driemaal geschreven naar Descartes, die dan in Deventer verblijft en bij wie hij naar het schijnt eerder werkzaam is geweest. Hij zegt wel tevreden te zijn over zijn betrekking en de goede behandeling, doch te weinig tijd te vinden om wiskunde te studeren. Hij vraagt Descartes om raad en belooft deze op te volgen; ter informatie zegt hij erbij, dat zijn ouders bereid zijn hem te onderhouden, indien hij na afloop van zijn diensttermijn ontslag zou vragen. Descartes schrijft⁸ over dit alles aan de Wilhem, voegt Gillot's derde brief toe en verzoekt mede te werken aan een oplossing in het belang van de jongeman.

Jean Gillot fungeert soms als boodschapper tussen Descartes en Huygens; deze laatste prijst⁹ hem gelukkig, omdat hij in zijn jeugd het geheim van Descartes' onvergelijkelijke lessen in zich heeft opgenomen. En in maart 1638 looft Descartes¹⁰ de bekwaamheid van Jean Gillot, die dan in Den Haag verblijft; hij beveelt hem bij Huygens aan en noemt hem zijn eerste en bijna zijn enige leerling, met het beste inzicht in de wiskunde.

Gedurende 1638 onderhoudt Descartes een uitvoerige briefwisseling met Mersenne, waarin Jean Gillot herhaaldelijk ter sprake komt. Descartes¹¹ noemt Gillot een van de twee¹² personen, die in Leiden de wiskunde onderwijzen¹³ en bijna degene, die het beste ter wereld zijn Méthode¹⁴ kent. Gillot is in 1637 in Engeland geweest, doch juist toen hij daar bekendheid begon te krijgen, hebben zijn ouders hem terug laten komen, omdat zij vreesden dat hij, zo ver van huis, uit de band zou springen. Descartes speelt nu met de gedachte, Gillot naar Frankrijk te zenden, omdat deze in Parijs in een

enkel uur meer begrip voor Descartes' *Géométrie* zou brengen, dan alle geschriften die hijzelf daarheen zou sturen.

Enkele maanden later¹⁵ polst Descartes Mersenne over een betrekking voor Gillot in Frankrijk; hij kan hem zeer aanbevelen en instaan voor zijn betrouwbaarheid. Descartes vertelt, dat Gillot in Den Haag of Leiden vast wel 400 of 500 écus per jaar kan verdienen, zoals hij dat ook in Engeland had gekund, als zijn ouders hem niet hadden teruggehaald. Mersenne kan dus begrijpen, welk salaris wordt verlangd en krijgt tevens de waarschuwing professor Rivet,¹⁶ een goede bekende en vroeger buurman van de familie Gillot te Leiden, niet op de hoogte van de plannen te brengen. Rivet heeft namelijk grote invloed op Jean's ouders, die vurige hugenoten zijn en daarom zouden vrezen, dat Jean in Frankrijk katholiek zou worden. En Rivet zou de ouders adviseren hun zoon niet te laten gaan; zogenaamd vanwege de godsdienst, maar in werkelijkheid om Jean's bevordering te verhinderen, „car c'est son (R.) humeur”. Jean Gillot, zo gaat Descartes verder, is zeer trouw, intelligent en vriendelijk van aard; hij weet veel van rekenkunde en genoeg van de Méthode om het hem bij andere onderdelen van de wiskunde ontbrekende, zelf te leren. Men mag echter van hem niet de onderdanigheid van een huisknecht verwachten, daar hij steeds is opgevoed samen met personen¹⁷, die meer waren dan hijzelf, doch met wie hij als vriend is omgegaan. Wat later¹⁸ schrijft Descartes, dat Jean vastbesloten is naar Parijs te gaan en dat hij hem zal aanraden dat zeker te doen, als hem een passende werkkring wordt geboden. Jean Gillot heeft zojuist enkele wiskundige problemen met gemak opgelost en Descartes zegt, dat Gillot ze alle kan vinden en hij sluit voor Mersenne een antwoord¹⁹ van Gillot op een wiskundig probleem in, dat door Fermat²⁰ was voorgelegd. In een volgende brief²¹ komt Descartes hierop nog terug. Maar eind juli²³ lijkt Descartes wat minder enthousiast; hij heeft wel graag dat Jean naar Parijs gaat, maar dan moet er zekerheid bestaan, dat deze daar financieel kan rondkomen, al zou hij er dan misschien niet zoveel kunnen verdienen als hier.

Vanuit Sanpoort schrijft²³ Descartes begin 1640 aan Huygens, in verband met de gebeurtenissen rond Stampioen²⁴, dat de vader van Jean Gillot hem heeft vermeld over een gesprek van Rivet met Jean, in bijzijn van de vader, waarin Rivet wees op de mogelijkheid, dat Jean, die reeds les gaf aan twee neven^{24a} van Frederik Hendrik, misschien wel diens zoon prins Willem²⁵ zou mogen onderwijzen²⁶. In hetzelfde jaar is Descartes verhuisd naar Leiden, waarover straks meer. Begin 1641 blijkt er een verandering in de verhouding met Jean Gillot te zijn ingetreden, want Descartes schrijft²⁷ aan Huygens zich jegens deze verplicht te achten wegens diens zorg in de „affaire de Gillot”. Descartes schrijft nog, dat hij zich wel boos heeft gemaakt over Jean's schelmenstreken²⁸, maar dat deze hem plechtig beloofd heeft zich als een fatsoenlijk mens te gedragen; wat Descartes dan ook hoopt.

Kort nadat Descartes in 1641 is verhuisd naar Endegeest, beveelt hij Jean

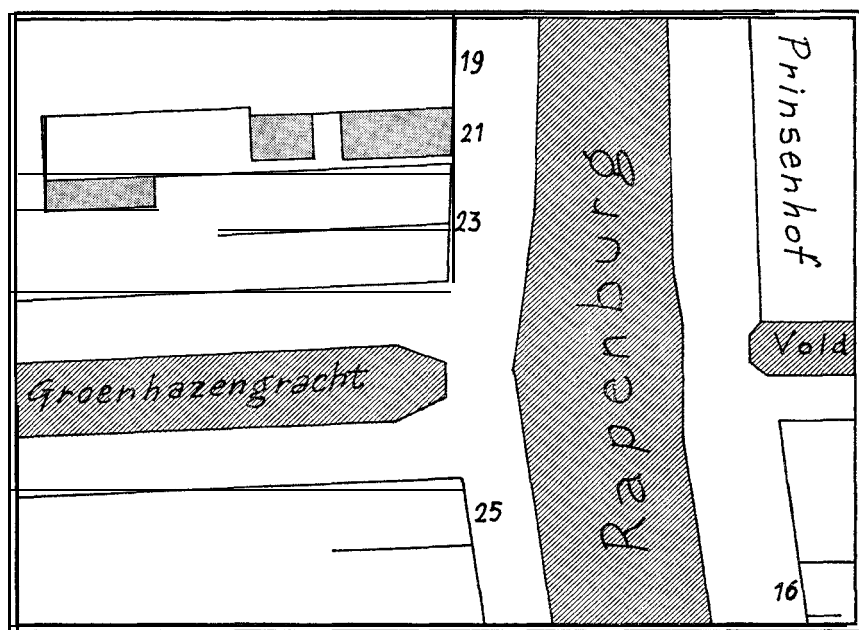
Gillot bij Huygens²⁹ aan voor een betrekking in Portugal³⁰. De ambassadeurs1 zal daarheen ingenieurs meenemen en Gillot is blij een der eersten te zijn om zijn diensten aan te bieden; zijn ouders hebben geen bezwaren. Gillot heeft kennis van de belegeringen van Breda, Leuven en Schenkenschans; degenen die voldoende „esprit” hebben, kunnen dan een langere ervaring als ingenieur wel missen. Drie maanden later bedankt³² Descartes Huygens voor de gedane moeite en schrijft, dat Jean Gillot een voordeliger positie heeft gekregen dan hij hem had durven toewensen. Doch Descartes blijft voorzichtig en zegt, dat Gillot's „esprit” het enige is waarvoor hij instaat.

Daarna wordt het in Descartes' correspondentie stiller om Jean Gillot. In 1644 bedankt³³ Descartes de Wilhem voor de goede berichten, welke deze hem over Gillot heeft gezonden en merkt daarbij op, dat het slechts Gillot's eigen fout zal zijn, als deze er, in de positie waarin hij zich nu bevindt³⁴, niet in slaagt fortuin te maken. En in hetzelfde jaar moet Descartes drie exemplaren van zijn pas verschenen Principia Philosophiae aan Rivet gezonden hebben, met het verzoek er twee aan Jean Gillot door te zenden, want Rivet heeft geantwoordss, dat hij dit zal doen zodra zich een goede scheepsgelegenheid voordoeet.

De briefwisseling van Descartes gunt ons niet alleen een blik op de persoon van Jean Gillot, doch ook op het huis waar de familie Gillot heeft gewoond. Want als Descartes, ter voltooiing van zijn Meditationes de Prima Philosophia, in 1640 naar Leiden zal vertrekken, schrijft hij op elf maart³⁶ aan Mersenne, dat hij over vijf of zes weken daarheen gaat en hij verzoekt hem brieven te zenden naar Gillot, recht tegenover het Prinsenhof. Het Prinsenhof was een gebouwencomplex aan het Rapenburg (thans de nrs. 4-10) en de familie Gillot woonde toen tussen het huidige Kantongerecht en de Vakschool voor meisjes.

Het Hoofdgeldregister³⁷ van 1622 vermeldt als bewoners van het hoekhuis Rapenburg (thans nr. 25; Bibliotheca Thysiana) en Groenhazengracht zuidzijde: Jean Gillot, zijn echtgenote Anne d'la Charlotte, hun kind Jean en een zekere Anthoine Berteng, kennelijk een onderhuurder of kostganger. Dat deze Jean Gillot de reeds eerder genoemde vader Gillot is, zal nog blijken. De eigenaren³⁸ van dit door Gillot bewoonde huis verkopen het aan mr. Johan van Wevelichoven, pensionaris van Leiden, en leveren het hem op 8 juni 1627.

Aan de overzijde van het Rapenburg (thans nr. 16) woont in 1622 prof. Rivet³⁹ met zijn gezin. In 1626 koopt Rivet echter een huis⁴⁰ aan het Rapenburg, gelegen tussen het huidige nr. 21 en het hoekhuis aan de Groenhazengracht noordzijde, dus het noordelijk gedeelte van de huidige Vakschool (nr. 23). En vermoedelijk begin 1627 verhuist⁴¹ Gillot naar het huidige perceel Rapenburg 21, dat toen eigendom was van de erfgenamen van de begin

Afb. A. Situatieschets Rapenburg-Groenhazengracht.

1622 overleden Philips van Assendelft⁴². Daar Rivet het door hem een jaar tevoren gekochte huis is gaan bewonen, zijn hij en Gillot buren geworden. Gillot woont nu recht tegenover het Prinsenhof. Hij woont nu ruimer dan eerst, want het bebouwde deel is, inclusief een binnenplaatsje, ongeveer 26 meter diep en daarachter ligt een nog iets diepere tuin met achterin aan de kant van Rivet een tamelijk grote schuur. Aan de andere kant wordt Gillot begrensd door het grote huis van Hester de la Faille, weduwe van Daniel van der Meulen⁴³, en van haar kinderen (thans Kantongerecht).

In 1629 verkopen de erfgenamen van Assendelft hun huis aan Gillot⁴⁴, met uitzondering van de achterste helft van de tuin met de schuur, die tij aan Rivet⁴⁵ verkopen. Beide transporten geschieden op 11 april. En op dezelfde dag sluiten Rivet en Gillot een overeenkomst⁴⁶ betreffende nadere voorzieningen voor hun aan elkaar grenzende percelen. Een maand daarna verkoopt Gillot aan Joachim de Guioth een losrente, waarvoor hij zijn huis bezwaart⁴⁷. In 1645 verkoopt Gillot aan zijn buurman burgemeester Paets, die in 1634 de familie van der Meulen als eigenaar was opgevolgd, een aan diens per-

ceel grenzende strook van zijn tuin⁴⁸, waarna de tuin van Gillot ongeveer even smal wordt als zijn huis.

Rivet en Gillot zijn tot in 1632 burens gebleven. Dan verhuist Rivet, die opvoeder is geworden van prins Willem, naar Den Haag. Pas in 1650 **verkoop**⁴⁹ Rivet zijn huis „belend ten noorden Jean Gillot” aan Johan de **Hulter**. Deze Jean Gillot kan de vader of de zoon zijn. Want op 9 augustus 1650 **belast**⁵⁰ Jean Gillot, enige zoon en erfgenaam van zaliger Jean Gillot, zijn huis met een **losrente** voor Johan Kortenbosch. En twee dagen later **belast**⁵¹ onze Jean Gillot zijn huis opnieuw met een **losrente** voor Rivet, doctor theol. en curator van de **Illustre** School te Breda.

Uit de brieven van **Descartes**⁵² aan Huygens uit 1641 kunnen we afleiden, dat onze Jean Gillot toen naar Portugal is vertrokken; maar daar is hij toch niet gebleven. In 1649 is hij weer te Leiden; op 1 december gaat aldaar Jean Gillot, jonge man uit Leiden en wonende op het Rapenburg, in **ondertrouw**⁵³ met Isabella Blanche, jongedochter, wonende te Delft in 't Rietvelt. Van een trouwdatum is mij niet gebleken, doch dat hij met haar is getrouwd en haar tenslotte niet heeft overleefd, staat vast. Want op de laatste december van 1661 wordt het huis verkocht⁵⁴ aan Wilhelmus **Wemmeris** en hem geleverd bij willig decreet der Vierschaar te Leiden op 24 januari 1663; de verkoper is Sr. Heindrick Damse, die getrouwd is met **Isabella** Blanche, te voren weduwe en geïnstitueerde⁵⁵ erfgename van Jean Gillot. Onze Jean zal wel kinderloos zijn overleden, gezien het toen vigerende erfrecht.

Een andere bron van informatie over Jean Gillot is het 2e, 3e en 4e Volumen inscriptionum sive catalogus studiosorum **Academiae Lejdensis**⁵⁶. Aankomende studenten en anderen, die als leden van de universiteit wensten te worden beschouwd, moesten zich bij de rector vervoegen ten einde zich door hem te laten immatriculeren of inschrijven. Voorts moesten zij **telken jare**, in de veertien dagen na de inauguratie van de nieuwe rector op 8 februari, hun naam laten opnemen in het Recensieregister, dat door de pedel werd bijgehouden. Indien zij zich niet tijdig hadden laten recenseren, bijvoorbeeld wegens lange afwezigheid, was een nieuwe immatriculatie **vereist**⁵⁷. Terwijl de volumina inscriptionum bewaard zijn gebleven, zijn er in de **recensielijsten** grote leemten; onder meer zijn zij niet meer aanwezig over 1623-1649 en 1651-1655.

In het Volumen inscriptionum wordt op 19 februari 1630 ingeschreven Johannes **Gillotus** Leidensis **annorum XVII** studiosus matheseos apud **patrem**. In 1636 op 25 februari Johannes Gillot, **Gallus**, studiosus matheseos ann. 22, apud **patrem**. In 1649 op 16 maart Johannes Gillot Lugd. Bat. **annorum 35**, studiosus Matheseos, habitat apud **patrem**. Het Recensieregister van 1650 vermeldt in de afdeling **Costgangers**⁵⁸ onder de voornaam Johannes: 36 (jaar) Gillot (wonende) bij zijn Vader.

Wij kunnen aannemen, dat al deze inschrijvingen dezelfde persoon betreffen, zeker als men in aanmerking neemt, dat jeugdige personen hun leeftijd vaak wat hoger opgaven. Dat de Leidenaar Jean Gillot zich eenmaal als Fransman opgeeft, is voor een zoon van Franse ouders niet zo verwonderlijk; bovendien gaf Jean Gillot zich in 1636 op, tezamen met vijf Fransen en een Ier, die bij zijn vader woonden. En dat Jean Gillot zich driemaal heeft laten immatriculeren, is wellicht te verklaren door zijn betrekking bij de Wilhem, omstreeks 1632, en zijn vertrek naar Portugal in 1641, zoals wij uit de briefwisseling⁵⁹ van Descartes weten. Uit de inschrijvingsdata valt nog af te leiden, dat Jean Gillot geboren is tussen 17 maart 1613 en 19 februari 1614. Tevens blijkt uit het recensieregister, dat zijn vader nog leeft na 8 februari 1650; maar deze is gestorven⁶⁰ voor 9 augustus 1650, want dan belast⁶¹ Jean Gillot, zoon van zaliger Jean Gillot, het door hem geërfde huis. En onze Jean Gillot is gestorven⁶² voor 1661, blijkens de acte tussen Damse en Wemmeris.⁶³

Bij het doorlezen van drie volumina inscriptionum (1618-1661), waarin anders dan in het gedrukte Album studiosorum ook vaak de adressen van de ingeschrevenen worden aangeduid, is mij gebleken, dat in de loop der jaren heel wat studenten bij vader Gillot hebben gewoond. De eersten zijn Samuel en Elias Degoullainne uit Bretagne, die zich op 11 december 1623 laten inschrijven en daarbij opgeven: bij Jan Guillot opt rapenborch. Op 5 mei 1624 Petrus Molinaeus, een zoon van de grote Petrus Molinaeus⁶⁴, wiens zuster Marie in 1621 was hertrouwd met prof. Rivet; de 23 jarige Petrus, student in de theologie, woont dan tegenover zijn oom en tante. Daarna geven studenten bij de inschrijving meermalen Gillot als hun hospes op.

Een bijzonderheid is, dat op 13 april 1627 de Amsterdammer Johannes a Walbeek bij de inschrijving opgeeft: bij Gillot, naast D(ominus) Rivetus. Nu was Rivet in 1626 verhuisd naar de westzijde van het Rapenburg, noordelijk van de Groenhazengracht, zodat hij uitzicht had op het Prinsenhof; het jaar daarna is Gillot naast hem komen wonen, wellicht omdat de eigenaren

Januarij 22 Henricus Oldendorp Holles Scholasticus Auditor Theologiae
1628. Ann. 27. Subitane apud Chertum in de Houtmole.
Theophilus Molinaeus filius Petri Molinae Subitane apud
.. Invenit Gillot vicinam Dr Rivet; Ann. 20 Studiosus Mathematicae.

Afb. B. Teophilus Molinaeus, die naast zijn oom en tante woont.

van het door hem eerst bewoonde huis dit aan van **Wevelichoven**⁶⁵ hadden verkocht. Ook in 1628 wordt bij de inschrijving **Gillot** soms nog de buurman van Rivet genoemd; op 28 januari door Theophilus Molinaeus, die dan naast zijn oom en tante woont, op 23 mei door Johannes **Ingram** en op 5 september door **Isaacus de Haye**. Daarna niet meer; dan is wel algemeen bekend, dat **Gillot** is verhuisd. Dat **Gillot** ruimer is gaan wonen, blijkt ook wel uit het groter aantal bij hem wonende **studenten**.⁶⁶

In 1640 wordt **Gillot** bij de inschrijving niet als hospes genoemd; misschien wilde hij een plaats vrijhouden voor Descartes, die in mei van dat jaar naar Leiden zou komen om de laatste hand te leggen aan zijn *Meditationes*. Op 11 januari 1641 blijkt de Zweedse graaf Magnus Gabriel met zijn gevolg bij **Gillot** te wonen, maar de jaren daarna wordt het veel stiller. De laatste is in 1648 Petrus Jarrige uit Limoges, 40 jaar, met de toevoeging *Philosophiae et Theologiae antehac per complures annos in societate Jesuitica Professor, ad Reformatam Ecclesiam, Dei gratia, adductus*.⁶⁷

Vaak waren het buitenlanders, eerst Fransen maar later ook wel Engelsen en Duitsers, die bij **Gillot** hun intrek namen; soms adellijke personen met hun bedienden. De jonge Jean **Gillot** groeide dus op te midden van een deftig gezelschap; waarop Descartes dan ook **zinspeelt**⁶⁸. Daarom is het niet te verwonderen, dat de ongetwijfeld pientere jongen zich in 1630 zelf ook als student liet inschrijven. Vermoedelijk dateert van dat jaar zijn contact met **Descartes**, die op 27 juni 1630 werd ingeschreven⁶⁹ en toen woonde bij Cornelis Heymense van Dam.

Terwijl Descartes in 1634 in Amsterdam verblijft, schrijft⁷⁰ hij aan Mersenne, dat deze brieven kan zenden naar Thomas Sergeant in de Westerkerkstraat, waar hij is **gelegeerd**⁷¹. Als hij in 1640 naar Leiden zal gaan, vraagt hij **Mersenne** brieven te adresseren aan **Gillot**⁷²; hier vermeldt hij er niet bij, dat hij daar gaat wonen. Descartes is op 7 **mei**⁷³ in Leiden; hij blijft daar tot in maart⁷⁴ en in april 1641 woont hij op Endegeest⁷⁵. Uit deze Leidse periode hebben we weinig tot Descartes gerichte brieven en geen enkele is aan **Gillot** geadresseerd; maar datzelfde geldt bij Sergeant. Een brief van Huygens aan Descartes van 24 juli 1640⁷⁶ noemt als adres „**Ten huysse van Joncheere van Hooghelande tot Leiden**”, maar dat betekent niet, dat Descartes daar woonde. Cornelis van **Hogelande**⁷⁷ is vaker Descartes' correspondentieadres, ook als hij reeds op Endegeest woont, omdat „**le messenger d'ici retarde ou ouvre mes lettres**”⁷⁸. Nog **later**⁷⁹ wordt men verzocht te adresseren aan „**Gelain Adriaenssen, schuytvoerder, op de Hoef, tot Alckmar, ou bien à Leyde à Mr. Hogeland**”; Huygens zendt vanuit Den Haag nog in 1647 post aan Hogelande, met verzoek „om voorts te **senden** aen Monsieur Descartes tot **Egmont**”.⁸⁰

In juni 1640 is een dochttertje van de **Wilhem** voor een geneeskundige behandeling ten huize van **Gillot**. Golius en Descartes **schrijven**⁸¹ hierover aan de **Wilhem**. Descartes heeft samen met Hogelande, die de geneeskunst uit-

oefent, het kind bezocht en zij zullen dat spoedig weer doen, vergezeld van Me. Chrestien (Meester Christiaan), vermoedelijk een chirurgijn; hij verzoekt de **Wilhem** dan aanwezig te zijn. Dat Descartes nu bij **Gillot** woont, zou mede zijn leidende rol inzake de patiënte kunnen verklaren.

Dat Descartes domicilie hield bij vader **Gillot**, is mij niet uit een acte gebleken. De notariële volmacht van Descartes aan de Bouexic, tot scheiding en deling van de ouderlijke nalatenschappen, op 13 februari 1641 voor notaris Doude **verleden**⁸² vermeldt slechts „**demeurant a present en cette ville de Leyde**”. Toch wil’ dit **alles** niet zeggen, dat Descartes niet bij **Gillot** heeft gewoond. De verhouding met de familie **Gillot** was goed en het huis leende zich tot een verblijf, temeer omdat het dat jaar niet druk was met **studenten**.⁸³

Maar vooral het feit, dat Descartes Mersenne verzoekt te adresseren aan **Gillot** en niet aan Hogelande, laat wel zien, dat hij tegenover het Prinsenhof gaat wonen. Gustave **Cohen**⁸⁴ en Cornelia **Serrurier**⁸⁵ zullen hun positieve mededelingen over Descartes’ verblijf bij **Gillot** wel daarop hebben gegrond. Door iets meer te vertellen over de situatie in huize **Gillot**, heb ik hun opvatting kunnen versterken. Het zal ook daar zijn geweest, dat Descartes over het verlies van zijn in Amersfoort verblijvend dochtertje **Francine**⁸⁶ en dat van zijn vaders⁷ heeft moeten treuren.

Uit deze Leidse periode is ons over de verhouding tussen Descartes en onze Jean **Gillot** weinig bekend; alleen de dank van Descartes aan Huygens voor diens zorg in de eerder genoemde „**affaire de Gillot**”. Wat toen is gebeurd, valt moeilijk te **achterhalen**⁸⁸; vermoedelijk is de zaak met medewerking van de grote heren in de doofpot gestopt. Wel blijken de studenten in die jaren zeer baldadig en **vechtlustig**⁸⁹ te zijn en heel wat studiosi zijn toen van de Academie verwijderd⁹⁰ en uit de stad verbannen. Mogelijk hebben de schelmenstreken van **Gillot** in deze sfeer gelegen. Of er is iets gebeurd in Den Haag, misschien samen met een familielid van Frederik **Hendrik**^{90a}. Het spoedige vertrek naar Portugal, met bemiddeling van Huygens, doet vermoeden dat de „**friponneries**” van ernstige aard waren.

Met zijn vertrek naar Portugal is een nieuwe episode in het leven van Jean **Gillot** aangevangen. Een gedocumenteerd artikel hierover hoop ik een volgende keer te kunnen plaatsen; het doen produceren en het verwerken van de nodige, ook buitenlandse stukken, vergt veel tijd. Teneinde echter de lezer niet geheel in het ongewisse te laten omtrent de afloop, geef ik daarvan reeds thans een kort overzicht.

Jean **Gillot** zal wel met het Nederlands hulpeskader⁹¹, onder leiding van admiraal **Gysels**, naar Portugal zijn gegaan en hij moet daar dan half september 1641 zijn aangekomen. Hij is in dienst getreden bij de graaf van **Alegrete**, Mathias de Albuquerque. **Gillot** zou de fortificaties van **verschei-**

dene steden hebben ontworpen; hij volgde daarbij de Hollandse methode van vestingbouw, wat natuurlijk voor een Leids ingenieur niets bijzonders is. Overigens schijnt hij in Portugal voor een Fransman te zijn doorgegaan.

Begin 1646 was Jean Gillot belast met de versterking van de belangrijke vesting van Olivença, gelegen ten zuidwesten van Badajoz aan de Spaans-Portugese grens. Doch Gillot, die had vernomen, dat zijn moeder was overleden, vroeg verlof om naar zijn vaderland terug te keren. De Oorlogsraad werd geconsulteerd, doch ondanks een gunstig advies kreeg Gillot geen toestemming om te vertrekken; het werk aan de vesting van Olivença diende met kracht te worden voortgezet. Gillot richtte toen een nieuw verzoek tot de Koning en zette daarbij uitvoerig uiteen, hoe de vesting versterkt moest worden; tevens uitte hij nogmaals het verlangen terug te keren, omdat hij thuis nog een arme oude vader had, die daar zonder steun van bloedverwanten was.⁹²

In juni 1648 zetten de Spanjaarden de aanval op Olivença in. Hun leider was pater Ciermans, die evenals Gillot in 1641 naar Portugal was gegaan en die aldaar onder de naam Joao Paschasio Cosmander grote naam had

Afb. C.

gemaakt als vestingbouwkundige en als leermeester van kroonprins Theodosio. In 1647 was Cosmander in handen van de Spanjaarden gevallen en deze dwongen hem voor hen te werken. Bij de aanval op Olivença werd Cosmander gewond en stierf hij; de Spanjaarden, van hun leider beroofd, trokken zich terug.⁹³

Reeds eerder is gebleken, dat Jean Gillot in 1649 wederom in Leiden was; in maart laat hij zich inschrijven aan de Academie en in december gaat hij in ondertrouw met Isabella Blanche. In 1650 sterft zijn vader. Daarna is Jean Gillot opnieuw naar Portugal gegaan. Dat zijn prestaties aldaar ook hier niet onopgemerkt waren gebleven, moge blijken uit een in 1653 verschenen werk van Lipstorp,⁹⁴ die bij de vele vrienden van Descartes tenslotte noemt „Mons. Chilot, nunc Portugalliae Regis Mathematicus, et alii innumeri omnes eruditiones fama celebriores”. Voorts wordt aangenomen, dat Gillot, tezamen met Cosmander, het cartesianisme in Portugal heeft geïntroduceerd,⁹⁵ daar Descartes' invloed het eerst merkbaar is onder de officieren van het Portugese leger.

Toen de Spanjaarden in april 1657 Olivença opnieuw aanvielen en de vesting na een belegering⁹⁶ eind mei innamen, bevond zich onder de gesneuvelden de ingenieur Jean Gillot.⁹⁷

AANTEKENINGEN

1. Descartes 1596-1650, heeft vooral tussen 1628 en 1649 in ons land gewoond.

De geschriften over Descartes zijn talrijk; G. Sebba: *Bibliographia cartesiana*, 1964, vermeldt over de periode van 1800 tot 1960 meer dan 2600 nummers.

Een bekende oude biografie is die van A. Baillet: *La vie de Monsieur Des-Cartes*, 1691.

Een moderne biografie is van Cornelia Serrurier: *Descartes leer en leven*. 1930: haar Franse bewerking heet: *Descartes l'homme* et le penseur, 1951.

Zie ook in Gustave Cohen: *Ecrivains français en Hollande* (1920) pag. 355 en v. en zijn artikel in het Nieuw Nederlandsch Biographisch Woordenboek (hierna afgekort N.N.B.W.), deel 6 (1924), kolom 395-402.

Een boeiend overzicht van het nederlandse cartesianisme geeft C. Louise Thijssen-Schoute (Verhand. der Kon. Ned. Acad. van Wetensch., afd. Letterk., nieuwe reeks, deel LX (1954).

Een korte beschrijving van wat Cartesianisme is, geeft H. J. Pos in het *Encyclopaedisch Handboek van het Moderne Denken*, (1950), blz., 124-125.

2. De nieuwste en meest volledige tekst-uitgave is die van Ch. Adam et G. Milhaud: *Descartes Correspondance*, tom. I-VIII. 1936-1963. In mijn artikel verwijs ik hierheen met A.M., deel en bladzijde.

3. Constantijn Huygens 1596-1687, was secretaris van Frederik Hendrik en daarna van prins Willem II en prins Willem III. Zie N.N.B.W., deel I (1911), kol. 1186-1190, door Worp.

4. David le Leu de Wilhem 1588-1658, was sedert 1631 raad van de prinsen van Oranje en sedert 1634 tevens raad in de Raad van Brabant. Voordien studeerde hij filosofie, rechten, theologie en oosterse talen en maakte hij reizen o.a. naar Cairo. *Jerusalem en Constantinopel*; het Rijksmuseum van Oudheden 'bevat nog door hem geschonken „rareiteiten”. Zie A. G. Luiscius: *Algemeen . . . Woordenboek*, deel 8 (1737), blz. 45 1; van der Aa: *Biographisch Woordenboek*, deel 20 (1877), blz. 211; niet in N.N.B.W.! Voor

de rariteiten zie bij T. A. J. **Barge**: De oudste Inventaris der oudste Academische Anatomie in Nederland, 1934.

5. Marin Mersenne 1588-1648, wiskundige, wijsgeer en theoloog; hij correspondeerde met vele geleerde tijdgenoten.

6. Jean **Gillot**, zie N.N.B.W., deel 7 (1927), kol. 471, door de Waard; en Grande Enciclopédia Portuguesa e Brasileira, vol. XII, pag. 384.

7. In het begin der dertiger jaren verbleef de **Wilhem** nu eens te Amsterdam, bij zijn broer Paul, bankier aan de Keizersgracht, dan weer te Den Haag, bij de vrouwe van Beverwart of bij juffrouw Dijon in de Poot, blijkens de adressen van aan hem gerichte brieven (U. B. Leiden, Hss. B.P.L. 293). Hij trouwde in 1633 met Constantia Huygens en kocht op 5 mei 1635 een huis en erf in Den Haag aan de oostzijde van de Houtstraat (thans Lange Houtstraat 17), waar hij ook heeft gewoond.

8. Deventer, 7 febr. 1633. A.M., 1, p. 237.

9. Panderen, 28 oct. 1635. A.M., 1, p. 287.

10. 9 maart 1638. A.M., 11, p. 169. Voorts A.M., III, p. 134.

11. 31 maart 1638. A.M., II, p. 218; zie ook Baillet, deel 1, pp. 393-394.

12. De andere zal de jonge Frans van **Schooten** zijn geweest, die reeds in 1635 bij besluit van curatoren (Molhuysen: Bronnen tot de geschiedenis der Leidse Universiteit, deel 2, blz. 197) de lessen voor zijn afwezige vader mocht waarnemen. Er waren twee professoren in de wiskunde, Golius en van **Schooten** senior (zie de brief van Descartes aan Waessenaar van 1 febr. 1640; A.M., IV, pp. 21-22), doch deze heren heeft Descartes hier niet op het oog.

In zijn brief aan Mersenne van 1 maart 1638 (A.M., 11, p. 165) schrijft Descartes: „Vos Analystes n'entendent rien en ma Geometrie, . . . Il y en a icy qui l'entendent parfaitement, entre lesquels deux font profession d'enseigner les Mathematiques aux gens de guerre. Pour les Professeurs de l'Ecole, pas un ne l'entend. . .”. Met deze twee zal **Descartes** ook hier **Gillot** en de jonge van **Schooten** hebben bedoeld (zie ook de Waard in Correspondance du P. Marin Mersenne, tome VII (1962), p. 83).

Frans van **Schooten** (senior) 1581/2-1645, van 1615 tot zijn dood professor Matheseos te Leiden; zie N.N.B.W., deel 7 (1927), kol. 1108-1110, door de Waard. Deze van **Schooten** of Verschoten kocht op 28 jan. 1613 van Mr. **Claes Jansz.** Hieck een huis aan het Rapenburg (thans ongeveer nr. 40); zie **bonboek** Over 't hoff, folio 478 recto (verwijst naar Register vetus, folio 76 verso). Hij heeft, blijkens het Hoofdgedregister van 1622 (bon Over 't hoff, folio 97), dit huis zelf bewoond. Hij heeft het op 31 mei 1645 verkocht aan Gerrit van Hogeveen, burgemeester.

Frans van **Schooten** (junior) 1615-1660, van 1646 tot zijn dood professor Matheseos te Leiden; zie N.N.B.W., deel 7 (1927), kol. 1110-1114, door de Waard. Een moderne, uitvoerig gedocumenteerde studie is van Joseph E. Hofmann: Frans van **Schooten** der Jüngere, 1962.

13. Aan de Leidse Academie was sinds 1600 een onderwijsinstituut verbonden, dat men wel de ingenieursschool noemt. Ongetwijfeld doelt Frans van **Schooten** hierop in zijn brief aan Huygens van 4 febr. 1646 (Worp: Briefwisseling van Constantijn Huygens, deel 4, blz. 278-279): „ . . . deselve professie bedient wort op een plaets buiten d'Academie, ende de professoren derselve in de **Senatus Academicus** niet en syn begrepen, . . . Maer also deselve is ingestelt, om alhier te queecken kloucke ingenieurs tot dienst der landen, ende ervaerne reeckenmeesters, . . .”. Verder schrijft van **Schooten** in deze brief, dat niet alleen studenten maar ook handwerkslieden onder het gehoor waren. Vandaar dat de lessen in het Nederlands gegeven werden. Voorts schrijft hij, dat verscheidene ingenieurs uit deze lessen hun kennis hebben gehaald, zoals bijvoorbeeld de ingenieur van **Paen**, van **Belcum**, Gilot enz.

Het valt op, dat in het Volumen inscriptionum, d.i. het inschrijvingsregister der Leidse Academieburgers, bij sommige studenten in de wiskunde de aantekening staat „sub van Schooten” of bijvoorbeeld: (2 maart 1640, Jacobus Trip) **audiens lectiones Mathematicas** D(omini) **Francisci** van **Scoten**; de 14-jarige Trip woont (toevallig?) in huis bij Petrus

Smit, magister mathematicus. Daar studenten in andere studierichtingen niet de hoogle-
raar opgeven, wiens lessen zij gaan volgen, kan men aannemen, dat het studeren bij prof.
van Schooten iets aparts was. Overigens ontbreekt deze aantekening bij Jean Gillot; hij
was een „volwaardige” student.

Zou het niet zo zijn geweest, dat de jonge van Schooten en Gillot, hetzij als invaller
hetzij als helper, mede de lessen hebben verzorgd? Gillot dan wellicht alleen als particu-
lier (want van enige officiële aanstelling blijkt bij hem niet) en misschien wel gebruik
makend van de door de Academie beschikbaar gestelde localiteit in het voormalige Ba-
gijnhof (thans Universiteitsbibliotheek), gelijk dit ook het geval was bij de leraar
Franse taal de la Barre (Molhuysen: Bronnen, deel 2, blz. 259), al had die dan toestem-
ming van curatoren daarvoor.

Iets over de oude ingenieursopleiding kan men ook vinden bij F. A. Hoefler: Mededeelin-
gen omtrent het onderwijs in de versterkingskunst aan onze Hooge en Illustre Scholen (in
Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde, 6de reeks, deel VII
(1928), blz. 205 env.).

14. Discours de la Méthode, gevolgd door Dioptrique, Météores en Géométrie; uitgege-
ven door Jan Maire. Leiden, juni 1637.

15. 17 mei 1638. A.M., II, pp. 269-272.

Zie ook C. L. Thiissen-Schoute: Nederlands Cartesianisme. blz. 84-85.

16. André Rivet 1572-1651, was van 1620 tot 1632 professor in de theologie te Leiden,
van 1632 tot 1646 opvoeder van prins Willem II en van 1646 tot zijn dood curator
aan de Illustre School te Breda; zie N.N.B.W., deel 7 (1927), kol. 1051-1052, door
Bartelds. Voorts H. J. Honders: Andreas Rivetus, diss. Leiden, 1930; A. G. van Opstal:
André Rivet, diss. V.U. Amsterdam, 1937.

17. Descartes zal hier bedoeld hebben op de vele, deels adellijke studenten, die ten
huize van de familie Gillot woonden; zie ook aant. 66.

18. 29 juni 1638. A.M., II, p. 296, p. 305.

19. 29 juni 1638. A.M., II, pp. 305-306 (Réponse du sieur Gillot).

20. Pierre de Fermat 1601-1665, Frans wiskundige, heeft baanbrekend werk verricht
in de getallentheorie en is met Pascal de grondlegger geweest van de waarschijnlijkheids-
rekening. Zie verder bij J. E. Hofmann (cf. aant. 12), vooral onder Anmerking 74.

21. 13 juli 1638. A.M., II, p. 348.

22. 27 juli 1638. A.M., II, p. 367.

23. Santpoort, 3 jan. 1640. A.M., IV, p. 2.

24. Johan Jansz. Stampioen de jonge 1610-?; zie N.N.B.W. deel 2 (1912), kol.
1358-1360, door de Waard; voorts A.M., III, pp. 417-419.

Over de kwestie Stampioen-Waessenaer (stroman van Descartes), zie D. Bierens
de Haan: Bouwstoffen voor de Geschiedenis der Wis- en Natuurkundige Wetenschap-
pen in de Nederlanden, 2de verz. (1887), blz. 383-433; L. Roth: Correspondence of
Descartes and Huygens (1926), pp. 264-289.

24a. De ene zal wel zijn geweest Frederik Lodewijk van Landsberg (zie aant. 66, onder het
jaar 1632), een zoon van Frederik Casimir en Amalia, dochter van Prins Willem I en
Charlotte de Bourbon. De andere was misschien Frederik Willem van Brandenburg, de
latere grote keurvorst, die in 1636/37 in Den Haag verbleef of in het leger voor Breda.
Zie voor de vele neven van Frederik Hendrik in von Isenburg: Europaeische Stammtafeln.

25. 1626-1650; zie G. W. Kernkamp: prins Willem 11, 1943.

26. Stampioen is de wiskundeleraar van prins Willem 11 geworden en ook van de zo-
nen van Huygens, onder wie de bekende Christiaan; zie Kernkamp, blz. 66.

27. Leiden, 16 jan. 1641. A.M., IV, p. 251.

28. Over de aard van deze „fripioneries” is mij uit de Leidse Klachtboeken en die der
criminele vonnissen niets gebleken; evenmin uit de registers van criminele vonnissen
in Den Haag en van het criminele klachtboek van de Academische Vierschaar der
Leidse Universiteit.

29. Endegeest, april 1641. A.M., IV, p. 340.

30. Portugal was van 1580 tot 1640 practisch een Spaanse provincie. Doch in 1640 brak een opstand uit en werd de hertog van Bragança als João IV tot koning uitgeroepen.

31. Tristão de Mendonça Furtado, die op 1 april 1641 in de Republiek was aangekomen om hulp te vragen. Zie C. van de Haar: De diplomatieke betrekkingen tussen de Republiek en Portugal 1640-1661, blz. 19 env. (diss. Amsterdam, 1961).

32. Endegeest, 29 juli 1641. A.M., V, p. 36.

33. Egmond a/d Hoef, 26 febr. 1644. A.M., VI, p. 129.

34. Zie het laatste gedeelte van dit artikel.

35. Den Haag, 19 (juli?) 1644. A.M., VII, p. 391, waar de eer der ontdekking van deze brief wordt onthouden aan Honders: Andreas Rivetus, blz. 182. Zie ook C. L. Thijsen-Schoute: Nederlands Cartesianisme, blz. 470.

Kan het niet zijn, dat een van de twee exemplaren, die aan Gillot moesten worden doorgezonden, bestemd was voor Joannes Ciermans, die eind 1641 naar Portugal was gegaan? Tussen Descartes en Ciermans is in maart 1638 gecorrespondeerd; A.M., II, pp. 176-185 en 197-212. Zie over Ciermans in N.N.B.W., deel 5 (1921), kol. 112-113, door van Miert.

36. 11 maart 1640. A.M., IV, p. 36.

37. Hoofdgeldregister 1622, bon Noord Rapenburg, folio 27 verso. In andere huizen in de omgeving woont geen naamgenoot van Jean Gillot. In het register heeft de naam Anthoine Berteng het toevoegsel: thuis l(eggende) en voor zijn naam staat in de kantlijn: woont hier ordinaris.

Een plattegrond van dit perceel en van een aantal andere aan de Groenhazengracht, toegeschreven aan Jan Pietersz. Dou, van ± 1610, is aanwezig in het Leidse Gemeentearchief (prentverzameling nr. 1002).

38. Blijkens de gegevens in oud-belastingboek A II, folio 264 verso, oud-belastingboek AA II, folio 301, en bonboek Noord Rapenburg, folio 135 verso, was Maerten Claesz., bouman, 8 november 1599 eigenaar geworden van het huis. Hij is eerder dan 11 maart 1606 overleden. Zijn weduwe Neeltgen Cornelisdr. belast dan het huis. In 1621 zijn eigenaren, elk voor een derde deel: Jan Arentsz., kuiper, zoon van Arent Jansz., bouman, en Neeltgen Cornelisdr. beiden overleden, en Marytgen en Neeltgen, minderjarige dochters van Maerten Claesz. en Neeltgen Cornelisdr., beiden overleden. Deze Neeltgen is dus tweemaal getrouwd geweest, eerst met Arent Jansz. en daarna met Maerten Claesz. In 1623 is Jan buitenslands (kwaadwillige verlating?); zijn „bedrouffde huysvrouwe” Annetgen Gerritsdr. transporteert op 9 juni 1623 Jans aandeel aan de beide genoemde halfzusters (Waarboek YY, folio 279 verso), die het huis enige jaren later verkopen aan mr. Johan van Wevelichoven, pensionaris van Leiden, waarna het transport plaats had op 8 juni 1627 (Waarboek BBB, folio 152). De acte van 1623 spreekt van „de huysinge ende erva . . . tegenwoordich aen twee partijen bewoont werdende ende gesepareert sijnde”, de acte van 1627 niet meer.

Uit de hierna nog te bespreken gegevens, die ik in het Volumen inscriptionum heb gevonden, zal blijken, dat sinds 1624 vader Gillot vermoedelijk over meer ruimte kon beschikken. Voorts is het aannemelijk, dat Johan van Wevelichoven het gekochte huis in 1627 ging bewonen, zodat voordien Gillot zal zijn verhuisd.

39. Hoofdgeldregister 1622, bon Over 't hoff, folio 81.

Rivet, wiens eerste vrouw Susanne Oyseau in april 1621 was overleden, hertrouwde op 5 augustus 1621 te Londen met Marie Dumoulin, die reeds 24 jaar weduwe was van de hertog Antoine des Guyots, die in 1597 was gesneuveld bij het beleg van Amiens (zie Honders, blz. 178 en van Opstal, blz. 144 env.).

40. Waarboek AAA, folio 292; acte van transport d.d. 23 mei 1626, door de erfgenamen van Egbert Jansz. van der Plas en Jannetgen Cornelisdr., echtelieden, aan prof. dr. Andreas Rivetus; de koopprijs bedraagt 5000 gulden.

41. Zie aant. 38 (i.f.), 46 en 66.

42. Philios van Assendelft is 9 ian. 1622 in de Pieterskerk begraven: in het **begraafboek** slechts vermeld als **joncheer** van 'Assendelft.
43. Zie het artikel van Annie Versprille: De geschiedenis van het huis van **Daniel** van der Meulen (Rapenburg 19), in Leidsch Jaarboekje, deel 35 (1943), blz. 158 env. Hierin staat tussen blz. 160 en 161 afgebeeld een gedetailleerde glattengond door Tan Pietersz. **Dou** d.d. 6 sept. 1602 (**Archief Daniel van der Meulen**, inv. nr. 202), waarop ook het huidige perceel Rapenburg 2 1 voorkomt.
44. **Bonboek** Noord Rapenburg, folio 137: 11 april 1629; het principaal huis aan rapenburg is bij de erfenamen van de heer van Assendelft verkocht aan Jan Giljot, belast met 100 gulden aankomende Jacob van der Duyn in den **Hage**, te betalen over een jaar na datum deze met een interest van dien tegen den penning 16. Transportacte in **Waarboek III**, folio 136; de koopprijs bedraagt 1962 gulden, met een cusingbrief (een door de verkoper voorbehouden hypotheek wegens het niet betaalde deel van de koopprijs) van 300 gulden.
- Het totale door **Gillot** van de erfenamen van Assendelft gekochte huis en erf is 20.82 vierkante roeden (295,5 ca.) groot, waarvan het huis, inclusief het bestrate erf (**binnenplaatsje**) en een aan de zuidzijde naar achteren doorlopende gang, 11,9 vierkante roede (168 ca.) beslaat. Op de bijgewerkte plattegrond van **Dou** uit 1602 (zie aant. 43) is in het voorste deel van de tuin bijgeschreven **Gillot**, in het achterste deel Rivet.
45. Transportacte in **Waarboek III**, folio 138; het verkochte wordt beschreven als een erf, gedeeltelijk bebouwd met een „**getimmerde**”, groot omtrent tien (vierkante) roeden (142 ca.); de koopprijs bedraagt 550 gulden.
46. Krachtens deze overeenkomst (tweede deel van de in aant. 45 genoemde acte) tussen Rivet en „Jan Gilliot als **coper** van de principale huysinge . . . aan het Rapenburch”, mag **Gillot** op zijn kosten en te zijnen **voordele** het gebouwde wegnemen, mits de muren rondom latende staan. Rivet zal op zijn kosten een muur optrekken tot aan de min van „**jof-frouwe Van der Meulen**” (**Hester de la Faille**, weduwe van **Daniel**). De muur zal dan gemeenschappelijk zijn. **Gillot** moet het regenwater ontvangen van daken van Rivet; maar deze zal de aanleg der goten bekostigen. **Gillot** mag timmeren in de gemeenschappelijke muren, zonder eerst een halve-steens-muur te bouwen of Rivet een vergoeding te geven. Uit deze overeenkomst kriint men de indruk, dat **Gillot** het huis reeds bewoonde voordat hij het van de **erfenamen van Assendelft** kocht; zie ook aant. 38 (i.f.).
47. Het bezwaarde huis wordt vermeld in de perceelsgewijze legger, genaamd Oud Belastingboek AA 11, folio 301 verso, tweede **perceel** van boven. Hierin worden transporten en bezwaren der percelen opgetekend. De opvolger is het **bonboek** Noord Rapenburg (folio 137). Beide legers verwijzen naar een hypotheekacte in het „**prothocol van schult- en rentebrieven**” (V, folio 228 verso) d.d. 10 mei 1629: Jan Gilliot verkoopt aan „**Joachim** de Guioth vendrech van de cappiteyn Baeuvesey” een **losrente** van 80 gulden per jaar voor 1600 gulden, waarvoor zijn huis aan het Rapenburg wordt bezwaard. Of deze Joachim de Guioth identiek is met de zoon van Rivet's tweede vrouw en haar eerste echtgenoot Antoine des Guyots, weet ik niet.
48. Transportacte in **Waarboek WWW**, folio 138 verso, d.d. 25 jan. 1645; door Jan Guilljet aan mr. Willem **Paets**, burgemeester, van een strook van zijn erf, lang ongeveer 48 voeten (15 meter), vanaf de achtergevel van zijn huis tot de muur achter in zijn min en grenzend aan de tuin van **Paets**.
49. Transportacte in **Waarboek 4B**, folio 198 verso, d.d. 18 juli 1650; door „**Fredrick** Rivet ordinaris edelman van zijn hoocheyt” als gemachtigde van „**Andries** Rivet dr. theologie ende curator van de **ullustre schoole ende collegie** van Orangie binnen de stadt Breda” aan Johan de **Hulter**; de koopprijs bedraagt 7000 gulden.
50. Register van schuld- en rentebrieven, rechterlijk archief, deel FF, folio 86 verso en 87; speciaal beaist met een **losrente** van 62 gulden 10 st. vallende den **9den augusti** om Johan Kortenbosch.
- 5 1. Register als hiervoor, folio 87 verso; op 11 augustus 1650 nog speciaalijk belast

met een **losrente** van 20 gulden 's **jaars** vallende den eersten mei, losbaar met 400 gulden om de heer Andries Rivet dr. theol. en curator over de **illustre schole** te Breda.

Rivet was nu blijkbaar zelf te Leiden.

52. Zie aantt. 29 en 32.

53. Het Kerkelijk ondertrouwboek 0, folio 134, vermeldt de ondertrouwacte d.d. 1 dec. 1649 van Jean Gilot, **jongman**, wonende op 't Rapenburch, met Isabella Blanche, wonende tot Delft in 't Rietvelt. Zij is niet gecompareerd; maar behoorlijke attestatie is voor haar overgebracht.

Het trouwboek van de Waalse Kerk, deel B folio 61 verso, geeft de volgende abusievelijk op 30 november 1649 gedateerde inschrijving: „Jean **Gillot**, jeune homme de **Leyden**, et Isabelle Blanche, demeurante a Delft". In de kantlijn: „**Donné** billet pour se **mari**er a Delft". Dit laatste kan hebben plaats gehad op z'n vroegst op de derde zondag daarna, dus op 19 december 1649.

De woorden „de Leyden" bedoelen te zeggen: geboren te Leiden, zodat onze Jean **Gillot** een echte Leidenaar is. Wel moet ik nog opmerken, dat het niet zelden voorkwam, dat een bruid of bruidegom, die reeds op zeer jeugdige leeftijd met zijn familie van elders in Leiden was gekomen, **bij** de ondertrouw opgaf „**van Leyden**" te zijn.

In het **Delftse Stadsundertrouwregister** (nr. 126) 'en ook in het **register** van de huwelijksgeboden van de Waalse Kerk (nr. 97) staat de inschrijving op 4 december 1649, met slechts de volgende tekst: Jean Gilot, jongeman tot Leijden, en Isabella **Blanche**, jongedochter in 't Rietvelt.

54. **Bonboek** Noord Rapenburg, folio 137; de koopprijs bedraagt 4459 gulden, te betalen met 2459 gulden gereed en met 1000 gulden 's **jaars**, mei 1664 't eerst, telkens met een interest van het onbetaalde jegens den penning 20. Het willig decreet staat in **Vonnisboek ZZ**, folio 117-118 verso; procureur voor Damse is notaris Doude. Het voorlopig koopcontract is van 31 dec. 1661, koper Wemmeris heeft aanvaard in mei 1662 en het willig decreet is van 24 jan. 1663. Mr. Willem **Paets** laat middels zijn procureur van Scharpenbrandt weten, dat hij instemt onder conditie van een opdrachtbrief van 21 nov. 1608 en een acte van 12 mei 1645, getekend door Johan de **Hulter** en Pieter **Jansz.** van Noord.

55. Het testament van onze **Jean Gillot** heb ik (nog) niet gevonden.

56. U.B. Leiden, Hss. **A.S.F. nrs.** 8-10.

57. Zie H. Hardenberg: De Archieven van Senaat en Faculteiten . . . der Leidsche Universiteit, blz. 13 (1935).

58. U.B. Leiden, Hs. **A.S.F.** nr. 31; de andere afdeling heet Huijshouders. Daar voor de naam Gilot geen sterretje staat, is hij in februari gerecenseerd.

59. Zie aantt. 8 en 32.

60. Een Jean **Gillot** komt niet voor in de Leidse begrafenisregisters van 1627-1664.

61. Zie aant. 50.

62. 'Zie aant. 60.

63. Zie aant. 54.

64. Petrus Molinaeus (Pierre **Dumoulin**) 1568-1658; werd in de Bartholomeusnacht door een roomse meid gered. Hij was prof. in de filosofie en het Grieks te Leiden van 1592 tot 1598 en woonde toen bij Scaliger; sinds 1620 was hij prof. theologie te Sedan,

65. Zie aant. 38 i.f.

66. Hieronder volgt een lijst van personen, die (voor zover na te gaan) bij vader **Gillot** hebben gewoond. Studenten in de wiskunde zijn aangeduid met een M.; de datum is die van de inschrijving.

1623: 11 dec. Samuel en **Elias** Degoullainne.

1624: 5 mei Petrus Molinaeus, 27 aug. Jacobus Tardeus, 15 nov. Isaacus Basilius, 3 dec. David Bellotus.

1625: 19 juni Samuel de Marais, 27 juli Salomon Hervilius, 2 **oct.** Petrus Lecocq, 18 **oct.** Benedictus Bakay, 24 **oct.** Joannes **Francius**.

1626: 17 apr. Petrus Sancaeus, Stephanus **Vallandus**, 27 juni Jacobus Armetus.
 1627: 13 apr. Johannes a Walbeeck M., 8 juli Ludovicus Molineus, 15 nov. Jaques Corree M., Carolus de Cotures M., Paulus Corree.
 1628: 12 jan. Theophilus Molinaeus, 2 mei Petrus Reclusius, 23 mei Johannes **Ingram**, Robertus **Paulin** (staat niet in Album Studiosorum), 31 juli Arnoldus Bordeusius, 5 sept. Isaacus de Haye, 8 sept. Gisberms Colvius, 16 sept. Jacobus Clemenseau, 20 oct. **Adamus** Boreel.
 1629: 21 febr. Fredericus Bon, 23 apr. Franciscus Fane, Thomas Bah, Y juli **Nathanael Tiennes**, 24 sept. Abel Monceau, 19 oct. Jacobus **Billosius**, 29 oct. **Daniel** Bombergius, 4 dec. Johannes Colvius.
 1630: 19 (20 in Album Smdiosorum) febr. Johannes **Gillotus** M., 26 febr. Johannes Suckling M., 5 mrt Nicolaus Crispe M., 12 juli Joachimus Hast, Reimarus Ulricus de Plessen, 17 oct. Nicolaus Christophorus Lutzouw, 24 dec. Petrus de **Civile** M.
 1631: 20 mei Nathaniel, Josephus en Johannes Fynnes.
 1632: 6 sept. Petrus Prateus, **Adamus** Temporarius M., Ludovicus **Fayus**, Gaspar **Beauvaisius**, **Beniaminus** Barrierus, **Elias** Bucherius, 15 nov. Fridericus Ludovicus princeps **Palatinus** Lanspergicus (?), Tobias Andreae (?), Henricus **Kneupel**.
 Dat deze Fridericus Ludovicus (14 jaar) bij **Gillot** heeft gewoond, is niet zeker. **Wel** kende Jean **Gillot** de jonge prins en is hij wellicht diens wiskundeleeraar geweest (zie aant. 24a). Bij een procuratie, op 17 maart 1640 door **Frederick** Louis Palsgrave Prince van Lansberge gegeven aan Mr. **Jasper** van Kinschot, tresorier van 's-Gravenhage, trad als getuige op Jan Gilot (Gem. **Arch.** aldaar, not. **arch.** nr. 154, blz. 106).

Afb. D.

1633: 29 nov. Joannes Guilielmus Eding, Didericus **Guntherus**, 29 dec. Martinus Broen.
 1634: 18 febr. Jacobus Fuchorius, Franciscus Boherius, Abel Bordeau, 4 juli Johannes Trondrinus, Jeremias Pictetus, Franciscus Billingsley.
 1635: Y juli Johannes **Caillemerr**.
 1636: 25 febr. Franciscus Nöeus, Philippus Jocursius M., Chidleus Kout M., **Adrianus** du **Maij** M., Jacobus Emerii, Josephus Cornutus, Johannes **Gillot** M., 16 mei Nicolaus Braun, 8 sept. **Daniel** Gohier.
 1637: 24 apr. Theodorus A Zeventer, 11 mei Martinus Broun, 11 juni Hermannus A Boetselaer, 30 sept. Joannes Graan, 7 oct. Adrianus Meester.
 1638: 24 juni Wilhelmus **Armyn**, Robertus Milnar, Franciscus Wysnen, 24 sept. Martinus Broen, 20 dec. Josephus Barfadinus M., **Charle** de Poncet M., Petrus Antonii Stephanus.
 1639: 9 mei Christianus Rodenburch, 17 mei Salomon van **Schoonhove**, Coenradus Ruys, 3 nov. Johannes Swerdenheym, Carolus Leliecroon.
 1641: 11 jan. Magnus Gabriel, Georgius Ludovicus Forstenheuser, Nicolaus **Rout**, **Olaus** Johannis, Johan van der Beeq, 6 sept. Engbertus van der **Blesse**.

- 1644: 7 juni Jacobus Blanchardus, 27 juni Franciscus **Turretinus**, Petrus **Donis**.
 1645: 16 febr. Henricus Duringerus.
 1646: sept. Jaques **Nicou** M.
 1648: 3 febr. Petrus Jarrige.
 1649: Johannes **Gillot** M.
 67. Jarrige is later (ook weer Dei gratia?) tot de moederkerk teruggekeerd.
 68. Descartes aan Mersenne, 17 mei 1638. A.M., 11, p. 272. Zie ook aant. 17.
 69. Een fotocopie van de inschrijving van Descartes staat bij Gustave Cohen: *Ecrivains français*, tegenover p. 452.
 70. Amsterdam, 15 mei 1634. A.M., 1, p. 261.
 71. Gustave Cohen: *Ecrivains français*, pp. 481-482, met een afbeelding van het huis.
 72. 11 maart 1640. A.M., IV, p. 36.
 73. Descartes aan **Pollot**, Leiden, 7 mei 1640. A.M., IV, p. 56.
 74. **Descartes aan** Mersenne, Leiden, 18 maart 1641. A.M., IV, p. 3 11.
 75. Descartes aan Mersenne, 31 maart 1641. A.M., IV, p. 330. Descartes aan Huygens, Endegeest, april 1641. A.M., IV, p. 340.
 76. A.M., IV, p. 94.
 77. Cornelis van Hogelande; zie N.N.B.W., deel 2 (1912), kol. 594-595, door de Waard.
 Het Bevolkingsregister van 1581, folio 100 verso, bon van Rapenburg, vermeldt als bewoners van het hoekhuis van de Achtergracht met de Vestesteeg neffens de **Kolf-**makersteeg (thans in de Hortus Botanicus): Jan van Hogelande van Middelburg, rentenier, omtrent een jaar te Leiden, Achte van Beaumont zijn huisvrouw, **Jasper** hun zootje, student Ewout van Honelande van Middelburg, omtrent een **jaar** te Leiden, **Maeyken** Ysbrantsdr. van Woerden-haar **maegt**.
 Het **hoofdgeldregister** van 1622. bon Over 't Hoff. folio 97, noemt als bewoners van een huis aan **het** Rapenburg, grenzend aan de zuidzijde van dat van Frans van **Schooten** (zie aant. 12) (thans ongeveer nr. 40): Agatha van Hogelande weduwe, Anna Beens. Cornelis 'van Hogelande, Eduard van **Hogelande**, **Magdalena** Cornelisdr. Eigenaar van dit door het gezin van Hogelande bewoonde huis is dr. Everhardus Vorstius (**bonboek** Over 't Hoff, folio 478 verso; register vetus, folio 76 verso).
 Het Recensierregister van 1622 (U.B. Leiden, Hs. A.S.F.) vermeldt, dat Cornelis van **Hogelande** *28 jaar oud is en bij zijn moeder woont (het * wil zeggen, dat hij pas in maart is gerecenseerd). Van 1603 tot 1662 is hij in de nog aanwezige recensieregisters vermeld; in de **vroege jaren** is zijn leeftijd **onregelmatig opgegeven**. Bij immatriculatie in 1609 woont hij **nog** bij zijn ouders. Helaas **zijn niet meer aanwezig** de registers 1608-1621, 1623-1649, 1651-1655 en 1657-1658. In 1650 woont van Hogelande bij, M. **Mortiers W(edu)we** en in 1656 en daarna bij Mariedr. Pos op 't **Noordeinde**. Op 20 febr. 1659 is hij 64 jaar oud, op 16 febr. 1662 is hij 67.
 Cornelis van Hogelande zal dus geboren zijn in **febr./maart** 1595 en zijn ouders waren Jan van Hogelande en Achte van Beaumont.
 Descartes **schrijft** aan Huveens, op 22 jan. 1642 (A.M., V, p. 141), dat **Hogelande** woont bij Theunisbrugge (thans bij de **Gijselaarbank**).
 M. Smallegange: Nieuwe Cronyk van Zeeland (1696), behandelt het geslacht **Hoogelande**, blzz. 477-478.
 78. Descartes aan Huygens, Endegeest, 22 jan. 1642. A.M., V, p. 141.
 79. Descartes aan Huygens, Den Hoef, 20 sept. 1643. A.M., VZ, p. 27.
 80. Huygens aan Descartes, Den **Haag**, 14 nov. 1647. A.M., VII, p. 361.
 81. De brieven van Golius en van Descartes zijn opgenomen in de bijlage.
 82. Zie bij Gustave Cohen, *Ecrivains français*, pp. 526-527; getuigen waren C. van **Hogelande** en A. van Surck, twee vrienden van Descartes.
 83. Zie aant. 66.
 84. Gustave Cohen in N.N.B.W., deel 6 (1924), kol. 400.
 85. Cornelia Serrurier in Descartes l'homme et **le penseur** (1951), p. 89.

86. Vermoedelijk tijdens zijn verblijf bij Sergeant te Amsterdam, leerde Descartes Helena Jans kennen, een dienstbode bij wie hij in juli 1635 een dochtertje **Francine** kreeg. Hij was zeer gehecht aan het kindje, dat helaas op 7 sept. 1640 te Amersfoort stierf aan roodvonk. Zie Gustave Cohen, **Écrivains français**, pp. 483-489.
87. Descartes' vader Joachim stierf in Frankrijk op 17 oct. 1640.
88. Zie aant. 28.
89. Zie Matthijs Siegenbeek: Geschiedenis der Leidsche **Hoogeschool**, deel 1 (1829), blz. 153.
90. In het Volumen inscriptionum uit die jaren zijn heel wat namen van studenten doorgestreep, terwijl in margine de reden van hun verwijdering is vermeld. Zo ziet men op de nevenstaande afbeelding (U.B. Leiden, Hs. A.S.F. 9, blz. 268), dat Pieter Bianck en Johannes Schut, beide wiskundestudenten en afkomstig uit **Bremen**, uit het **inschrijvingsregister** van 1640 zijn geschrapt. De eerste „est expunitus, et omnibus Academiae **privilegiis** privatus, ac in exilium **annorum** quindecim ex urbe Leydensi eiectus, a **Rectore** et iudicibus Academiae in publico tribunali sententia lata, quia socius fuerat duelli in quo anno 1641 **Aprilis** 20. Joannes Stracwits vulneraverat Joannem Georgium van Duren in brachio, et ab ipso in pectore **vulneratus erat**”; de tweede „expunitus est Anno 1640 Novemb. 19, ex **Rectoris** et **Judicum** Academiae sententia ob varias **enormes** violent& in **publicis plateis** perpetratas, eodem anno 1640 15 Septemb.”
- 90a. Mijn vermoeden gaat in de richting van Frederik Lodewijk van Landsberg (zie aam. 24a); maar ook het Koninklijk Huisarchief brengt geen licht.
91. Zie T. H. Milo: Het Nederlands hulpeskader voor Portugal (in *Varia Historica*, aangeboden aan prof. dr. A. W. Bijvanck, 1954).
92. Zie Dicionário histórico e documental dos architectos, engenheiros e construtores portugueses **ou** a serviço de Portugal, coordenado por Sousa Viterbo, **Lisboa** 1899, vol. I, pp. 423-424.
93. Zie **Luiz** de Menezes: Historia de Portugal restaurado, **Lisboa** 1751-1759, tom. II (1759). Dat ik dit boek van de U.B. Leiden niet gedurende een week-einde mee naar huis mocht nemen, was wel ongeriefelijk.
94. **Daniel** Lipstorp: Specimina philosophiae cartesianae, **Lugd.** Bat. 1653, p. 85.
95. Zie A.A. de Andrade: Descartes em Portugal nos séculos XVII e XVIII (in *Bro-téria*, LI, 1950, p. 433).
96. Zie **Luiz** de Menetes: Historia de Portugal restaurado, tom. III (1759), parte II, livro I, waar op blz. 44 de dood van Jean **Gillot** wordt vermeld.
97. Bij het beëindigen van dit eerste artikel over Jean **Gillot**, wil ik vooral mijn dank betuigen aan de heer R. **Oomes**, leraar wiskunde aan het St. Agneslyceum alhier, met wie ik over de historisch-mathematische achtergrond van mijn artikel zulke leerzame gesprekken heb gevoerd. Voorts dank ik voor hun zeer gewaardeerde hulp: de dames M. le **Feber** en A. J. Versprille en de heren J. Dolleman, W. **Downer**, C. Hazewinkel, B. N. Leverland, J. D. W. Schroten en J. J. en M. M. **Witkam**.

BIJLAGE bij JEAN GILLOT

In **aant.** 81 is naar deze bijlage verwezen. Hierin zijn opgenomen een reeds bekende brief van Descartes aan de **Wilhem** en een bij mijn weten nog niet gepubliceerde brief van Jacobus **Golius**⁹⁸ aan de **Wilhem**, met meer bijzonderheden. Beide brieven gaan over een dochtertje van de **Wilhem**⁹⁹ en **Constantia** Huygens, zuster van Constantijn.

Het kind komt voor een geneeskundige behandeling naar Leiden. Hetgeen

47

kind bij Gillot wordt ondergebracht; hij doet nog pogingen om toch het „soete kint in de plaetse, die voor haer bereyt is geweest”, te doen verblijven. Dat hem dit niet is gelukt, blijkt uit Descartes' brief. Wel blijft Golius zich met de patiente bezighouden, zoals ook blijkt uit het postscriptum over de min, die voor de verpleging is meegekomen.

Men kan zich afvragen, waarom de Wilhem zijn kind niet bij Golius laat verblijven maar bij Gillot, die tussen al die grote heren toch maar een eenvoudige man is. Ik zou dit willen verklaren door het veronderstellen van een aanbod van Descartes, om zijn appartement bij Gillot ter beschikking te stellen; waarop de Wilhem is ingegaan. Misschien is Descartes zelf zolang bij van Hogelande¹⁰³ gaan logeren, waarop kan wijzen zijn mededeling over de behandeling „chez le Sr. Gillot, ou nous irons aussy”, waarbij de Wilhem verzocht wordt aanwezig te zijn.

Golius aan de Wilhem
Leiden, 8 juni 1640.

(Univ. Bibl. te Leiden, B.P.L. 293 A)

Een blad folio. De brief is geheel op de recto-zijde geschreven in 45 regels, ongerekend het hoofd, de datering aan het slot, een 5-regelige mededeling in margine, het onderschrift, de handtekening en een 7-regelig post scriptum over de gehele breedte van het papier, met uitsparing van ruimte voor onderschrift en handtekening. De verso-zijde bevat het adres in 7 regels. In het volgende afschrift heb ik soms verandering aangebracht in het gebruik van hoofd- en kleine letter; de interpunctie heb ik enigszins gewijzigd en beperkt.

Mijn Heere,

Ick hebbe seer gewenst de eere ende gunste te genieten van Uwer Ed. vrundlicke dochterke te mogen hebben t'mijnen huysen soo lange hier sal te blijven hebben, ende bij deselve occasie eenichsins te betonen mijne dienstwilligheid, die ick anders wete Uwer Ed. persone onnut te wesen, daer ick nochtans aan de selve ende de gantsche familie van me Joffrouwe Uwer Ed. weerde consorten ten hoochsten verplicht ben. Ende derhalven gelijk mij voor desen meermaels bedroeft heeft, dat mijne goede affectie ende wille de occasiën ende macht tot behoortlic bewijs van dancbaerheid niet gediend en hebben, soo hebbe ick te meer verdriet en leetwesen geschept uyt het mankement van de tegenwoordige occasie, die nae mijn geringh vermogen bequaem scheen te wesen tot eenige betrachtinge van 'tselve mijn devoir. Ende ben daer boven te meer beschaemt ende confus gemaect door Uwer Ed. te groote beleeftheid ende excusen over soo een cleyne dienst nae soo veel

obligatiën van Uwer Ed. oude gunste ende vruntschap. Ick soude datelic op Uwer Ed. missive tot verder ende nieuwer instantie gerescribeert hebben, bij **aldien** deselve niet gecomen was in den avont, dat de laeste schuyt daertoe niet en **conde** gebruyct werden, ende alsoo 's anderen daegs de comste van Uwer Ed. dochterke verwacht **wierde**, en hebbe ick niet anders **connen** doen, als aen Jan Gillot, te weten den soon in absentie van de vader, versoecken dat ick van 't arrivement datelic **mochte** verwitticht werden en 't kint met de minne t'mijnen huysse **mochte comen**. Maer 'tselve is niet alleen niet geschiet, **maer** ick hebbe selve de minste kennisse niet gehadt van Uwer Ed. comste **ende** presentie in dese stadt, totdat ick nae het afscheid van eenige mijner vrunden mij **vervoecht** hebbe ten huysse van Gillot om nae Uwer Ed. dochterke te vernemen, **alwaer** tegens mijn versoec **ende** instantie om Uwer Ed. dochter t'mijnen huysse te geleyden **ende** te behouden, geprotesteert is geworden. **Ende** **terwille** ick Uwer Ed. comste op eergisteren **ende** gisteren verwacht hebbe, met hope om daertoe Uwer Ed. ordre **ende** consent te impetreren, soo is noch meer tijt verstreecken. Soo hebbe ick dan niet langer **connen** stil **staen** sonder deselve mijne **ende** mijner huysvrouwe oprechte affectie **ende** ernstelicke bede op nieuws te presenteren, dat ons de eere **ende** gunste geworden mach om Uwer Ed. soete kint in de plaetse, die voor haer bereyt is geweest, nae onse gelegentheid **maer** met volcome genegentheid om tot haer **gemac** **ende** recreatie **ende** Uwer Ed. gerusticheid des te beter te betrachten wat in ons vermogen is te accomoderen, waertoe ick verhope dat Uwe Ed. gelieven sal ordre te geven **ende** met soodanige affectie **desen** **onsen** **geringen** dienst admitteren als wij gegengen **ende** begeerich sijn **deselven** te mogen presteren. Op gisteren heeft Meester Christiaan met den instrumentmaker in presentie van messrs Descartes **ende** Hogelande, **ende** mij, de mate genomen om een bequame gemakelicke spanninge te maken **ende** de **nature** te helpen in haren rechten **cours**, **welcke** middel mij **dunct** goet **ende** sonder **bedencken** te **wesen**. **Ende** ick hope dat God daertoe sijnen segen geven sal, **ende** Uwer Ed. kint haere gewenste gestaltenisse en **stercte** verlenen tot Uwer Ed. **ende** me Joffrouwes **volcomen** contentement **ende** **vreucht**, 'twelcke ick denselven van gantscher herten bidde. **Ende** nae mijne **ende** mijner huysvrouwe gants dienstlicke gebiedenis aen Uwe Ed. **ende** me Joffrouwe wil ic **deselven** met harer Edd. lieve kinderen in de protectie des Allerhoogsten bevelen **ende** van de selven alle **geluc** **ende** heyl toewenschen. In Leyden **desen** vijien Juni **XVIcXL**.

Uwer Ed.

Ootmoedige verplichte dienaar

J. Gool

(in margine)

Hier neffens gaet de memorie van de **boecken** die ick eerst op maendagh voorleden van D. de **Dieu**¹⁰⁴ **becomen** hebbe.

(post scriptum)

De minne van Uwer Ed. **kint** wenst voor 'tselve noch eenige provisie te hebben van schoon lindwaet insonder wat schortecleden. Soo Uwe Ed. yet **wes** gelieve verricht te hebben, ick **bidde** mij **ende** mijne huysvrouw met alle **vrijmoedicheid** te commanderen, waertoe in ons 't meeste recht heeft, **ende** wij **gelijcke** genegentheid en begeerte hebben, om nae ons vermogen alle devoirs van dienst, sorge **ende** toesicht te betrachten, waervan Uwe Ed. gelieve verseeckert te sijn tot harer gerusticheid.

(verso: adres)

Aen mijn Heere
mijn Heere David de Willem
Raedt van sijne Hoogheid **ende**
Raetsheer in de Raet van Brabant
wonende in de Houtstraet in 's Graven Hagen.
port

*Descartes aan de Wilhem
(Leiden, 13 juni 1640).*

(Univ. Bibl. te Leiden, B.P.L. 293 B)

De beschrijving van deze brief, de conjectuur op de datering, de tekst van de brief en de toelichting kan men vinden in Adam & Tannery: Oeuvres de Descartes, Correspondance, 111, pp. 90-92; zie ook A.M., IV, p. 83.

Monsieur,

Nous **venons** de voir **Melle vostre** fille, Mr. Hooghelande et moy, et nous auions aussy enuoyé querir le Me. Chrestien, mais **il** estoit sorti de la ville, pour estre de retour a ce soir. C'est pourquoy nous **auons remis** a demain, qu'on l'avertira de se trouuer sur les 2 heures **chez** le Sr. Gillot, ou nous irons aussy. Et si c'est **vostre** commodité de vous trouver icy en ce tems la, on pourra commencer en **vostre** presence, ou bien **mesme** encore que vous ne veniez point, on ne **laira** pas de commencer, si ce n'est que vous **don-**niez autre ordre. A scavoir, on **laira** faire le Chirurgien, pour ce qui est de l'ap-
plication exterieure des **choses** qui peuuent servir a redresser les os, et Mr. de Hooghelande s'est laissé persuader le reste, en quoy ie suis assuré qu'il ne manquera pas de faire tout le mieux **qui** luy sera possible. 11 vous salve, et ie suis,

Monsieur,

Du Mercredy, a 6 heures du soir.

Vostre tres humble et
tres obeissant serviteur,
Descartes.

(verso: adres)

A Monsieur

Monsieur de **Wilhelm**

Conseiller de son Altesse

et du Conseil de Brabant

In de Houtstraet

à la Haye.

AANTEKENINGEN

98. Jacobus Golius 1596-1667; zie N.N.B.W., deel 10 (1937), kol. 287-289, door **Juynboll**. Golius studeerde eerst geneeskunde, mathematica en astronomie en sedert 1618 Arabisch bij Erpenius, wiens opvolger hij in 1625 werd. Hij reisde van 1625 tot 1629 in Syrië, Mesopotamië en Klein-Azië en won de achting der **Oosterlingen** door zijn kennis van de geneeskunde en de sterrekunde. Hij ontmoette-daar (in **Aleppo?**) ook de **Wilhem**, met wie hij een duurzame vriendschap sloot. Na zijn terugkomst werd Golius tevens opvolger van **Snellius**, in de mathematica. In de zaak **Stampioen** – Waessenaer (zie aant. 24) was Golius een der arbiters. Descartes schatte Golius als wiskundige niet zo hoog. Het Dordtse trouwboek bevat de volgende inschrijving. Den 20 **Aprilis** anno 1631, Jacob Gool, jonghman van 's-Gravenhaege, professoor in de universiteyt tot leyden (en) Jofrouw Reynsburch van der Goes, **jongedochter** van Dordrecht. woont bii de Groote **Kerck**: proclamatie tot Leydae. **Getrouwt** den 13 **May** 1631. Prof. **Gool** is' overleden op 28 sept. 1667 en begraven in de Pieterskerk, vermoedelijk op 2 oct.; als adres staat vermeld: **Rapenburg**.

Omstreeks 1640 zal Golius reeds aan het Rapenburg hebben gewoond, thans nr. 12 (studentenhuis **Wallon**); dus schuin tegenover Gillot. In 1638 heeft Dr. Jacob Gool, professor matheseos en in het Arabisch, van de erfgenamen van **Claes Lourensz** gekocht voor 1092 gulden het huis **Rapenburg** westzijde hoek Voldersaracht (thans **Langebrug**): **Arch. der Secretarie 1575-1851**, inv. nr. 6766; folio 458 **bonboek** Over 't Hoff. De overdracht had plaats op 18 juni 1638; Rechterlijk archief, inv. nr. 67, deel MMM folio 249 verso. De prijs staat vermeld in het Oud **Belastingboek** AI folio 137 verso; **Arch. der Secretarie 1575-1851**, inv. nr. 6754. Het naastliggende huis aan het Rapenburg (zuidelijk van het voornoemde hoekhuis) had **Gool** enige maanden tevoren gekocht van de kinderen van wijlen prof. **Guillielmus** Coddeus, hoogleraar in het Hebreuws, voor 5500 gulden; **Arch. der Secretarie 1575-1851**, inv. nr. 6766. folio 458 **bonboek** Over 't Hoff. De overop 29 april 1638; Recht. archief, inv. nr. 67, deel NNN folio 167. Het hierbij behorende achterhuis kwam uit aan de Voldersgracht, zodat het hoekhuis geheel werd omsloten. Van de twee huizen aan het Rapenburg staat vermeld, dat zij aan elkaar zijn verheeld, dus tot één huis gemaakt; van het achterhuis staat dit niet vermeld. In het **Verpondingsregister** van 1644 (**Arch. der Secretarie 1575-1851**, inv. nr. 6791, folio 134 verso) staat vermeld, dat het „**hoekhuis**” was getaxeerd op 12 gulden 10 stuivers en het daarnaast staande huis, samen met het op de Voldersgracht uitkomende achterhuis, op 25 gulden. Het hoekhuis is Over 't Hoff nr. 216, het naastliggende huis nr. 217 en het achterhuis aan de Voldersgracht is nr. 215.

99. Zie aantt. 4 en 7. Het oudste dochttertje van de **Wilhem** is $6\frac{1}{2}$, het jongste is $2\frac{1}{2}$ jaar oud.

100. Zie **Francis** Glisson: De rachitide sive morbo puerili, . . . Londini, 1650.

101. Zie Fr. Glisson: id., cap. XXIX, **Materia** chirurgica (pp. 344-358).

Op p. 354 kan men lezen: Alii loco Fasciarum Ocreas fibulatas panno laneo succinctas conficiunt; has **vero** non sola firmitatis aut **caloris** gratia effigiunt, sed etiam ad **curvitatem** ossium reducendam, vel ad inflexos Articulos erigendos. Zie ook de afbeeldingen op pp. 355-356.

(354)

Sed cum cautione usurpand. per **justa** intervalla, **in locis** convenientibus adhibeantur; **verum** cavendum, ne **incremento** partis, cui applicantur, **obstant**; quod fit, si satis **laxæ** sint, si ex **lanâ** molliori **confectæ**, si interdiu aut aliqua **diei** parte, **leviterque** **constrictæ**, non **vero** solutæ, **in** **cruribus** **supra** genu, **brachiis** **supra** cubitum adaptentur.

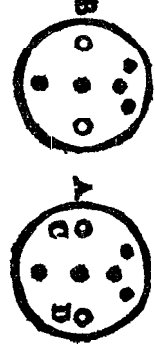
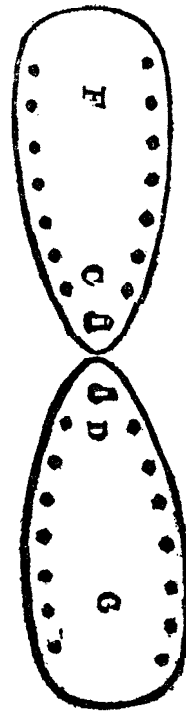
Ad quid eæ conficiant. Videtur autem **Ligaturæ** **hic** **conducere** **ad** **sanguinis** **affluxum** **à** **capite** **revellendum**, eundemque **versus** **partes** **extenuatas** **externasque** & **extremas** **promovendum**, præterea **ad** **nimis** **lubricum** **sanguinis** **reversum** **in** **illis** **partibus** **quibus** **adhibentur**, **retardandum**.

Fasciarum usus & modus concinnandi. **V** **huc** quoque **spectat** **certarum** **partium** **Fasciatio**, quippe **quæ** **cum** **Ligaturis** **affinitatem** **habet**. **Solent** **enim** **aliqui** **ad** **firmandas** **partes** **earumque** **calorem** **fovendum** **fasciis** **laneis** **eas** **involvere**; **pedes** **nimirum**, **tibias**, **genu**, & **vicinas** **femoris** **partes**. Cavendum **verò**, ne **eæ** **nimis** **strictæ** **liberum** **partium** **accretionem** **impediant**.

Alii **loco** **Fasciarum** **Ocreas** **fibulatas** **panno** **lanceo** **succinctas** **confiunt**; **has** **verò** **non** **sola** **firmitatis** **aut** **caloris** **gratiâ** **effungunt**, **sed** **etiam** **ad** **curvitem** **ossium** **reducendam**, **vel** **ad** **inflexos** **Articulos** **erigendos**. **Aliqui** **Ferulas** **addunt**, **aut** **particulas** **fissi** **ossis** **Cera**. **Verum** **tria** **potissimum** **in** **harum** **structurâ** **sunt**

(355)

unt notanda. **1°** **Ut** **premant** **aliquantulum** **excanrem** & **convexam** **ossis** **partem**. **2°** **Ut** **cavam** **vix** **tanquant**, quin **potius** **à** **compressione** **defendant**. **3°** **Ut** **parti** **sint** **benè** **adaptatæ**, & **articularum** **motum** **quàm** **minimum** **impediant**. **In** **hunc** **finem** **istæ** **ocreae** **anteriori** **parti**, **quâ** **genu** **spectant**, **transversim** **secari** **possunt**; **similiter** **opus** **fit**, **ut** **Ferulæ** **supra** **genu** **extendantur** **ad** **sustinentiam** & **reprehendam** **eiusdem** **deflexionem**, **requirunt**, **ut** **cum** **duplici** **articulo** **formentur** **in** **loco** **flexionis**, **in** **hunc** **modum**.

Aa 3

Forma

Afb. G. Francis Glisson. De rachitide ... 1650; aart. 101.

102. Zie Fr. Glisson: id., cap. XXX, **Materia** pharmaceutica (pp. 358367). Zie ook Descartes aan de **Wilhem**, 24 juni 1640. A.M., IV, p. 84.

103. Zie aant. 77.

104. Ludovicus de **Dieu** 1590-1642; zie Biogr. Woordenb. van Protest. **Godgel.** in Nederland, deel 2, blz. 496-501.

LI JNCLICHE'S

afb. A. Situatieschets **Rapenburg** ↔ Groenhazengracht.

afb. B. Theophilus Molinaeus, **die** naast zijn oom en tante woont.

afb. C. Olivença (uit A.M. de **Mallet**: Werken van Mars, 1672).

afb. D. Handtekening van Jan Gilot; aant. 66.

afb. E. Van de Academie verwijderd; **aant.** 90.

afb. F. Fragment uit de brief van Golius aan de **Wilhem**.

afb. G. **Francis** Glisson: De rachitide, pp. 354-355 (1650).

HERMAN BOERHAAVE MET ZIJN VROUW NAAR PARIJS IN 1714

door

Dr. P. C. Boeren

Bij de herdenking op 23 september 1938 van de 200e sterfdag van Hetman Boerhaave (1668-1738) sprak dr. D. Schoute, destijds arts te Wassenaar, in de aula van het Academisch Ziekenhuis in Leiden de volgende woorden: „Soweit das bis jetzt bekannt ist, ist keiner imstande den Beweis zu liefern, dass Boerhaave sein Land je verlassen hätte; bei unsrem heutigen Wissen müssen wir vielmehr glauben, dass die dreitägige Reise nach Harderwijk, wo er am 13. Juli 1693 in der Heilkunde promovierte, Boerhaavens grösste Reise gewesen sei”¹.

Toen ik in februari 1965 te Parijs tussen andere opzoeken door enkele proefpeilingen deed in de bescheiden van de voormalige koninklijke *Chambre des Comptes*, viel mijn aandacht op een originele notariële acte van 17 sept. 1722, waaruit blijkt, dat Boerhaave in 1714 met zijn vrouw Parijs heeft bezocht en bijgevolg niet een zo absoluut gave belichaming van het thema „In Holland steht ein Haus” is geweest als dr. Schoute in hem heeft willen zien. Ik wil aan de lezers de tekst van deze acte (zie bijlage) niet onthouden, teminder omdat van enige relatie van Boerhaave met Frankrijk tot nu niets bekend was en in de herdenkingsbundel van 1938, die vooral gewijd was aan de invloed van Boerhaave op de beoefening der medicijnen in het buitenland, Frankrijk niet eens ter sprake kwam.

De acte voert ons terug in het verleden naar het jaar 1714 en verplaatst ons in de studio van markies Desnoce, notaris, wellicht een lid van het geslacht Des Nos, waarin de titel „marquis de Panhard” erfelijk was. Op 3 mei van gemeld jaar verschenen daar in persoon Herman Boerhaave, 45 jaar oud, rector magnificus der Leidse Hogeschool, en de 2½jarige Marie Drolenvaux, die sedert 16 sept. 1710 met hem in de echt verbonden was. De echtelieden sloten daar vijf contracten van lijfrentekoop, elk recht gevende op een rente van 120 livres (d.i. 4%) op een kapitaal van 3000 livres. Het totale kapitaal ad 15.000 livres werd bezet op de dienst van de koninklijke belastingen op dranken en tabak (*aides*) en zout (*gabelle*).²

Deze lijfrentekoop zal wel nader zijn te omschrijven als een *emprunt en viager*. Om aan de kosten van de Spaanse Successieoorlog (1701-1714) het

hoofd te kunnen bieden, hield koning Lodewijk XIV als het ware uitverkoop van koninklijk meubilair en domein; bovendien liet hij door zijn regering overmatig veel *emprunts* en *viager* afsluiten. Op deze wijze kwam veel buitenlands kapitaal in de Franse schatkist. Het was vooral protestants kapitaal, afkomstig uit bankkringen van Genève, Amsterdam en Hamburg. Na het einde van de niet zeer voorspoedige oorlog zat de Franse schatkist met een onevenredig zware rentelast. Het bankroet, dat al in 1715 dreigde, werd nog even opgehouden door het kunst- en vliegwerk van John Law, de oprichter van de eerste circulatiebank (*Banque* Royale 1716), die echter in 1720 failliet ging, waarna de ontredender volkomen werd.

Het echtpaar Boerhaave kwam bij het getij achterop, want in 1714 begonnen de vooruitzichten tengevolge van de pas gesloten vrede voor dit soort *financieel* speculatie al ongunstiger te worden. Vijf jaar later was Boerhaave kennelijk ervan overtuigd geraakt, dat het Franse bankroet werkelijk te verwachten was. Maar hoe het gestorte kapitaal terug te krijgen? Recht daarop was er niet, want het kapitaal was omgezet in een lijfrente. Het is Boerhaave tenslotte toch gelukt, de Parijse contracten ongedaan te laten maken door tussenkomst van zijn zaakwaarnemer Jean Comptour, die namens hem op 27 nov. 1719 het integrale kapitaal ad 15.000 livres in ontvangst kon nemen.

Zo wist Boerhaave nog op het nippertje aan de grote Parijse krach van 1720 te ontkomen. De acte van kwitantie werd verleden ten overstaan van een notaris Jourdain, die om een of andere reden daarvan nog op 17 sept. 1722 een authentiek resumpt zou afgeven, dat onze enige bron voor heel deze geschiedenis is. De naam Jourdain zal wel wijzen naar het kooplieden-geslacht van die naam, dat in 1685 door de regering op de lijst der rijkste Hugonotenfamilies was geplaatst en tijdens de Spaanse Successieoorlog medewerkte aan de invasie van buitenlandse bankiers en buitenlands kapitaal in Frankrijks. Is de veronderstelling te gewaagd, dat de geloofsbroeders elkander een handje hielpen om het ingevoerde protestantse kapitaal uit Frankrijk terug te halen?

Van huis uit was Boerhaave onbemiddeld. Het geldt als een raadsel, hoe hij bij zijn dood ongeveer twee miljoen gulden heeft kunnen nalaten. Er is meer dan eens gegist, dat hij een en ander zal hebben betrouwd op zijn vrouw Marie Drolenvaux, die enig kind uit een welgesteld gezin was. De hier besproken transactie kan deze gissing bevestigen. Marie Drolenvaux zal bij de contracten van 3 mei 1714 in persoon tegenwoordig hebben moeten zijn, omdat het haar geld was, dat Boerhaave in de hongerige Franse schatkist ging steken. De 15.000 livres, die met de onderneming gemoeid waren en in waarde ongeveer gelijk zijn te stellen aan evenzovele goudfrancs van de 19e eeuw⁴, zullen slechts een fractie zijn van het vermogen, dat aan Boerhaave vanwege zijn vrouw op titel van uitzet en erfenis is toegevallen.

De reis naar Parijs moet een nogal tijdrovende aangelegenheid zijn ge-

weest, vooral omdat het echtpaar niet met het bezoek aan een notaris zal hebben volstaan. Uit de archieven der Leidse Hogeschool blijkt niet, dat Boerhaave voor deze min of meer langdurige afwezigheid het voorgeschreven verlof heeft gevraagd en gekregen. Ik heb zelfs de indruk dat hij dit verlof niet heeft willen vragen en de op afwezigheid gestelde boete voor lief heeft genomen.

In de eerste Senaatsvergadering, die hij als rector magnificus voorzat, 15 februari 1714, stelde Boerhaave de vraag, of de rector magnificus bij afwezigheid of bij te laat komen boete moet betalen. De Senaat antwoordde: Ja. In de tweede vergadering, 15 maart 1714, stelde Boerhaave de vraag, of de waarnemer van de afwezige rector magnificus zijn plaats moet afstaan, wanneer de rector onverwachts of vroeger dan verwacht zou terugkomen? Ook hierop antwoordde de Senaat met een: Ja, het niet passend vindend, dat de rector alleen maar lijfelijk aanwezig zou zijn. Van 16 maart t/m 11 juli 1714 zijn geen Senaatsvergaderingen gehouden. De vergadering van 12 juli 1714 werd weer door Boerhaave gepresideerd. De Curatoren hebben zelfs van 16 februari tot en met 7 augustus 1714 niet vergaderd.⁵

Merkwaardig optreden is dat van een rector magnificus, die onmiddellijk na zijn ambtsaanvaarding begint met te vragen, wat er zal gebeuren als hij afwezig zal zijn! De zin van die vragen is ons nu duidelijk geworden: Boerhaave was al van plan naar Parijs te gaan, toen hij rector magnificus werd. Op 15 maart 1714 was hij klaarblijkelijk zover, dat hij reeds stilzwijgende toestemming van Senaat en Curatoren had. Kort daarna is de reis aangevangen. Vóór 12 juli 1714 moet het echtpaar zijn teruggekeerd. Het verblijf in Parijs kan hoogstens drie maanden hebben geduurd. Dit is dan het enige buitenlandse uitstapje van het echtpaar Boerhaave geweest.

BIJLAGE

17 sept. 1722. — *Notaris Jourdain de Parijs verklaart, dat Jean Comptour als zaakwaarnemer van Herman Boerhaave en diens echtgenote op 27 nov. 1719 uit de Koninklijke Schatkist 15.000 Livres heeft ontvangen, zijnde het volledige kapitaal, dat door deze echtelieden 3 mei 1714 op de Aides et Gabelles was bezet tegen een lijfrente van 4% 's jaars.*

Bibliothèque Nationale te Parijs, ms. fr. 26864, pièce 380. Het stuk maakt deel uit van het *Cabinet des titres*, dat werd gevormd uit de oude archieven van de Chambre des Comptes.

Par quittance passée devant Jourdain l'un des Notaires à Paris soussignez et son confrère le vingt sept novembre mil sept cent Dix neuf Estant ensuite de la minute d'un Contract de constitution sur les aydez et Gabellez passé au profit de Sieur Hermand Boerhaave professeur en médecine et Recteur magnifique de l'Université de Leyde en Hollande et de Damoiselle Marie Drolenvool ⁶ son épouse devant marquis de Desnosce son Confrère Notaire à Paris le trois may milsept cent quatorze:

Appert Sieur Jean Comptour avouez et comme procureur dudit sieur et dame Boerhaave avoir reçu au trésor royal à la décharge de sa Majesté la somme de quinze mille livres pour le remboursement de six cent livres de rente constituée au profit dudit sieur

et dame **Boerhave** sur les aidet *et* Gabellez en cinq parties de cent vingt livres de rente chacune aussi **sur principal** de troix mille livres aussy chacune par cinq contractz **passiez l'un comme** l'autre pardevant ledit Desnosce son confrère le **mesme** jour troix **may mil sept** cent quatorze.

Extrait et colationné **sur** la minute de ladite quittance en la possession dudit Jourdain par ledit Notaire à Paris. Soussignez ce **jourd'huy** Dixsept septembre milseptcentvingtdeux.
Jourdain.

In de marge:

Bau.h.Paris tome 92 no. 12367 fo 18157. 181 h 7.

Herman Boerhave par Jean Comptour.

AANTEKENINGEN

1. *Memorialia Herman Boerhaave optimi medici*, Haarlem 1939, p. 9.
2. A. Rousset, *Histoire des impôts indirects depuis leur établissement*, Paris 1883. J. Pasquier, *L'impôt des gabelles en France aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Paris 1905.
3. Herbert Lüthy, *La banque protestante en France de la Révocation de l'Edit de Nantes à la Révolution*, tome Ier (1685-1730), Paris 1959. Over de familie Jourdain of Jourdan aldaar pp. 70, 144, 377. Hollandse bankiers in Parijs waren toen Theodoor **Vanderhulst** en Martin Vandervorst; cf. ibidem pp. 77, 426. Als omstreeks 1730 het Franse gouvernement terugkeert tot het systeem van financiële autarkie, verdwijnen alle buitenlandse bankiers uit Parijs, met uitzondering van enkele Geneefse.
4. Tot 1792 was de Franse rekenmunt de *livre*, verdeeld in 12 sous, elke sou onderverdeeld in 12 *deniers*. De waarde was gelijk aan die van 0,98765 goudfranc van de 19e eeuw en de pariteit van deze goudfranc tot onze gulden was ongeveer 48: 100.
5. P. C. Molhuysen, *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit*, IV ('s Gravenhage 1920), blz. 267-268.
6. *Drolenvool*. De gewone spelling is *Drolenvaulx* of *Drolenvaux*. Heeft Boerhaave de naam van zijn vrouw aan de notaris voorgespeld? De wijze, waarop hij dit deed, zou dan getuigen van zijn gering begrip van de Franse taal. De grootvader in vaderlijke lijn van zijn vrouw was afkomstig uit Limbourg bij Luik en gehuwd met een **Jeanne de Pire** uit Tourcoing. De moeder van Boerhaave's vrouw was Maria des Quiens, dochter van de omtrent Rijssel geborene Pierre des Quiens. Zie de kwartierstaat door C. van Leersum in het *Nieuw Nederlandsch Biographisch Woordenboek*, VI, 127-141.

De functionarissen belast met de zorg voor de stadsbouwwerken te Leiden (1575—18 18)

door

E. PELINCK

Wanneer we hier de aandacht vragen voor de functionarissen, die in vroeger tijden te Leiden verbonden waren aan datgene wat we tegenwoordig de dienst der gemeente-, openbare of publieke werken noemen, dan doen we dit niet om publicaties van **anderen**¹ te verbeteren, maar vooral om een overzicht te geven van de ontwikkeling van de onderlinge taakverdeling van deze elkaar opvolgende leden van de vroedschap, ambtenaren en werklieden.

De ontwikkeling van deze dienst is behalve vanwege hetgeen in de loop der eeuwen van stadsweg werd gebouwd, uit de daarmee samenhangende besluiten en rekeningen en uit de namen van het daarmee gemoeide personeel ook enigermate te volgen door middel van de plaatsen, waar deze dienst was gevestigd.

De plaatsen van *vestiging* en de werklui

De vestiging werd niet alleen bepaald door de werkplaats en somtijds de woning van de timmerman, metselaar of steenhouwer, maar ook door de opslag van het materiaal en de werktuigen en gereedschappen en we mogen wel aannemen, dat de naam Steenschuur verband houdt met het opslaan van steen op een overigens niet met zekerheid vast te stellen plaats tussen Hogewoerd en Kloksteeg, want de benaming Steenschuur strekte zich eertijds verder uit dan thans.

In 1553 kocht de stad van de Commanderie ter plaatse van Rapenburg 114 een erf met huis genaamd De Ark en wel om daar de stadstimmerwerf te vestigen*. In 1577 brengt de timmerman Thonis Cornelisz. aldaar hout en in 1578 woont de stadsstenhouwer Claes Cornelisz. op deze plaats³. De stad verkocht de Ark weer in 1604.

De naam Houtstraat herinnert er aan, dat aldaar tussen Gravensteen en Rapenburg, het stadshout werd bewaard. In 1603 kocht men een huis aan het Rapenburg als toegangs. Daar kwamen werk- en zaaghuis en de houttuin. Maar spoedig werd gebruik gemaakt van de stadsvergroting tussen Galgewater en Morsstraat om de stadstimmerwerf daar te vestigen. In

1612 werd daar de woning van de stadstimmerman gebouwd met iets naar achteren de werkplaatsen en magazijnen, die in 1650 zouden worden uitgebreid.

De stadsmetselaar en -steenhouwer werden even voorbij de timmerwerf gehuisvest, tegen de Binnenvestgracht, daar waar in 1823 de **Morspoortkazerne** werd gebouwd. Voor aan het Galgewater (door een poort van de binnenplaats van de timmerwerf gescheiden) op de hoek van de Binnenvestgracht stond de woning van de metselaar met er achter mogelijk de woning van de knecht. Daarachter zowel toegankelijk van de Binnenvestgracht als van de binnenplaats stond de woning van de steenhouwer. Beide woningen hadden een eigen, door een schutting van de binnenplaats gescheiden bleek. Het moet daar een wereldje op zichzelf zijn geweest. De werkplaats van de steenhouwer dateerde van 1616, zodat men in vier jaar de concentratie verwezenlijkt had. Blijkens een tekening van 1780 moet de gevel van de woning van de metselaar minstens zo belangrijk zijn geweest als die van de timmermans. Tenslotte was hier ook een smidse gevestigd.

De stadsslottenmaker, -leidekker, -glazenmaker, -straatmaker en schoonmaker van de artillerie hadden geen stadswoning en mochten zoals de drie eerstgenoemden, in ieder geval aanvankelijk, ook voor eigen rekening werken.

De Tresorier extraordinaris tot 1638

Voor het toezicht op de gang van zaken en zeker voor de geldelijke administratie stond boven deze „stadswerklui” de tresorier extraordinaris. In de middeleeuwen zullen de burgemeesters (oorspronkelijk poortmeesters) zich persoonlijk veel meer met deze zaken hebben beziggehouden, maar toen de stad en daarmee de stadswerken in omvang toenamen, is dit veranderd. **Orlers**⁷ vertelt ons, dat dit toezicht aan de poortmeesters was opgedragen, die tegelijk vestmeesters waren en dat dit ambt (het waren er tot de benoeming van Van Merwen tot tresorier extraordinaris twee) in dat van tresorier extraordinaris overging⁸. Evenals de ordinaris was de **extraordinaris** een voor zijn diensten betaald lid van de vroedschap.

Als men de namen van de extraordinarissen bij **Orlers**⁹ ziet, zou men zeggen dat het gewone notabele, tot de vroedschap behorende burgers zijn. Maar er is er een, die er uitspringt door de omvang, welke hij aan zijn functie wist te geven, namelijk Mr. Symon **Fransz.** van Merwen (ca 1548-1610)¹⁰ en deze man krijgt nog meer **relief**, wanneer we weten, dat hij van beroep landmeter was en voorts de zoon van de stadsorganist Frans **Jacobsz.** en dat hij in 1577 huwde met Maria van Aecken, dochter van de bekende oudheidminnaar en verzamelaar Cornelis Claesz. van Aecken, van huisuit goudsmid en later waard in De **Wissel**¹¹. Voorts kreeg hij in 1600, naast Mr. Ludolph van **Ceulen** zelfs een leeropdracht als lector in de wiskunde en duitse mathematique¹². Vele van zijn kaarten zijn bewaard. We hebben

hier iemand uit het regentenmilieu voor ons met een intellectuele inslag, geheel passend in het Leidse leven aan het einde van de 16de eeuw. Na in 1577 als een der beide vestmeesters te zijn opgetreden, wordt hij in 1582 benoemd tot enig tesorier **extraordinaris**¹³.

Waarom van Merwen in november 1593 niet opnieuw werd benoemd, is niet duidelijk. Op 10 november van het voorafgaande jaar is er kennelijk een kwestie geweest over het honorarium van de tesoriers, zowel de **ordinaris** als de **extraordinaris**. Voor Van Merwen werd een overzicht van zijn inkomsten overgelegd en voor beiden werd het honorarium op f.800,- **gesteld**¹⁴.

In zijn plaats werd voor het jaar 1594 benoemd Andries Jacobs¹⁵, waardijn en derhalve verbonden met de textielnijverheid, en in 1605 Gerard Lenaerts, die tot zijn dood in 1630, 25 jaar in functie bleef. Behalve dat hij ook enige malen burgemeester was, konden we niet veel over hem **vinden**¹⁶.

Alvorens over te gaan tot de tesorier **extraordinaris** Jan Jacobsz. van Banchem, die zoals we zullen zien in 1630 van stadsmeekestimmerman tot tesorier **extraordinaris** werd benoemd en tot 1638 in functie bleef, willen we trachten eerst een overzicht te geven van de voornaamste **stadswerk**lui.

De stadswerklui tot 1640

Hoewel er waarschijnlijk vóór dien gelijke functionarissen zijn geweest, geeft eerst het Dienstboek **B**¹⁷ na 1590 een geregeld overzicht. Op 1 januari van dat jaar doen o.m. Jacob Dirksz. den Dubbelden, stadsmetselaar, en Pieter Anthonisz., stadstimmerman, hun eed. Zij zullen alle andere werken „postponeren en terugstellen” voor het stadswerk en zij zullen deugdelijk materiaal toepassen en wanneer er ondeugdelijk materiaal geleverd wordt, dan zullen zij dit terstond melden aan de gecommitteerde tot den opzichte van de stadsgetimmerden.

We kennen ook het *tableau de la troupe uit 1593* door een overigens niet uitgevoerd plan voor de nieuwe stadhuisgevel, dat wordt overgelegd door Andries Jacobsz. (tesorier **extraordinaris**) Pieter Thonis (stadstimmerman), Jacob Dirksz. (den Dubbelden) (stadsmetselaar) en Claes Cornelisz. (stadssteenhouwer)¹⁸.

De timmerlieden

Hoewel de stadsmetselaar aanvankelijk bovenaan staat, zullen we ons eerst bezig houden met de timmerlieden, die overigens later ook steeds als eersten worden genoemd. In hoeverre de metselaar ten aanzien van het ontwerpen van de architectuur in sommige perioden een belangrijker rol speelt dan de timmerman, is niet altijd uit te maken.

In 1578 besluit het gerecht de stadstimmerman Anthonis Cornelisz. 13 stuivers en zijn knecht 10 st. per dag te **betalen**¹⁹. De volgende timmerman,

Pieter Anthonisz., mogelijk een zoon van zijn voorganger, heeft zoals Ter Kuile reeds heeft meegedeeld, in 1588 de bekroning voor de Raamtoren, die later de **Saaihal**, thans Lodewijkskapel, zou sieren, **gemaakt**²⁰. Zijn loon bedroeg 18 st. per dag en zijn zoontje verdiende 3 st.21. Hij was acht jaar in **stadsdienst**²². Dan volgt in 1594 Joris Andriest. en na diens overlijden wordt op 5 augustus 1599 Jacob Quirijnsz. van Banchem benoemd. Ook deze was maar kort in dienst, want hij sterft nog vóór 4 januari 1604²⁴.

Jacob van Banchem is niet zo zeer bekend als timmerman als wel in zijn kwaliteit van gezworen **landmeter**²⁵, waaraan we een aantal kaarten met bijzonder aantrekkelijke topografische gezichten hebben te **danken**²⁶). Hij was een iets jongere tijdgenoot van de tesorier extraordinaris Van **Merwen**²⁷). Of we de Latijnse school aan Van Banchem of aan de metselaar Den **Dubelden** kunnen toeschrijven, valt nog te bezien. We zullen zo aanstonds zijn zoon Jan Jacobs van Banchem ontmoeten, eerst als **stadsmeestertimmerman** en daarna als tesorier extraordinaris. Terloops tekenen wij aan, dat de oudste zoon van Jacob van Banchem, Quirijn, schilder te Avignon **was**²⁸).

Het dienstboek C vermeldt op fol. 32 in margine de namen van de werklieden voor het jaar 1601, waaronder Cornelis Egberts, die op 5 januari de eed doet als stadstimmerman, ook maar weer voor een luttel aantal jaren, want reeds in 1604 overlijdt ook hij.

Uit vijf met name genoemde sollicitanten, **allen** meestertimmerluiden, wordt Jan Ottenz van Zeyst, mogelijk een broer van de pensionaris Nicolaas van Zeyst (1563-1617), benoemd en op 17 oktober besluit men, dat hij de woning aan het werkhuis (dus het nieuwe bij het Gerecht) zal bewonen, mits een redelijke huur betalend en mits een regeling met de weduwe van zijn voorganger wordt **getroffen**²⁹). Onder zijn beheer werd de stadswerf naar het **Galgewater** overgebracht.

Hij blijkt echter op 3 december 1619 zijn post te hebben „**verlaten**” en op 7 januari 1620 wordt Jan Jacobs van Banchem, de zoon van de in 1600 overleden Jacob Quirijns van Banchem, benoemd, ongeveer 39 jaar oud³⁰). Hij moet een man van aanzien zijn geweest. Zo was hij kapitein van de schutterij en als zodanig kennen wij zijn **portret** op een der schuttersstukken van Joris van **Schooten** uit 1626. Voorts was hij van 1634 tot 1638 **schepen**³¹). Maar het merkwaardigste voor de ontwikkeling bij de „dienst” was, dat de stadsmeestertimmerman in 1630 tot tesorier extraordinaris werd benoemd, ook wel onder de titel van fabriek.

Nu we weten, dat deze tesorier extraordinaris van oorsprong timmerman was en zeker de architectura zal hebben geleerd, zijn wij geneigd, in tegenstelling tot Ter **Kuile**³², het ontwerp voor de nieuwe Rijnsburgerpoort (1630/2) hem wel degelijk toe te schrijven. De stadsmeestermetselaar Hendrik **Cornelis**z. van Bilderbeek (zie hieronder), die het werk had aangenomen, is toch zeker niet de ontwerper geweest, want anders zouden de kolommen van

Bentheimer steen (waar hij juist bezwaar tegen had!) zeer zeker niet in het bestek zijn opgenomen. Het heeft mogelijk juist ontbroken aan het nodige overleg tussen de aanzienlijke **tresorier-extraordinaris-fabriek-timmerman** enerzijds en de toch zeker ook niet onbelangrijke metselaar anderzijds.

Behalve deze poort werd tijdens zijn bewind (en mogelijk ook door hem) het volgende gebouwd: Wijziging bordes raadhuis (1632), vergroting westzijde raadhuis, wijziging vroedschapskamer (1635)³³ en het begin van de Marepoort aan het noord-west einde van de Korte Mare (1631), vernieuwing Hogewoerdspoort (1635)³⁴.

Van Banchem overleed 13 april 1638³⁵ en werd vier dagen later in de Hooglandsekerk begraven.

Na zijn benoeming tot extraordinaris was Van Banchem in zijn functie van stadstimmerman opgevolgd door Cornelis Claesz. van Noort³⁶. Deze mag wel zijn particuliere winkel aanhouden, maar met niet meer dan vier knechten. Hij blijft tot 1647 in dienst. Maar we zullen zien, dat hij, evenals onder van Banchem, in de persoon van Arend van 's Gravesande de fabriek boven zich **had**³⁷.

De metselaars

De hiervoor reeds vermelde metselaar Jacob Dirksz. den Dubbelden komen we in 1578 tegen als bouwer van de nieuwe St. Anthonisbrug over het **Rapenburg**, aan het einde van de Breestraat³⁸. Het volledig doorwerken van de bijlage van de verloren gegane rekeningen zou wellicht nog meer over zijn werkzaamheden aan het licht kunnen brengen.

In 1603 wordt hij opgevolgd door Hendrik Cornelisz. van Bilderbeek³⁹, een figuur die 37 jaar, tot zijn dood in 1640⁴⁰ de stad diende. Ter Kuile⁴¹ schrijft hem **waarschijnlijk** wel terecht toe het meest rechtse verlengstuk met acht vensters van de stadhuisgevel met het poortje van 1604, alsmede de woning van de stadstimmerman en we kunnen daar met vrij grote zekerheid ook zijn eigen woning en die van de stadssteenhouwer in diezelfde groep van gebouwen (1616) aan toe voegen. Hij is vooral bekend als de man, die met zijn broer Willem Cornelisz. van Bilderbeek zoveel in de nieuwe uitleg van 1610 als grote bouwondernemers voor zich zelf heeft gebouwd, waaronder ook beider eigen woning aan de Oude Singel⁴². Maar ook buiten Leiden was hij werkzaam, want in 1633 en 1634 trad hij met zijn schoonzoon, de steenhouwer Pieter Pietersz. de Neyn, waarover hieronder meer, als aannemer op voor een deel van het huis Nieuwburg te Rijswijk en voor **Honselaarsdijk**⁴³. Deze werkzaamheid vindt haar verklaring in het feit, dat zijn zoon Pieter van Bilderbeek, die als landmeter wordt vermeld, bij deze bouwondernemingen van Frederik Hendrik als adviserend architect betrokken was.

Herhaaldelijk vraagt Van Bilderbeek in de loop der jaren verhoging van

tractement. Hieruit blijkt onder meer, dat hij in 1608 extra beloond werd voor hetgeen hij gedaan heeft en zal doen in „het maken, trecken en teyckenen van gronden, patronen en gelijcke wercken weesende een gedeelte van de conste van de landmetinge”.⁴⁴ In 1638 kreeg hij f. 300.- extra, omdat de toenmalige tesorier extraordinaris Van Banchem was overleden en hij de nieuwe fabriek Van ‘s Gravesande moest assisteren⁴⁵. Voorts heeft hij van 16 april 1638 tot 28 juli 1639 in plaats van Van Banchem de rekeningen bijgehouden⁴⁶. Kennelijk heeft de 66-jarige stadsmeestermetselaar de leiding waargenomen. Men wilde echter een jongere kracht, tevens timmerman. Op 16 juni overweegt men, dat Van Bilderbeek 36 jaar in dienst is en dat zijn verdiensten en winst over de laatste 36 jaar niet hoger zijn geworden, dat de dienst verzwaard is, ook na de dood van Van Banchem (hetgeen bij de komst van de nieuwe fabriek niet beter is geworden) en zo wordt de uitkering van f.100.- per jaar voor drie jaar gecontinueerd. Drie maanden later (24 september) krijgt Pieter Jansz. van Noort, omdat Van Bilderbeek het met vele andere werk (o.m. de Lakenhal!) niet af kan, zijn instructie als ondermeestermetselaar⁴⁷. Zoals we reeds zagen overleed Van Bilderbeek in december 1640. Hij werd 17 december in de Pieterskerk begraven.

De steenhouwers

Ook hier verschaft, naast dienstboek en woonplaats, de beloning de meeste gegevens omtrent deze functionarissen. In 1578 ontmoetten we reeds mr. Claes Cornelisz de steenhouwer, als bewoner van De Ark. In 1592 wordt zijn salaris verhoogd op 20 st. per dag en evenzo voor zijn zoon op 10 st.⁴⁸ Hij overlijdt in 1611, waarna zijn zoon Harm Claest. hem als waarnemer opvolgt⁴⁹, doch deze overlijdt spoedig, waarna zijn plaats op 27 november 1614 wordt ingenomen door zijn broer Willem Claesz. van Es⁵⁰, die op 6 september 1613 gehuwd was met Neeltje Hendriks, de dochter van de stadsmeestermetselaar Van Bilderbeek⁵¹. Ook diens benoeming is niet voor vast, want op 7 november 1615 wordt hij weer voor een jaar benoemd. Hij mag voor niemand anders werken⁵². Wat wij thans als silicose kennen, is toenmaals blijkbaar ook funest voor de steenhouwers geweest, want niet alleen sterft hij reeds omstreeks 1616 (het jaar waarin de nieuwe werkplaats gereed kwam!), maar ook zijn opvolger Hendrik Jeroens overlijdt al in 1617, waarna op 21 september wordt benoemd Jan Claesz. Romboutss. In 1619 is de post vacant.

Pieter Pietersz de Neyn wordt eindelijk op 30 juni 1620 in plaats van de overleden steenhouwer, wiens werk hij reeds bij provisie had waargenomen, benoemd. Daar er van stadsweg zo weinig gebouwd wordt, alleen op daggeld⁵⁴. De Neyn is ook bekend als landschapschilder, tijd- en richtinggenoot van Jan van Goyen. Af en toe is hij ook non-actief, zoals in 1625⁵⁵, maar in 1632 komt hij weer in functie⁵⁶. Op 21 september 1627 was hij inmiddels gehuwd met Neeltje Hendriksdr. van Bilderbeek, weduwe van een zijner voorgangers, Willem Claesz. van Es⁵⁷. In 1633 en 1634 nam hij, zoals we zagen,

met zijn schoonvader een deel van het hardsteenwerk voor het huis **Nieuwburg** en Honselaersdijk aan. Hoewel De Neyn reeds 16 maart 1639 was overleden (wonend op het Steenshuur) stond hij voor 1640 nog te boek als stadssteenhouwer. Op 27 december heeft zijn zoon, die mogelijk als opvolger in aanmerking kwam, „die van de gerechte **bedankt**”⁵⁸ en op 1 januari 1641 wordt Cornelis Gijbsbrechts van Duynen **benoemd**⁵⁹.

De tijd na 1638

Arent van 's Gravesande fabriek

Na het overlijden van de **tresorier** extraordinaris Jan Jacobsz. van Banchem spreekt de vroedschap op 14 mei 1638 de wens uit, weer „een eerlijck, bequaem **ende** dyenstich persoon” in zijn plaats te benoemen en men overweegt Mr. Adriaen van Iselendoorn (in **marginé**: Adriaen Arents van 's Gravesande) als zodanig aan te wijzen. Indien hij te Leiden geboren is, zal hij ook **tresorier** extraordinaris worden. Twee dagen later blijken de Leidse gedeputeerden ter staten van Holland, die toch geregeld in den Haag kwamen, geïnformeerd te hebben naar de „**opsyender** van de **wercken** van 's-Gravenhage”. Deze is echter niet te Leiden geboren en zal derhalve alleen als „**fabriek**” worden aangenomen „**en** verder nyet”. Hij zal ook worden belast met de inkoop van hout „**met order**” en ten overstaan van twee leden van het gerecht. Op 21 mei wordt zijn instructie reeds opgesteld⁶⁰. Hij mag niet voor anderen timmeren, maar wel ordonneren van werk, model en bestekken, derhalve mag hij optreden als architect.

Belangrijk is, dat de functie van **tresorier** extraordinaris werd omgezet in die van fabriek en dat deze ook met de financiële administratie (die later juist zou worden aangegrepen om hem te ontslaan) werd belast. Men heeft blijkbaar goede ervaring met de wijze, waarop Van Banchem zijn post heeft bekleed en men omzeilde het bezwaar, dat zijn opvolger geen geboren Leidenaar was door hem aan te stellen als fabriek, evenwel voor een periode van vijf jaar⁶¹.

Omtrent zijn werkzaamheden re Leiden volstaan wij met te verwijzen naar het voornaamste: Lakenhal, **Marekerk** (waarbij het stadsbestuur in **augustus/november** 1639 de adviezen van Jacob van Campen **inwon**⁶², Korenbrug, bekroning Blauwpoort, Noordpoort van de Doelen en waarschijnlijk ook het Brouchovenhofje, benevens in Den Haag het Leidse **herenlogement**⁶³. Waarschijnlijk was zijn laatste werk de 1655 gedateerde zuidgevel van het Gerecht aan het **Pieterskerkhof**⁶⁴. Ook had de fabriek deel aan de stadsuitbreiding van 1644 (de Voorstad bij de Haven), zoals uit zijn verzoek om salarisverhoging van 7 november 1647 blijkt⁶⁵. Toch zal de landmeter, evenals in 1611 wel de belangrijkste figuur zijn geweest, hetzij Jan Pietersz. Dou, hetzij Joris Gerstencorens.

Van de drie of vier bouwmeesters, die in een meer of mindere mate heb-

ben bijgedragen tot het Leidse stadsbeeld, voor zover het betreft de openbare gebouwen van de 17de eeuw, was hij de eerste. Hij diende de stad 15 jaar. Omtrent zijn ontslag op 13 januari 1655, onverschillig of het nu vanwege zijn levenswandel of vanwege zijn gebrekkige administratie was, verwijzen wij naar **Ozinga**⁶⁷. Mogelijk waren er reeds eerder strubbelingen. Er is namelijk een concept-instructie bewaard van 9 januari 1652, welke is opgesteld op grond van een vroedschapsbesluit van 10 november 1651, waarbij 's Gravesandes benoeming werd verlengd. De grote uitvoerigheid en de vele aanvullingen wijzen wel op zekere tegenstellingen, maar in geen der bewaarde notulen of registers is hier verder iets over te vinden⁶⁸.

Op 19 juli 1655 werd Harm **Jansz. Schuyt** tot tresorier extraordinaris benoemd en deze functie wordt voortaan gemeenlijk voor een periode van twee jaar door een lid van de vroedschap bekleed.

De stadswerklui tijdens Van 's Gravesande

Eind 1640 staan onder de fabriek de volgende werklui⁷⁰: De timmerman **Cornelis** Claesz. van Noort, die we reeds kennen. Hij overleed ca. 1647. De ondermeestertimmerman **Cornelis Huybertsz. van Duyvenvlucht**⁷¹ volgde op. Diens zoon, **Huybert Cornelisz. van Duyvenvlucht**, aannemer van beroep, ontwierp, zoals **Terwen**⁷² op boeiende wijze uiteen heeft gezet, het portaal van de **Marekerk** (1657), evenals het Pesthuis (ca. 1658).

De metselaar **Hendrik Cornelisz. van Bilderbeek** overleed in 1640, maar de ondermeestermetselaar **Pieter Jansz. van Noort** werd pas in 1643 tot stadsmeestermetselaar benoemd⁷³. Hij zou tot zijn dood in 1670 de stad dienen.

De steenhouwer **De Neyn** werd in 1641 opgevolgd door **Cornelis Gijsbrechtsz. van Duynen**. Deze kreeg in 1652 ontslag wegens **dronkenschap**⁷⁴.

Interregnum (Pieter Post)

Hoewel men het in een aantal gevallen met de stadstimmerman **Cornelis Huybertsz. van Duyvenvlucht** en diens zoon **Huybert** stelde, werd ook beroep op de bouwmeester **Pieter Post** gedaan. Niemand minder dan **Constantijn Huygens** deed reeds op 29 januari 1655, dus kort na Van 's Gravesandes ontslag, pogingen om **Post** in diens plaats benoemd te krijgen⁷⁵. Sinds 1645 trad **Post** al op als vaste architect van het hoogheemraadschap Rijnland. Zo moet hij ook tussen 1657 en 1671 de inwendige vernieuwing van het gemeenlandshuis aan de Breestraat tot stand hebben gebracht⁷⁶ en aldus zal het gekomen zijn, dat hij in 1657 de waag en de boterhal ontwierp⁷⁷. Overigens maakte **Van der Helm** kort vóór **Post** hier ook reeds tekeningen voor⁷⁸.

Wordt er dan in de eerstvolgende jaren niet veel gebouwd, de stadsuitbreiding van 1659, oostelijk van de Herengracht, is een zeer veel omvattende onderneming⁷⁹, eerst met het slopen van de oude muren en poorten, daarna het bouwen vande nieuwe versterkingen en het verkavelen van de nieuwe

huizenblokken. Het gewone werk zal door het vaste stadspersoneel zijn verricht.

Willem. van der Helm

Op 12 januari 1662⁸⁰ verklaart Van Duyvenvlucht in hoge ouderdom te zijn en dat hij gehoord heeft, dat Willem van der Helm in de stadswinkel (dus naast zijn woning!) werkt. Hoewel hij zijn eed niet gedaan heeft, wil hij dit alsnog doen en tevens vrij blijven wonen. Men besluit echter, dat hij moet verhuizen en f. 6,- per week zal genieten. Op dezelfde dag wordt de zeer uitvoerige instructie van Van der Helm (die reeds eerder als rooimeester optrad) als stadsmeestertimmerman opgesteld: Vrij wonen, waar nu Van Duyvenvlucht woont, f. 10,- en 16 st. per week, hetgeen overeenkomt met het salaris van Van Duyvenvlucht; bovendien nog f. 100,- voor extraordinaris diensten en f. 280,- voor alle **tekeningen**⁸¹. Bijna twee jaar later reclameert Van der Helm, dat hem totaal f. 2000,- was toegezegd, maar dat hij daar niet aan toe komt. Hierop wordt de post tekeningen en modellen verhoogd van f. 280,- op f. 388 en 8 st. en in 1669 krijgt hij nog eens f. 200,- extra**.

Met deze architect wordt een uitermate vruchtbaar tijdperk op bouwkundig gebied voor Leiden ingeluid. Wij volstaan met enkele van zijn voornaamste openbare werken te noemen: Mare-, Zijl-, Mors-, Hogewoerds- en Koepoort, die tussen 1664 en 1671 gebouwd werden, een onderneming waardoor de stad als nergens anders in een tijdsverloop van zeven jaar een door één architect ontworpen serie representatieve toegangsaccenten verkreeg, die onderling toch weer gevarieerd waren. Voorts de vierschaar van het Gravesteen, de gevel van de burgemeesterskamer, stadsmagazijn (artillerie), en academietoren. Hij overleed in augustus 1675.

De timmerlieden. van 1675 tot 1728, waaronder Jacob Roman

Na de dood van Van der Helm wordt op 21 augustus 1675 Anthonie van Breedvelt tot zijn opvolger benoemd. Deze verklaart van zijn 9de of 10de jaar tot nu, zijn 40ste jaar, naarstig geleerd te hebben in het handwerk der timmerlieden en schrijnwerker+. Hij overlijdt echter vrij spoedig, waarna op 8 april 1681 in zijn plaats wordt benoemd Jacob Pietersz. Roman (1640-1716), een bouwmeester van geen gering belang, zij het dan dat hij te Leiden, waar men van stadswege wellicht was „**uitgebouwd**” niet zo heel veel bouwde behalve dan het hof Meermansburg (1680/1), de vernieuwing van de schepenkamer (1687), de Herenpoort (1682) en de fontein op de Vismarkt (1693)⁸⁵. Buiten Leiden heeft hij heel wat meer kunnen doen, namelijk als bouwmeester van de stadhouder-koning. Toen hij als zodanig benoemd was, stelde Leiden hem in 1689 aan als honorair architect tegen een jaarlijkse beloning van f. 250,-, kennelijk als **adviseur**⁸⁶.

De meesterknecht van de stadstimmerwinkel, Anthony Pannekoek werd voor het jaar 1690 tot meestertimmerman benoemd en na diens dood in 1695 Leendert de Wind.

In 1699 wenste men toch weer een „chef” met de titel van **stadsmeester**-baas in de persoon van Jan Bastiaensz. Loopwijck, die tussen de **tresorier**-extraordinaris en de stadsmeestertimmerman **staat**⁸⁷. In 1704, hetzelfde jaar, waarin het honorarium van Roman ophoudt, is de functie van **stadsmeesterbaas** vacant.

De Wind wordt opgevolgd door Mozes Gyben (21.8.1721) en deze weer door Pieter van Drongen (1.4.1728).

De metselaars *na* 1670

Alvorens met de timmerlieden door te gaan, maken we hier eerst melding van de opvolgers van de stadsmeestermetselaar Pieter **Jansz.** van Noort, namelijk Gerryt **Hermen** van Aerdenstof (1670), Jan Petry (1678) en Hendrik van Slingeland (1715)⁸⁸.

De laatste vraagt wegens zijn zwakte in 1741 pensioen, dat hem wordt toegerekend, namelijk f. 5.- per week, overigens ten koste van zijn opvolger, Jacob van Werven, die slechts f. 7.- zal verdienen en na de dood van Van Slingeland f. 12⁸⁹.

Van Werven (1696-1778) kennen we als de ontwerper van het huis van Mr. Theodoor Snakenburg aan het Steenschuur op de hoek van de Nieuwsteeg, een forse regencegevel geaccentueerd door een middenpartij met zuilen en sphynxen. (1738/9)⁹⁰. Mogelijk is de gevel van Rapenburg 33 ook door hem **ontworpen**⁹¹. Voorts kennen wij zijn tekeningen voor verschillende gebouwen uit de registers van Verhuringen en Bestedingen en niet te vergeten de copie van 1744 naar de kaart van Leiden door Hans **Liefcrinck**⁹². Hij overleed hoogbejaard op 11 maart 1778 en werd te Leiderdorp **begraven**⁹³.

De timmerlieden *na* 1728

Met Pieter van Drongen (1 april 1728) hebben we ook een enigermate tastbare figuur. In de allereerste plaats door een aantal plattegronden van gebouwen, waaronder een opmeting van de stadsteenhouterij c.a., daar waar nu de Morspoortkazerne **staat**⁹⁴. Voorts een serie opmetingen van de **rooms-katholieke** kerken en instellingen en, evenals bij Van Werven (die ook de situatie der R.K.kerken bijhield) de tekeningen in Verhuringen en Bestedingen. We vermoeden, dat deze stadstimmerman de bij Driessen vermelde voorzieningen aan de gevel van het stadhuis (1735, 1737) en de nieuwe gevel van het Leidse logement in den Haag **ontwierp**⁹⁵. Ook zal hij gemoeid zijn geweest in de instructies van de stadswerklieden van 1732⁹⁶. In 1741 kwam Van Werven als stadsmetselaar naast hem.

In 1757 nam Van Drongen wegens ouderdom en zwakheid zijn ontslag. In zijn plaats komt dan Jan van Warendorp⁹⁷, die zich blijkens een groot aantal tekeningen in de registers van Verhuringen en Bestedingen veel heeft bezig gehouden met ophaalbruggen⁹⁸. Hij zou tot 1792 in dienst **blijven**⁹⁹.

Herhaaldelijk zijn er rapporten, welke kennelijk tot doel hebben. om uit te

maken of men voordeliger uit is met eigen personeel of met aanbestedingen, een en ander aan de hand van personeelsoverzichten. Zo in 1732 door Van Slingeland en Van Drongen, in 1744 en 1753 door Van Drongen en Van Werwen. In 1751 overweegt men zelfs de telkens aftredende tesorier **extraordinaris** te vervangen door een meer permanente commissie, waarvan ieder lid een bepaald onderdeel moet nagaan. Er zal geregeld vergaderd worden, maar het blijft bij het oude. Men ziet bij deze rapporten en plannen ook het gehele personeel van timmerlieden, metselaars, opperlieden, straatmakers, boomsnoeiers, puinvoerders enz. voor **zich**¹⁰⁰.

De reorganisatie van 1768. De fabriek Dirk van der Boon

Toen Van Warendorp tien jaar in dienst was, kwamen er ten aanzien van de leiding belangrijke wijzigingen tot stand. Op 28 november 1767, dus kort na de jaarlijkse bestuurswisseling, ziet de vroedschap de noodzaak in van drastische bezuinigingen en wel in het bijzonder ten aanzien van de rekening van de tesorier **extraordinaris**. Er wordt een commissie ingesteld, die op 2 mei van het volgend jaar rapport uitbrengt: de onderhoudswerken niet meer in eigen beheer, maar voor drie of vier jaar aanbesteden, zoals de landsregering en ook de universiteit dit reeds lang doen. De tesorier kan zich door zijn betrekkelijke korte ambtsperiode niet behoorlijk inwerken en dus keert men weer naar de figuur van de fabriek terug, die men uit de oude besluiten na de dood van de **extraordinaris** Van Banchem in de persoon van Arend van 's Gravesande (die naar wordt opgemerkt om privé redenen en niet vanwege zijn wanbeheer werd ontslagen!) **kende**¹⁰¹. De vele posten onder de fabriek moeten uitsterven.

Het is aardig te zien, hoe een geschikte kandidaat werd gevonden door het regelde contact ter statenvergadering in Den Haag tussen de Leidse pensionaris David van Royen en zijn Delftse collega Pieter van Bleiswijk, evenals destijds bij de benoeming van Arend van 's Gravesande. Aanbevolen werd de 23-jarige **Dirc** van der Boon, leerling van de „**Kunsten-** en Kweekschool“, de Fundatie van de vrijvrouw van Renswoude, te Delft onder leiding van Johannes van der **Wall**, inspecteur van fabricage te Delft, wiens collega Van der Boon dus zou worden¹⁰². Het *was* deze Van der Wall, die het Delftse stadsbestuur tevergeefs waarschuwde tegen de luie stadswerklui, wier werkzaamheden beter bij aanbesteding verricht konden worden¹⁰³. Men had dus iemand op het oog, die zijn theoretische opleiding in een soort van school had genoten, een Delfts ingenieur avant la *lettre*. Van der Boon had aan de Grote Sluis te Gouda gewerkt en de Goudse heren wilde hem als **adjunct-fabriek** hebben. Derhalve maakte Leiden spoed en benoemde hem op 16 juli 1768, doch met het oog op de fungerende tesorier **extraordinaris** pas met ingang van november¹⁰⁴. Hij huwde zes jaar later met de dochter van de stadstimmerman, **Jannetje** van Warendorp.

Van der Boons theoretische en praktische kennis kwamen hem **waarschijn-**

lijk maar weinig te pas, want er werd onder hem vrijwel niets gebouwd.

Een nieuwigheid was de serie gedrukte **bestekken**¹⁰⁵. De enkele bewaarde tekeningen van zijn hand betreffen waterverversing (een steeds terugkerend probleem), een plattegrond van het raadhuis en een ontwerp voor de kraan, overigens uit 1761, toen hij nog niet in dienst **was**¹⁰⁶. Ook werkte hij mee aan de voorbereidingen voor de herdenkingsfeesten van de universiteit in 1775¹⁰⁷.

In 1776 kreeg hij assistentie in de persoon van Eryck van **Hern**, die enige jaren later (1779) werd opgevolgd door **Dirc 't Hart**, ook bekend als opzichter der academiegebouwen¹⁰⁸. In 1782 ontvingen Van der Boon en 't Hart weer nieuwe instructies, de laatste als **medefabriek**¹⁰⁹. Het lagere personeel sterft uit en zo zien we in 1795 alleen nog de meesterknecht Witte. Van der Boon overleed eind 1805. De metselaar Willem Uljé, zelf reeds bejaard, volgt hem in 1806 als fabriek en opziener op, het volgend jaar (dat van de kruitramp!) ook als **rooimeester**¹¹⁰.

Inmiddels had de vroedschap in 1787 naast een departement van financiën, ook een departement voor onderhoud en vernieuwing van gebouwen en werken ingesteld. Er zijn gecommiteerden, een commissie van fabricage **dus**¹¹¹.

Ter vervanging van een regeling van 1798, maakte men in 1806 een instructie voor twee fabrieken en opzieners, die nauw moesten samenwerken, al zou dan de een op het timmerwerk en de ander op het metselwerk moeten letten, welke regeling in 1808 weer werd uitgebreid, waarschijnlijk allemaal aanpassingen aan bepaalde **wensen**¹¹².

In 1816 werd Salomon van der Paauw benoemd tot stadsarchitect, een man die de stad 46 jaar zou dienen, een periode waarin hij enorm veel tot stand **bracht**¹¹³. Van oorsprong was hij landmeter, maar spoedig kwam hij bij de Waterstaat terecht. Hij is een voorbeeld van dat merkwaardige, hard werkende slag mensen, dat van alle markten, waarbij vooral de bouwkunst, thuis is¹¹⁴.

In 1818 werd de functie van eerste fabriek, welke tot diens dood (1810) door Uljé werd waargenomen, opgeheven. Voortaan werd Van der **Paauw** met alle werkzaamheden belast. Voor zijn positie en vooral voor zijn vaak zeer moeilijke verhouding tot de commissie van fabricage, moge verwezen worden naar Driessens **studie**¹¹⁵.

Met het vorenstaande hebben wij gepoogd een schets te geven van een der oudste diensten van het Leidse stadsbestuur, een dienst waarvan de leiding in de ene periode in sterke mate bij de regering ligt, dan weer bij de deskundige ambtenaar, een wisseling welke veelal voortkwam uit de toevallig beschikbare of benodigde personen.

Het aantrekken van Arend van 's Gravesande, van Willem van der Helm en van Jacob Roman en het adviserende karakter van de functie van de laatste na 1689 kwamen voort uit groeiende en afnemende bouwactiviteiten. De

benoeming van Van der Boon was een kwestie van reorganisatie van de dienst met het oog op bezuiniging.

Het hoofd, hetzij de tesorier extraordinaris, de fabriek, **stadsmeester**-baas, stadsarchitect of directeur had door zijn schier dagelijkse gang naar het raadhuis niet alleen de bevelen en aanwijzingen van het stadsbestuur in ontvangst te nemen, maar ook dit stadsbestuur voor te lichten en te adviseren. Dat dit bij persoonlijke tegenstellingen tot botsingen kon voeren, ligt voor de hand, evenals dat bij wederzijds begrip en vertrouwen, blijken van waardering werden gegeven, zij het dan dat loonsverhogingen steeds gevraagd werden, vragen die als een gunst telkens herhaald moesten worden.

Onder de voor het huidige geslacht minder aanzienlijk lijkende benamingen als timmerman en metselaar schuilen vaak bijzonder kundige handwerkslieden met een voortreffelijke, niet alleen op het gebied van de architectuur maar ook op dat van de landmeetkunde gerichte opleiding. Zij mochten vooral aanvankelijk buiten de dienst ook voor anderen werken; zij namen zelfs werk voor de stad aan. Hun personeel, de „**gasten**”, in het begin wellicht privé, naderhand in stadsdienst was vrij omvangrijk blijkens de instructies van 1732. Er was dan ook heel wat te onderhouden aan bruggen, beschoeiingen, straten, stadsgebouwen, geboomte enz. In de 18e eeuw werd dit van lieverlede ingekrompen.

Sommige dezer meestertimmerlieden, metselaars en knechten wisselden elkaar snel af, anderen vergrijsden in de dienst, werkend en meest ook wonend in en bij de stadswinkel, een instelling met misschien even taaietradities als een secretarie.

AANTEKENINGEN

1. G. L. Driessen, *Openbare werken der stad Leiden*, 4 dln. **stenc.** [ca. 1935]; det., *Het leven . . . van Salomon van der Paauw*, in: *Jaarboekje v. geschiedenis en oudheidkunde van Leiden e.o.* 1931, blz. 1-46; idem 1932, blz. 1-42; E. H. ter Kuile, *Leiden en Westelijk Rijnland De Ned. monumenten van geschiedenis en kunst*, VII 1, Den Haag 1944; **dez.**, *Oudheidkundig Jaarboek*, 4de serie v.h. *Bulletin van de Ned. Oudh. Bond*, VII (1938), 83-87; M. D. **Ozinga**, *De Protestantsche kerkenbouw in Nederland van Hervorming tot Franschen tijd*, Amsterdam 1929; J. J. **Terwen**, *De ontwerpgeschiedenis van de Marekerk te Leiden*, in: *Opus Musivum*, aangeboden aan Prof. dr. M. D. Otinga op 10 november 1962, Assen 1964, blz. 231-256.— Zie voor dergelijke onderzoekingen voor Amsterdam: *Amstelodamum* (maandblad) 19 (1932) blz. 62 e.v.; Delft: G. **Morre**, in: *Bouwwereld* 1920, blz. 105; idem 1921, blz. 25; Rotterdam: H. C. Moquette, in: *Rotterdamsch Jaarboekje* 2de reeks, 10de jaargang (1922) blz. 99-138.— Wij vonden veel in de Leidse aanneem-, eed- en dienstboeken (Gemeentearchief Leiden: Secretarie na 1575, waarvan voorlopige inventarisnummering gevolgd).— Het volgende is ten dele een rangschikken van deze en andere gegevens, waarbij een dankbaar gebruik is gemaakt van de reeds gepubliceerde vondsten. Een volledige geschiedenis der gemeentewerken zou een geheel doorwerken van de besluitregisters, notulen, verhueringen en bestedingen en de rekeningen vergen. Ter illustratie hebben wij slechts hier en daar

enkele gebouwen genoemd, welke met de naam van de een of andere functionaris verbonden konden worden.

2. Archief secretarie na 1575 nr. 2595; J. J. Orlers, **Beschrijvinge** der Stadt Leyden (2de druk Leiden 1641) blz. 556; Frans van **Mieris** en **Daniel** van Alphen, **Beschrijving** der stad Leyden 11 (1770) blz. 405; Jaarb. v. Leiden e.o. 1925, blz. 20; id. 1958 blz. 67-72.

3. **Bijlagen** rekening vestmeesteren, archief secretarie na 1575, nr. 4842.

4. Op 21 januari. **Archief secr.** na 1575, nr. 2595, met plattegrond.

5. Orlers, a.w. blz. 118; Van **Mieris**, a.w. 11, blz. 401; Vroedschapsboek 0 fol. 55 **vo.** Mogelijk diende een **gevelontwerp** van 1603, in de Leidse prentverzameling van het gemeentearchief, oude nummering (LPVO) 3260, nieuwe nummering (N) voor een op dit eertijds tot het Pieter Symonsbegijnhof behorende terrein te bouwen woning. Voorts misschien plan om Brouchovenhofje hier te bouwen (Proefdruk kaart van **Blaeu**, LPVO 67 (N. 262, nr. 15). Tot 1644 aldaar de pikeurstal. Voor de situatie zie: LPVO.233, 234, 236 (N. 888, 889, 891) met o.m. plannen van Arend van 's Gravesande om daar straatje aan te leggen.

6. LPVO 12525, 3257, 606 (N. 20663, 31710, **3007.** Van **Mieris**, a.w., blz. 401-402; Jb. Leiden e.o. 1954. t.o. blz. 120.

7. Orlers, a.w. blz. 659 e.v.. — Zie ook J. C. Overvoorde en J. W. Verburt, Archief der secretarie van de stad Leiden 1253-1575 (1937) blz. 60.

8. In 1575 stelde de tesorier ordinaris geld ter beschikking van de „thesauriers vestmeesteren”, die daar weer afzonderlijk verantwoording van moesten afleggen (**secre.** na 1575, nr. 2946, fol. 145). Het zijn er dan nog twee. Maar in 1582 figureert Mr. **Symon Fransz.** van Merwen (die in 1577 reeds als een der beide vestmeesters optrad) alleen op deze plaats en wel als tesorier extraordinaris en vestmeester (**a.v.nr.** 2953, fol. 92), maar het volgende jaar blijft hij in functie als tesorier extraordinaris zonder meer. Juist in rekeningen zijn benamingen bijzonder standvastig.

9. A.w., blz. 667.

10. Getuigboek 1588 fol. 141; begraven Pieterskerk 7.4.1610.

11. Huwelijks voorwaarden 30.10.1577 (recht. archief 76 b nr. 412 fol. 68. Zie ook: Bevolking 1581 fol. 27a vo). Zie voor Van **Aecken**: Jb. v. Leiden e.o. 1933, blz. 91 **e.v.**; idem 1943, blz. 116-121 en 180-185.

12. Hieraan herinnert o.m. een merkwaardig handschrift in de bibliotheek van het gemeentearchief, nieuwe numm. 19772. — Zie voorts: Orlers, a.w. blz. 188; P. C. **Molhuysen**, Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche universiteit I, reg.; C. A. **Siegenbeek** van Heukelom-Lammen, Album **Scholasticum**, Leiden 1941, blz. 105.

13. In 1579 werd hij ook belast met de administratie van de vronwateren (honorarium f. 150.-). In 1581 kwam daar bij de administratie van de goederen van de Regulieren te Leiderdorp (f. 600.-); 1586 bestrating en 1587 bolwerken-(secret. na 1575, nr. 4612; dit stuk zou 18 september 1597 in de vroedschapsvergadering zijn behandeld, doch aldaar is niets te vinden. — Zie ook noot 8.

14. De ordinaris **Claes** Adriaensz. Brouwer moest „vrundelijk” en met nadruk gewezen worden op zijn verplichting dit ambt toch te aanvaarden. Vroedschapsnotulen M. fol. 218. De beëdigingen zijn niet op de gebruikelijke wijze ingevuld, maar de bijlagen van de extraordinaris vermelden Van Merwen toch wel.

15. Geb. ca. 1538 (Aantekeningen Dozy, gem. **arch.** Leiden), begraven 9. 10. 1604, evenals zijn voorganger Van Merwen vanuit het Begijnhof. Huw. voorwaarden a fol. 14 vo; Bevolking 1581 fol. 125.

16. Geb. 1555 (**aant. Dozy**). Dienstboek C fol. 236. Begraven Pieterskerk 5 mei 1630.

17. **Secr.** na 1575 nr. 202 fol. 14 vo.

18. Ter **Kuile**, Leiden en West. Rijnland, blz.5 1-52.

19. **Secr.** na 1575, nr. 4842, bijlagen tres. **extraord.** vestmeesters, nr. 98, dd. 13 febr. 1578.

20. Oudh. Jb. VIII (1938/9) 83 e.v., alwaar reeds e.e.a. van het hier volgende. Deze raamtoren was geenszins een vestingtoren, maar de ingang tot het Raamland, aan het

einde van de Oosterlingenplaats. Zie de kaart van Liefrink uit 1574/8 (1744), waar merkwaardigerwijze de **Saaihal** (in tegenstelling tot de kaart bij Guicciardini) reeds de hoge torenbekroning draagt, misschien een soort van „voorwetenschap” van de tekenaar.

21. Burgemeestersdagboek A fol. 39 (29 jan. 1590). Het zoontje moest boodschappen voor de stad doen (waardoor het hogere loon van een knecht bespaard werd) en voorts zou hij het ambacht leren. Aldaar ook zijn interessante instructie en de niet minder interessante inventaris van de stadstimmerwerf, ten dele privé eigendom van Pieter **Antho-**

nisz., die weer een deel van zijn vader had gekocht. Hij mag niet voor anderen werken. 22. Op 14 juni 1603 ontvangt de toenmaals 23-jarige Jan Pietersz, zoon van Pieter Anthonisz. (het jongetje dat in 1590 3 st. verdiende!) van stadswege de verklaring, dat zijn vader acht jaar voor de stad werkte als ordinaris gezworen meestertimmerman en bouwmeester en als zodanig veel goede bouwsels tot genoegen van de stad gemaakt had en dat de zoon bij de vader gewerkt had. (Burg. Dagb. B. fol. 26).

23. **Secr.** na 1575 nr. 4614 met zijn instructie. Burg. Dagb. A fol. 140 bevat op 23 febr. 1597 een opdracht voor aankoop van hout.

24. Dienstboek B fol. 262; idem C fol. 32.

25. Hij deed 20 sept. 1586 eed als landmeter van Rijnland (aant. Centraal Bureau voor Genealogie, Den Haag, uit archief hoogheemraadschap van Rijnland); notarieel archief nr. 78 (not. Tetterode) nr. 146 van 17.3.1612: Gesworen lantmeter en dezer stede **staets-**

mr. timmerman. 26. Gemeentearchief Leiden (o.m. kaartboek der kloosters) en Alg. Rijksarchief Den Haag (S. J. Fockema Andreae, J. G. N. Renaud en E. Pelinck, Kastelen . . . in Rijnland, Leiden 1952, aff. 44).- Zie voor landmeters te Leiden: Jb. v. Leiden e.o. 1934, blz. 42 en 47.

27. Hij huwde 2 juli 1575 met Marytje Symonsdr. van Merwen (geb. ca. 1554.- Zie Trouwboek A fol. 5 vo; notarieel archief nr. 78 (not. Tetterode) nr. 146 (17. 3. 1612), alwaar ook de kinderen; Not. **arch.** nr. 289 (Angillis) nr. 83 (29. 6. 1620): Zij is 66 jaar. Zie voor de parentage Van Banchem de map personalia gem. **arch.** Leiden. Hij woonde evenals zijn weduwe en kinderen op de Nieuwe Rijn, dicht bij de **Nicolaas-**

gracht. Zie voorts Bevolking 1581 fol. 19vo; Haardsteden 1606 fol. 335 vo; Oud **be-**

lastingsboek B fol. 552; idem BB fol. 113; **Bonboek** Nicolaasgracht fol. 29 vo.- Gezien de leeftijd van Marytje zou zij een veel jongere (half?) zuster moeten zijn van Neeltje Symonsdr. {Van Merwen?}, de moeder van Symon Franst. van Merwen.

28. Notarieel **arch.** nr. 440 acte nr. 140 (19. 8. 1647): testament van Jan van Banchems zuster, Reymgen, gehuwd met **Dirc** Lenaertz. Keth.

29. Zijn dagloon wordt in 1608 verhoogd van 25 op 30 st. (Dienstb. D fol. 197: 19.6. 1608).

30. Geboren ca. 1581 (aant. Dozy: 18. 11. 1624, Jan van Banchem stadstimmerman 40 jaar; idem aug. 1617: 35 jaar. Hij was reeds in 1609, 1610 en 1619 onder de **rooitrek-**

kers, een college van vijf personen belast met het trekken van de rooilijnen, meestal samen-

gesteld uit de stadstimmerman, ■ metselaar en ■ steenhouwer en enkele andere vaklieden. 31. **Orlers**, a.w. blz. 634, 658, 694.

32. Oudh. **Jb.** VII blz. 87.

33. **Driessen**, Openbare werken III, blz. 16.

34. Deze poort werd na de uitleg van 1659 verplaatst en werd toen de latere **Hogewoerds-**

buitenpoort.

35. **Orlers**, a.w., blz. 658.

36. Geboren ca. 1578 (aant. Dozy). Hij was reeds in 1620 rooitrekker.

37. Dienstboek 1 fol. 21 (23. 5. 1630); Aanneemboek A fol. 73, alwaar zijn instruc-

tie van 6. 6. 1630. 38. Bijlagen rekening tres. extraord. 1578 nr. 100. Zijn loon bedroeg in 1590 18 st. per dag; 1591 20 st. en 1592 24 st. (Ter **Kuile**, Oudh. Jb. VII, blz. 84).

39. Dienstboek C fol. 146. Het overlijden van Den Dubbelden is niet te vinden. Wel is

- er in het comparitieboek van de weeskamer 5b fol. 606, idem 6 fol. 1 vo sprake van zijn huisvrouw (niet weduwe) Neeltje Cornelisdr., die op 4 juni 1604 nieuwe voogden voor haar voorkinderen vraagt.
40. Dienstboek L fol. 2 1.
41. Oudh. Jb. VII, blz. 53 en 58.
42. Zij waren de zonen van de metselaar Cornelis Pieterst. ■ Hendrik werd **egboren** ca. 1573 (aam. Dozy), Willem in 1583 (aam. a.v.). Zij huwden met de dochters van Willem **Jansz.** de Munt., **respectievelijk** op 8. 1. 1593 en 28. 7. 1604. Willem noemde zich **toen** metselaar, maar wordt later steeds als steenhouwer vermeld. ■ Door hun omvangrijke huizenbezit in de nieuwe uitleg is het niet makkelijk met zekerheid te bepalen, waar zij werkelijk woonden. Hendrik waarschijnlijk ter plaatse van de latere Lakenhal (en dus niet in zijn ambtswoning), Willem in het huidige pand Oude Singel 72 (Zie echter Jb. v. Leiden e.o. 1907, blz. 67 e.v.).
43. D. F. Slothouwer, De paleizen van Frederik Hendrik, Leiden 1945, **blz.** 267, 29% 299.
44. Het loon van Den Dubbelden steeg van 18 op 24 st. per dag. Van Bilderbeek ontving aanvankelijk 25 st. Hij verzoekt in 1607 30 st. te mogen ontvangen (Dienstboek D fol. 128), maar hij moet „**patientie**” hebben. Wel zal hij voor 1608 i. pl. v. f. **30.-** vergoeding voor huishuur **f. 60.-** per jaar ontvangen, evenwel weer niet als tegemoetkoming voor die huishuur (want daartoe is geen verplichting) maar voor extraordinaire diensten. Het is een gunst, welke telkens verlengd moet worden. (Dienstboek E fol. 95).- De timmerman vraagt ook verhoging. Van Bilderbeek vraagt 25 jaar later, in 1633, dus wanneer hij juist voor Frederik Hendrik werkt, opnieuw verhoging en wel vanwege de dure tijden (Secret. na 1575 nr. 190: A fol. 113 vo), namelijk 35 st. i. pl. v. het inmiddels tot 34 st. gestegen dagloon.
45. Rekening tres. ordinaris 1639 fol. 1366; reeds door Ter Kuile meegedeeld.
46. Secret. na 1575 nr. 5102.
47. Aanneemboek A fol. 200.
48. Burg. Dgb. A fol. 63. Verg. ook **Gerechtsdagb.** G fol. 4 (1608).
49. Dienstboek E fol. 158.
50. A. v., fol. 294.
51. Trouwboek G fol. 263.
52. Dienstboek E fol. 262.
53. Dienstboek F fol. 122.- De weduwe van Hendrik Jeroensz., **Marietje** Jansdr., hertrouwt 20 aug. 1620 met Evert Leendertsz., waarbij achter de naam Hendrik Jeroensz het woord „**stads**” vóór steenhouwer is doorgehaald, waaruit weer moge blijken, dat deze positie wat onzeker was.
54. Ger. Dgb. I fol. 132 vo. Dienstboek F fol. 332.
55. **Burgem.** en Ger. Dgb. A fol. 194; Dienstboek H fol. 36, 113, 333.
56. Ger. Dgb. 0 fol. 2vo; Dienstboek 1 fol. 170. Mogelijk was ook zijn gezondheid niet zo goed en vond hij in de schilderkunst een lichtere en gezondere bezigheid.
57. Trouwboek H fol. 193 vo.
58. Dienstboek L fol. 21.- Zijn weduwe mag met de knechten en onder toezicht van haar vader het bedrijf voortzetten (Gildenarchieven nr. 1116; Ger. Dgb. S fol. 259 vo, 31 maart 1639).
59. Dienstboek L fol. 104.
60. Vroedschapsboek S fol. 354-355 vo; Burg. en Ger. Dgb. Publieke zaken C fol. 176 e.v.- De vergissing t.a.v. de naam spruit mogelijk voort uit de naam van Abram **Aryens** Yselendoorn, die 22. 2. 1613, komend van Delft, poorter werd en in 1615 in het timmermansgilde werd opgenomen (Gildenarchieven nr. 1115).
61. Dienstboek K fol. 226. In Verkiezingen burgemeesteren A (**secret.** na 1575 nr. 154) wordt ter plaatse van de tres. extraordinaris vermeld, dat niemand in deze functie is benoemd, maar dat Van 's Gravesande met de titel van fabriek als zodanig optreedt.
62. **Terwen**, a.w. blz. 230-231.

63. Jb. Leiden e.o. 1965, blz.
64. **Terwen**, a.w., blz. 248.
65. **Aanneemboek B**. Hij ontving toen f. 400,-.
66. Hoewel de stedebouwkundige voorbereidingen voor de verschillende **stadsuitbreidingen** (waarover het Leidse gemeentearchief vooral op het punt van grondkaarten teer belangwekkend materiaal bezit) door verschillende personen is onderzocht, wachten we nog steeds op een publicatie.
67. A. w., blz. 153-154.
68. Secret. na 1575 nr. 4615. Zie ook nr. 4610 met instructie voor de tres. **extraordinaris** met gelijke data.
69. Verkiezingen burgemeesters A fol. 91.
70. Dienstboek L fol. 21.
71. Aangenomen in het timmermansgilde 26 juli 1627 (Gildenarchieven nr. 1115). Benoemd 24. 9. 1639. Zie **Aanneemboek A** fol. 201 vo. We ontmoeten hem herhaaldelijk vanwege verzoeken om hoger salaris. Met zijn vrouw en vijf kleine kinderen kan hij blijkbaar moeilijk rond komen. Boven zijn 30 st. **per dag** krijgt hij in 1646 nog f. 130,- per jaar (**Aanneemboek B** fol. 2 vo, 29, 75vo, 78, 99). In-1656 (dus na **het** vertrek van Van 's Gravesande) zal hij het provenu van de spaanders niet meer genieten; deze zullen in het spaanderhok worden verzameld en vier maal per jaar worden verkocht.
72. A.w., blz. 248.
73. Zijn benoeming is slepend gehouden. Voor 1642 zal hij f. 50,- extra verdienen, maar over de opvolging wil men nog niet beslissen (**Aanneemboek A** fol. 225). Eindelijk op 24 december wordt hij bevorderd op advies van de fabriek (a. v. fol. 234 vo). Zie voor zijn instructie van 1639 en 1643 **secret**, na 1575 nr. 4632,-. Andermaal 21. 10. 1645: Hij verdient niet meer dan Van Bilderbeek, die ook voor eigen rekening mocht werken; hij heeft veel werk gehad met de stadsuitbreiding en hij moet een vrouw en vijf kinderen onderhouden. Hem wordt f. 100 extra toegestaan (a. v. fol. 274 vo).
74. Dienstboek L. fol. 104; idem N fol. 349 vo; Register van de fabriek fol. 24 (**secret**, na 1575 nr. 4476).
75. G. A. C. Blok, Pieter Post (1937), blz. 40; J. A. Worp, De briefwisseling van Constantijn Huygens, V (Rijks geschiedkundige publicaties 28) 1916, blz. 228; **Slot-houwer**, a.w., blz. 359.
76. Ter Kuile, Leiden en Westelijk Rijnland, blz. 47.
77. Ter Kuile, a.v., blz. 54.
78. LPVO 1994-1995, N 20001/2.
79. De landmeter Claes Piersz. van Noort, zoon van de stadsmetselaar, maakte hiervoor tekeningen (**Terwen**, a.w., blz. 225, noot 48).
80. **Aanneemboek B** fol. 254 vo.
81. A.v. fol. 255 vo. Dienstboek Q fol. 307: Beëdiging op ll. 3. 1662.
82. **Aanneemboek C** fol. 11 (12. 11. 1663) en fol. 70 (5.9. 1669).
83. Wii **snreken** de hoon **nir**, dat ir. T., I. **Terwen**, die o.m. voor de Van der **Helm-ten-toonstelling** in het **museum De Lakenhal** (nov. 1952) al het materiaal betreffende deze bouwmeester heeft verzameld, dit nog eens tal publiceren.
84. **Aanneemboek C** fol. 110. Hij krijgt f. 10,- en 16 st. per week en f. 100,- per jaar, vrij wonen. In 1679 wordt hij weer voor drie jaar benoemd.
85. J. **Terwen** - De Loos in: Jaarb. v. Leiden e.o., 1952, 121-124; Secret. na 1575 nr. 5202 a; M. D. Ozinga, **Daniel** Marot, Amsterdam 1938, blz. 58.
86. Thieme-Becker deel 28, blz. 541-542; Kladnotulen burgem. en Gerecht 9 nov. 1689. Op een los blad in **Aanneemboek C** fol. 129 vo staat dat de toelage bij „**reglement** van mesnage” in 1704 ophield. Dit moet een bezuinigingsmaatregel van de Grote Vroedschap zijn geweest van 2 maart 1704, dat we verderop weer zullen tegenkomen, maar waar de bewaarde notulen over zwijgen.
87. Hij verdient f. 280,- en mag zijn timmerwinkel voortzetten. - Dienstboek BB fol. 40 vo. **Aanneemboek C** fol. 183 vo.

88. Aanneemboek C fol. 87 (8. 4. 1670); Dienstboek S; Idem V fol. 128; **Aanneemboek D** fol. 15 (23. 9. 1715).
89. Requesten ambtenaren 23. 6. 1741.
90. Jb. Leiden e.o. **1948**, blz. 147-152, alwaar zijn levensdata. Hij had een gelijknamige zoon, die opzichter was over de stadspuinvvoerders.
91. Ter **Kuile**, Leiden en W. Rijnland, afb. 310. Ook maakte hij ontwerpen voor een houten tochtportaal in de Pieterskerk te Leiden: Bull. v. d. Kon. Ned. Oudh. Bond, 6de serie., jaarg. 17, (1964), blz. 298.
92. Jb. Leiden e.o. **1948**, blz. 96 e.v. - Zie voorts register Leidse prentverzameling.
93. Archief Weeskamer., seclusie 0 Q fol. 85 vo.
94. LPVO 325 7, N. 3 **17** 10. - **Zie ook** register Leidse prentverzameling.
95. Jb. v. Leiden e.o. 1965, blz. 37-48.
96. Secret. na 1575 nr. 4619: Verzameling van alle instructies der vele stadswerklui met verdere wijzigingen, bijzonder leerzaam om te zien wie er allemaal werkzaam waren.
97. 28 april. Aanneemboek D fol. 243 en 243 vo; register van requesten C fol. 104.
98. Ook voor de Lange Houten Brug over het Galgewater (LPVO 1222, N. 8623) maakte hij een tekening.
99. Tan van Warendorn was evenals zijn broer Andries, die we als architect van de zaal "van Kunst Wordt Door Arbeid Verkregen kennen (Jb. Leiden e.o. 1956, blz. 156) een zoon van de uit Amsterdam afkomstige Jan van Warendorp. Hij liet zich 23 oktober 1739 inschrijven als student in de wiskunde. Begraven Pieterskerk 11-8 okt. 1800.
100. Secret. na 1575 nr. 4511. - Ook in de 17de eeuw wilde men reeds **bezuinigen** (secret. a.v. nr. 45 **12, 45** 14).
101. **Daniel** van Alphen (Van **Mieris**, a.w. 111, Bijvoegsel **48***) vermeldt de vroegere fabriek niet en heeft blijkbaar geen weet meer van de periode vóór **1655**. Het volgend jaar werd te Haarlem ook een nieuwe instructie opgesteld (secret. na 1575 nr. 4618).
102. Van Alphen a.v.
103. G. **Morre**, a.w., jaargang 1920.
104. Zie zijn instructie in: Instructies van gebeneficeerden A, d.d. 17. 10. 1768.
105. Secret. na 1575, nr. 5174. - Incidenteel werd voorheen ook reeds gedrukt.
106. LPVO 2075, N. 20233.
107. Molhuysen, Bronnen VI, blz. 121, 130, 262. - In 1784 werd hij uit het album studiosorum geschrapt, omdat hij zich weliswaar wiskundige noemt, maar dit vak niet doceert.
108. Zie Album studiosorum en Molhuysen, a.w. - Instructies van gebeneficeerden A.
109. Secret. na 1575 nr. 5098. - In 1795 was Quirijn Blanken 2de fabriek, in 1801 J. B. Groote.
110. Requesten ambtenaren. -Uljé overleed 17. 2. 1810, oud 76 jaar.
111. Secret. na 1575 nr. 4531.
112. A. v. nr. 4617. - Het vergelijken van al deze elkaar opvolgende instructies, ook met die van andere steden, vereist een studie **apart**.
113. Ir. G. L. Driessen in: Jb. v. Leiden e.o. **1931**, blz. 1 e.v.
114. **Verg.** bijv. voor Friesland C. Boschma over Thomas Romein in: **OPUS** Musivum, blz. 439-467.
115. Zie noot 113. Aldaar ook de namen der volgende directeuren van Gemeentewerken.

ILLUSTRATIES

- Afb. 1. De Stadstimmerwerf te Leiden omstreeks 1780. Tekening in kleur door J. Timmermans. Prentverz. Gem. Archiefdienst, nr. 20663.
- Afb. 2. **Arant** van 's-Gravezande met vrouw en kind. Foto naar een schilderij door B. Fabritius (in Rijksmuseum, Amsterdam). Prentverz. Gem. Archiefdienst, nr. 5 1120.

DE STADSUITBREIDING VAN DE JAREN 1386189

door

IR. H. A. VAN OERLE

In het jaar 1386 kreeg het stadsbestuur van de landsheer toestemming het stadsgebied aan de zuidzijde aanzienlijk uit te breiden.

De toename van de lakenindustrie, waarvoor zowel terrein voor het drogen van de lakens, als woningen voor de werkers een vereiste waren, noopte tot stadsuitleg. Buiten de vestgracht lagen toen reeds de St. Jorisdoelen en het Raamland.

Het gold hier niet het stichten van een voorstad of een vrijheid buiten de muren, doch van een woon- en werkgebied, dat binnen nieuw aan te leggen vestingwerken bij het bestaande verdedigbare stadsgebied zou worden getrokken. „... om die stede mede te vestigen met muren, singelen **ende** mit singelgrachten. . .” zo vermeldt het charter van 15 juni 1386, waarin **Albrecht „bi der Gods ghenaden palensgrave opten Rijn, hertoghe in Beyeren, ruwaert van Henegouwen, van Hollant, van Zeelant ende van Vrieslant,”** dit voorrecht bekend maakt.¹

Het beloop van de nieuwe **vestwal** werd in dit charter ten naaste bij vastgelegd. „Voort so sullen zij **haer** vesten maken aen die zuytzijde van der stede, daer nu die ramen **staen** van der Hogewoertsveste omgaende bij den Doele voerbi der naeckte sluse, also verre **ende** also wijt, als den Regte nutte **dunckt weesen.**” We herkennen hier de punten, welke bij de behandeling van de voorstad op de Hogewoerd reeds werden **genoemd**², te weten: de St. Jorisdoolens, gelegen op het driehoekig terrein tussen het tegenwoordige Levendaal en de Zijtgracht, nu Korevaarstraat genoemd. Voorts de Kleine Hoef, waarop ramen stonden, die ten westen van de Doelen gelegen was. Deze ramen hebben zich steeds verder naar het westen tot aan de Koepoortgracht uitgebreid, zoals de kaart van Jacob van Deventer aangeeft.

De nieuwe vest sloot aan bij de „Hogewoertsveste”, het Levendaal dus, waardoor de uitleg „**het** nieuwe land” geheten, op de oude voorstad op de Hogewoerd **aansloot**⁴. Vervolgens wordt de ons nog bekende naakte sluis als grens aangegeven. Het verdere verloop, van de naakte sluis naar het noorden tot in de Rijn, werd aan het beleid van de vroede vaders overgelaten: „als ‘t den Rechte nutte **dencnt wesen**”, staat in het charter.

Ongetwijfeld is deze vrij uitvoerige aan de feitelijke situatie aangepaste grensomschrijving het resultaat van overleg van het stadsbestuur met vertegenwoordigers van de landsheer. Het gebruikelijke voorbehoud werd gemaakt, dat met de ambachtsheer van Zoeterwoude, genaamd Bertolomeus van Raephorst, overeenstemming moest worden bereikt over de bekorting van zijn rechten.

Deze ambachtsheer geeft reeds op 22 juli van dat jaar zijn toestemming, hetgeen wel doet veronderstellen, dat hij bij het vóóroverleg betrokken moet zijn geweest en ook de stad een goed hart **toedroeg**⁵.

Eerst drie jaar later **n.l.** 21 april 1389 hecht de landsheer zijn goedkeuring hieraan.⁶ Vermoedelijk is deze lange duur veroorzaakt door een nader overleg omtrent de detailpunten van het nieuwe vestingtracé en de schadeloosstelling voor de eigenaars van de te onteigenen landen. Het is namelijk opmerkelijk, dat reeds enkele dagen na deze goedkeuring, het stadsbestuur terstond te voorschijn komt met een uitvoerige „**keur**” over deze stadsuitleg, waarin al deze problemen gedetailleerd zijn geregeld’. Dit moet een voorbereidingstijd gevraagd hebben, welke in de bovengenoemde periode moet zijn gevallen. Zodra over het nieuwe vestingtracé, dat ook een landsbelang was, overeenstemming was bereikt, ging de goedkeuring van de landsheer in zee en werden, bijna tegelijkertijd de voorschriften voor de uitvoering door het stadsbestuur openbaar gemaakt.

Bij de omschrijving van de nieuwe stadsgrens volgt het charter van de landsheer van 1386 de richting van het uurwerk, van de Hogewoerd zuidwaarts om naar de Rijn. De keur van het stadsbestuur van 1389 daarentegen omschrijft de grens in tegenovergestelde richting van west naar oost „. . . also ommegean van den Rijn tot an die vairt dair neacte sluyse in leyt **ende** ghehieten is die Leydsche vairt **ende** van daer voert buten der **Scutte** doelen ommetrent den poorthuyse ghehieten Costverloren.”

Professor Blok heeft dit in zijn „**Geschiedenis ener** Hollandse stad”^{*} niet onderkend. Hij plaatst daardoor de raamlanden en de doelen bij de huidige hortus aan de Vlietzijde, waar toen nog weidegrond was, en stelt het **poort**-huis Costverloren, de oude Hogewoerdspoort bij de Kraaierstraat, identiek aan de Noortpoort aan het einde van de Breestraat.

De aanleg van deze nieuwe **vestwal** bracht bijzondere problemen van vestingbouwkundige en waterstaatkundige aard met zich.

De nieuwe vestgracht kruiste de Vliet, bekend als de Leidse vaart, juist ten noorden van de naakte sluis. Zoals uit de inhoud van het charter blijkt, bestond de naakte sluis reeds in 1386. De Vliet was een belangrijke vaarroute naar Leiden geworden. In het charter wordt zij genoemd „. . . die vairt, dair die naeckte sluyse in leyt **ende** ghehieten is die Leydsche vairt.. .”.

Zij was een watering voor afvoer van het oppervlaktewater uit de **kavel**-sloten, welke tevens voor het scheepvaartverkeer geschikt was gemaakt. Door de verbinding met de oude vaarweg, vanouds de gracht van Corbulo, was

zij daartoe voorbeschikt. De sluis werd gebouwd om de schepen bij verschil van waterniveau te kunnen schutten.

De wateringen, die aan de zuidzijde in de Rijn uitmondde, hadden allen een keersluis, ter kering van het opstuwende Rijnwater. Deze waren gebouwd onder de bruggen in de **Rijndijk** en werden bij hoog water gesloten, zodat bij hoge waterstand in de Rijn de streek ten zuiden daarvan geen hinder ondervond, in tegenstelling met de landen ten noorden van de Rijn. De hoge **Rijndijk** was dus een waterkerende weg.

De naakte sluis had een dubbele functie, **n.l.** keersluis en tevens verlaat voor het schutten van schepen. Voor het verlaat aan de zijde van de keersluis lag een „**kolk**”, een ligplaats voor schepen, die geschutz waren of geschutz moesten worden.

Op deze sluis sloot de waterkering van het aangrenzende land aan.

Dat deze sluis zover buiten de stad lag, wijst erop, dat de **keerdijk** aan de zuidkant van de stad, het vervolg dus van de **Rijndijk**, geheel of ten dele zuidelijker lag dan de stadvest. Hierdoor was het steeds mogelijk om zonder te schutten per boot de raamlanden en het blokhuis te bereiken.

We moeten hierbij bedenken, dat het nieuwe tracé ten oosten van de Vliet een bestaande wetering, samenvallend met de loop van het water van de huidige Zoeterwoudse singel, volgde. Deze vormde de scheiding tussen twee verschillend verkavelde gebieden. Zij moet dus dateren uit de tijd, voordat de **ka-**velsloten werden gegraven en dus reeds bestaan hebben, toen de grens van de nieuwe stadsuitleg werd vastgesteld. Zij heeft hiervan in belangrijke mate het verloop bepaald. Door het volgen van deze natuurlijke scheiding werd een doorbreking en desorganisatie van de bestaande waterhuishouding, die door het graven van een nieuwe stadsgracht onvermijdelijk was, voorkomen. Het betekende een grote besparing aan tijd en geld.

Er is alle reden te veronderstellen, dat dit gebied, begrensd door de Vliet, de oude stadsvestgracht (de huidige Steenschuur), de vestgracht om de voorstad (het Levendaal) en de dijk (de huidige Zoeterwoudse singel) toen reeds aan het aangrenzende gebied was onttrokken en in de stedelijke waterhuishouding was opgenomen. Waterbouwkundig gesproken, zou dit gebied reeds **stads-**gebied geweest zijn, defensief gezien, viel het buiten de stadsverdediging.

Heel verwonderlijk is dit niet. We weten, dat dit gebied de facto in de directe belangensfeer van de stad lag. De voorstad op de Hogewoerd was geheel bewoond, daarnaast lagen de doelen en de raamlanden en het overige gebied werd geheel of ten dele ingenomen door het versterkte huis aan de Vliet. De stad beheerste deze gronden ten oosten van de Vliet, waarvan een deel haar eigendom was. Het is zeer wel mogelijk, dat zij hier ook de jurisdictie uitoefende en dit gebied dus een stadsvrijheid was.

Hiervoor zijn wel bewijzen te leveren. Bij de onteigening werd voor de grond binnen de oude vrijheid 100 pond per morgen aan de eigenaar vergoed en voor de grond buiten de oude vrijheid 80 pond.

In de nieuwe uitleg was dus een stuk „oude vrijheid” d.w.z. een stuk stadsgebied buiten de stadsmuur, begrepen. Aangezien de voorstad op de Hogevoerd reeds was volgroeid en er hier niets ten behoeve van de stadsuitleg te onteigenen viel, moet hiermede wel het bovengenoemde gebied bedoeld zijn geweest. We kunnen ons, met de verhouding van stad en land in die dagen voor ogen, ook moeilijk voorstellen, dat de St. Jorisdoelen zou zijn gelegen in het gebied van de naburige ambachtsheer.

Dat na een overvloedige maaltijd, de schout van Zoeterwoude de Leidse schutters tot de orde zou hebben moeten roepen, zou zijn sporen in de gerechtelijke archieven zeker wel nagelaten hebben.

Ook de raamlanden, waar gedurende de nacht werd geroofd, konden moeilijk onder het politieel toezicht van de ambachtsheer staan.

Het stadsbestuur moet er naar gestreefd hebben dit gebied onder zijn jurisdictie te krijgen.

We moeten deze stadsverruiming dan stellen in de periode tussen de jaren 1347 en 1355, toen de landvoogdes Margaretha, onder druk van de stad de stadsvrijheid rondom de stad met 200 roeden vergrootte. De stad Leiden heeft hiervan een dankbaar gebruik gemaakt door het Maredorp te omgrachten en ook dit gebied onder haar gezag te brengen.

Door hertog Willem werd spoedig daarna, in 1355, dit voorrecht ingetrokken, met dien verstande, dat, hetgeen reeds was uitgevoerd, bestendig bleef.⁹ Uit deze tijd moet de bouw van de naakte sluis en de aanleg van de Zoeterwoudse dijk dateren. Bij de uitleg werd deze dijk tot een singel verbreed en van een singelsloot voorzien.

Met het gebied ten westen van de Vliet lag de situatie anders. Dit was nog maagdelijk agrarisch gebied. Hier was geen natuurlijke situatie, die het verloop van de nieuwe vesting gordel kon bepalen.

Het stadsbestuur stelde de nieuwe grens van de stad op 62 roeden van de oude verwijderd. Dit gold dus voor het gedeelte „. . van de Rijn tot an die vairt, dair die naecte sluyse in leyt. . .”. Dit is dus de Wittesingel, die we nu nog kennen en die loopt van het Galgewater tot de Vliet. In het charter van de landsheer was deze maat aan de nadere uitwerking van de stadsvaklieden overgelaten.

Deze maat van 62 roeden was geenszins willekeurig. We moeten hierbij bedenken, dat iets ten noorden van deze sluis aan de Vliet het versterkte huis was gelegen.¹⁰

Hoe het ook zij, het nieuwe vestingtracé, waarvan de breedtematen waren vastgesteld, werd tussen deze objecten, waarvoor de onderlinge afstand eigenlijk te klein was, doorgeleid.

De naakte sluis steekt daardoor bijna door de singel heen en de zuidelijke gracht rond het versterkte huis wordt iets schuins verlegd. Dit is in de huidige stadskaat nog altijd te zien.

De waterkerende dijk moet hier, vóór de uitleg, van de naakte sluis af naar

het noorden langs de Vliet gelopen hebben en vervolgens de buitenkant van de toenmalige vestgracht, het huidige Rapenburg gevolgd hebben tot de **Rijn-**dijk.

Eenmaal wordt deze dijk¹¹ genoemd.

De stadsuitleg betekende dus, dat hier een nieuwe stadsgracht werd gegraven, die de oude polderverkaveling doorsneed en dat een waterkerende dijk, de huidige Wittesingel, werd gelegd aan de landzijde hiervan, die de taak van de oude dijk verving.

We zien deze duidelijk afgebeeld op de kaart van Jacob van Deventer. Deze dijk was dus zuiver een waterbouwkundig werk en geen verkeersweg en is daarom groen gekleurd.

Zij werd bestemd als wandelplaats voor de leprozen met uitzondering van de dag dat de processie erover rondtrok.

De beide dijken sloten dus bij de naakte sluis bij elkaar aan, doch er was geen brugverbinding over de Vliet, waaronder de keersluis gebouwd was, zoals elders. Het is bekend, dat hieruit de naam „naakte sluis” is geboren.¹² Wanneer de processie rondtrok werden er planken over gelegd om te kunnen passeren.

De vestinggordel liep ten noorden van het Noordeinde op het Galgewater uit. Door aanplemping van de Rijn werd een extra stukje grond langs de **Rijn-**dijk verkregen voor het stichten van een leprozenhuis, dat buiten de stadspoort moest komen te liggen.

Het profiel van de nieuwe vestwal werd in een keur vastgesteld. Het bedroeg voor de vest 5 roeden, voor de vestgracht $5\frac{1}{2}$ roede, voor de singel 4 roeden en de singelsloot $1\frac{1}{2}$ roede. De stadsgrens viel samen met de buitenkant van de singelsloot.

Zoals uit het bovenstaande moge blijken, was de aanleg van de vesting rond de nieuwe uitleg de vrucht van een weloverwogen keuze en een zorgvuldige voorbereiding.

In deze vestwal kwamen behalve de reeds bekende stadspoort aan de oostzijde van de voorstad, genaamd Costverloren, een nieuwe Haagpoort te liggen, welke de oude Noordpoort verving, welke nog tot 1450 bleef bestaan. De **Koepoort** aan de zuidzijde van de stad, waar de weg naar **Zoeterwoude** de stad binnenkwam nam de functie van de „oude” Wittepoort over, welke na 1426 verdween.

De St. Jorispoort werd eveneens overbodig. Hiermede is, door het bewaard blijven van oude archivalia, een beeld verkregen van de totstandkoming van een middeleeuwse stadsuitleg.

AANTEKENINGEN

1. Van Mieris, Groot Charterboek III, blz. 444.
2. Secr. Arch. inv. no. 9 en 10.

- Ir. H. A. van Oerle, De voorstad op de Hogewoerd, L.Jrb. 1966, blz. 87.
3. Een der muurtorens werd hiernaar genoemd.
4. De bonnen werden genoemd Oostnieuwland en Westnieuwland.
5. **Secr. Arch.** inv. no. 11, 12 en 13.
6. Idem, no. 14 en 15.
7. **Secr. Arch.** inv. no. 84 fol. **291**; Stedeboek.
8. Tweede druk, blz. 71.
9. Van **Mieris**, Groot Charterboek van Holland en Zeeland, 111, blz. 838.
10. Ir. H. A. van Oerle, Een ridderhofstede Rapenburg? L. Jrb. 1966, blz. 115.
11. Stadsrekeningen 1390-1434. „ . . . De **dijc** te werven buiten de Noortpoort in **Rapenburg.**”
12. Mr. S. J. Fockema Andreae, L. Jrb. 1932, blz. **64/65**.

ILLUSTRATIES

- Afb. 3. De Naakte Sluis. Foto. Prentverz. Gem. Archiefdienst, nr. 8475.
- Afb. 4. De Naakte Sluis; verlaat en kolk. Tekening door P. **Dou**, 1609. Prentverz. Gem. Archiefdienst, nr. 8470.

LIJNCLICHÉ

Plattegrond van de stadsuitbreiding van **1386/89**. (Reconstructie).

DE KRIJTHOEVE TE LEIDEN

door

Drs. J. HENIGER

Een van de problemen uit de Middeleeuwse geschiedenis van Leiden is de ligging van de Krijthoeve, een grafelijk leengoed, dat in 1322 voor het eerst genoemd wordt¹. Gewoonlijk neemt men aan, dat de Krijthoeve in het grafelijk Leiden lag, dat toen omgrensd werd door Rapenburg, Steenschuur, Nieuwe Rijn, Galgewater en Kort Rapenburg.

Frans van Mieris zei in zijn Beschrijving van Leyden, dat de hoeve ten westen van de St. Pieterskerk lag, tussen het kerkhof en het Rapenburg². P. J. Blok was een andere mening toegedaan. In zijn Eene Hollandsche Stad in de Middeleeuwen plaatste hij de Krijthoeve bij de Noordpoort van het oude Leiden (bij de kruising van Breestraat en Rapenburg), aan de zuidzijde (sic) van het Rapenburg, daarbij verwijzend naar een charter van 1376 van de Hooglandse Kerks. In de tweede druk van zijn werk, in 1910, preciseerde hij de ligging als „in den uitersten noordelijken hoek (van het Vleeshuisvierendeel), vlak bij de Noordpoort”. Op de kaart achterin deel I tekende hij dit in de rechthoek Rapenburg-Langebrug-Papenstraat-Breestraat. De Krijthoeve was volgens hem 4 morgen groot, dat is ca. 34063 ma! De oppervlakte van deze rechthoek haalt dit getal in werkelijkheid bij lange na niet⁴.

Toch was Blok dicht bij de oplossing. Het charter van 1376, dat hij raadpleegde, zegt uitdrukkelijk, dat de Krijthoeve met het aangrenzende land *buiten* het poorthuis lag, dus buiten de stad en in de Middeleeuwen wil dat zeggen: buiten of ten westen van het Rapenburg. Het is merkwaardig, dat Blok deze zinsnede over het hoofd heeft gezien, of misschien durfde hij bij gebrek aan andere bronnen de Krijthoeve niet buiten het Middeleeuwse Leiden bannen.

Waar lag de Krijthoeve nu precies buiten of ten westen van het Rapenburg?

Voor de beantwoording van deze vraag moeten wij ons verdiepen in de Leidse bezittingen van het geslacht van Rijsoorde en zijn nakomelingen.

Haar belangrijkste vertegenwoordiger is Gerard Alewijnsz. geweest, die van 1315 tot 1356 achtereenvolgens rentmeester van Zeeland, klerk van het register en 's graven raad was onder de regeringen van Willem III, IV en V.

Als beloning voor zijn grote verdiensten kreeg hij vele leengoederen, waaronder de Krijthoeve te Leiden. Hij was waarschijnlijk Leidenaar van geboorte, in ieder geval bezat hij het poorterschap en werd hij herhaaldelijk Gerard

Alewijnsz. „ute Leyden” genoemd. Hij huwde een dochter uit een befaamd Leids geslacht: Machteld Aernoutsdr. van **Leyden**⁵.

Een van zijn nakomelingen, jonkheer Wolfaert **Albout** Adriaensz., liet zich in 1568-1570 de „pachten van Rysoorde” binnen Leiden verrekenen door **Henrick** van Brouchovens.

Jonker Wolfaert werd eerder in 1545 beleend met „die Hoeven gelegen binnen **ende** buijten der Stadt van Leijden mit sulcken pachten, renten, giften, vervallen, heerlicheden gelegen op Rapenburgh”. Hij bleek een leenvolger van Gerard Aelwijnsz. voor diens bezittingen te Leiden te **zijn**⁷.

In de titel van jonker Wolfaert's **belening** werd de term „**Hoeven**” gebruikt. Dit is een anachronisme, want in de 16e eeuw kende men geen hoeven in Leiden meer. De gronden van de hoeven waren toen allemaal reeds uitgegeven ter bebouwing en de eigenaren van huizen op die gronden betaalden huur of erfpacht aan de leenman. Maar bij de omschrijving van de lenen was men zeer conservatief, waarschijnlijk omdat de klerk van het leenregister de nieuwe **leenacte** overschreef van de overgelegde, oudere documenten en dan slechts de naam van de leenman veranderde. Zo kon men in 1545 spreken van „die Hoeven binnen **ende** buijten der Stadt Leijden.. .”, die in feite geheel binnen de 16e eeuwse vesten lagen.

Om de ligging van de Krijthoeve nader te bepalen, moeten we de rekening van jonker Wolfaert vergelijken met de beleningen van Gerard Alewijnsz.

De omschrijving van de pachten in de rekening van Henrick van **Brouchoven** is zó nauwkeurig, dat wij gemakkelijk alle genoemde huizen en erven kunnen thuis brengen; vooral met behulp van het Kaartboek van Dulmanhorst.

Hierna worden alleen de pachten besproken, die min of meer in verband met de Krijthoeve staan. Ter orientatie van de situatie dient de bijgevoegde plattegrond.

De pachten beginnen bij het Pieterskerkhof (nu Kloksteeg):

1. Alle huizen westwaarts van de Commanderij van de Duitse Heren tot aan het Bagijnhof.

2. Het Bagijnhof zelf betaalde ook pacht voor de grond, waarop het oostelijk deel van haar kerk stond: „**beginnende** aen de noortsyde van de grafft off slote gaende dwers onderdeur heur kercke oostwaert op **ende** omme de kercke tot aan de suytseyde van voorn. sloot”.

Beide bovenstaande stukken grond brachten **tesamen** 4 pond op en elke pachter betaalde zijn deel daarin. Herhaaldelijk spreekt Brouchoven hier van pacht „**zijnde** een deel van 4 pond”. Blijkbaar was het 4-pond-terrein oorspronkelijk één geheel, door mij aangeduid met A op de plattegrond.

Zonder moeite kunnen wij dit terrein identificeren met een leen van Gerard Alewijnsz. Hij kreeg in 1322 de belofte van de graaf, dat hij na de dood van Hughe van Leyden, knape „**onse** criithoue **ende** onse hoeue achter **onsen** boen-ghaerde (sic) **ende** onse hoeue acter (sic) den baghinen te Leyden alle drie groet sien **weghens** vier morghe lands luttel **miin** of meer” zal mogen huren voor

4 pond Holl. 's jaars, met de voorwaarde, dat men altijd kamp mocht blijven vechten op de Krijthoeve. Deze vier pond huur heeft niets uitstaande met de bovengenoemde pacht van vier pond, die door de pachters in de 16e eeuw werd opgebracht. Later werd de huur omgezet in een grafelijk leen; in 1344 namelijk droeg Gerard Alewijnsz. aan de graaf op ten vrij eigen „zyn huys, syn hofsteden te Leyden, betimmert **ende** onbetimmert, legghende tusken der Heren van den Duetsken **Husen** heuren hofstede, **ende** den beghinen hofstede te Leyden, **ende** den kerckhove te Leyden, uutghenomen **Truden** huys **ende** hofstede Dirx Veren Bavens soen **wedewe**, binnen den voersz. palen, die men van Gherits hofstede voersz. hout om twee groete tornoyse **tsyairs**”⁹.

Het 4-pond-terrein van de rekening is ongetwijfeld identiek met „**Onse** hoeue **acter** den baghinen” uit 1322 en met „**zyn** huys, syn hofsteden.. .” van 1344. Enige verwarring sticht de uitdrukking „**syn** hofsteden”, maar dit blijkt een drukfout bij Van **Mieris** te zijn. In 1429 memoreerde **Jacoba** van Beieren de opdracht van 1344, waarin zij uitdrukkelijk sprak van „**syn** huys en hofstede”, dus in het enkelvoud¹⁰. Er is dus sprake van één enkele bezitting en niet van meerdere hofsteden.

Blijkens de rekening van 1568-1570 is de Donkere Gracht de grens tussen „**onse** hoeue” uit 1322 en het Bagijnhof geweest. De zuidelijke grens van „**onse** hoeue” blijkt uit de zinsnede over de „**grafft** off **slote**”. De huisjes rond het koor van de Bagijnkerk geven op de kadastrale kaart van het begin van de 19e eeuw nog duidelijk die grens aan. Zij klopt trouwens ook met die van de **Commanderij**¹¹.

De oppervlakte van het 4-pond-terrein heb ik berekend aan de hand van de kadastrale kaart: ca. 2650 ma.

In deze omgeving blijft nog één stukje grond over, namelijk het driehoekje tussen het Bagijnhof, Donkere Gracht en Rapenburg. Hier stonden aan het eind van de 14e eeuw zeven particuliere huizen, die werden aangeduid met „**Zevenhuzen**”, de oorsprong van de naam van het latere bon **Zevenhuizen**¹².

Gaan wij verder met de rekening van 1568-1570:

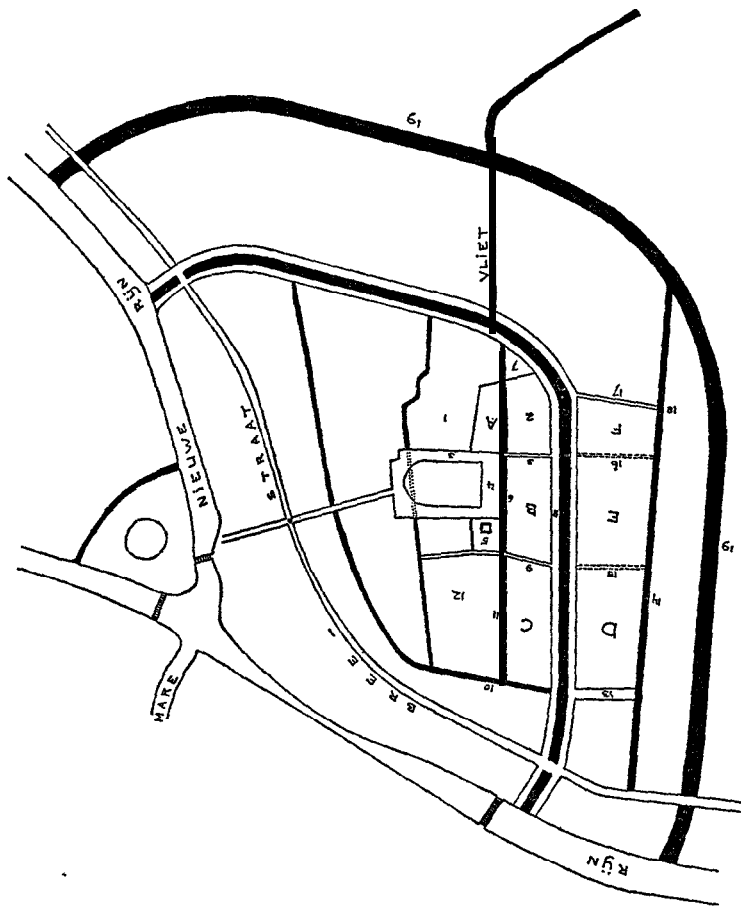
3. Het gehele blok Kloksteeg-Pieterskerkhof-Houtstraat-Rapenburg.

4. Het gehele blok Houtstraat-Rapenburg-Langebrug-Rapenburg.

In 1352 bevestigde graaf Willem V een brief van zijn oom, dat Gerard Alewijnsz. „**te** pacht heeft tote portrecht die hoeven, die leggen binnen vryheden van Leyden op t **westende** van Sante Pieterskerc, **ende** op die westside van **onsen** boomgaerde te **Leyden**”¹³. Het blok 3 is eenvoudig te identificeren met de hoeve „**opt westende** van Sanre Pieterskerc”, aangeduid met B op de plattegrond.

‘s-Graven boomgaard lag zeer waarschijnlijk ten noorden van het Huis van **Lokhorst**¹⁴. De hoeve „op die westside van **onsen** boomgaerde” is dan blok 4, aangeduid met C op de plattegrond. De kadastrale kaart gaf voor B ca. 5775 ma en voor C ca. 6840 ma.

De rekening noemt verder:

Afb. A.

Schets van het grafelijk Leiden, midden 14e eeuw (zie: Opmerkingen, p. 98.)

1. Commanderie van de Heren van de Duitse Orde
2. St. Agnieten Begijnhof
3. Kloksteeg
4. Pieterskerkhof
5. 's Gravensteen
6. Donkere Gracht
7. „Zevenhuizen”
8. Rapenburg
9. Houtstraat

10. Langebrug
11. Papengracht
12. „'s Graven boomgaard”
13. Groenhazengracht
14. Doelengracht (Achtergracht)
15. Doelensteeg
16. Nonnensteeg
17. Kolmakerssteeg
18. 5e Binnenvestgracht (Achtergracht)
19. Witte Singel (geprojecteerde vest-gracht)

5. Het gehele blok **Groenhazengracht-Doelengracht-Doelensteeg-Rapenburg**, aangeduid met D, oppervlakte ca. 9750 ma.
6. Het gehele blok **Doelensteeg-Doelengracht-Nonnensteeg-Rapenburg**, aangeduid met E, oppervlakte ca. 9935 m².
7. Het gehele blok **Nonnensteeg-5e Binnenvestgracht-Kolfmakerssteeg-Rapenburg**, aangeduid met F, oppervlakte ca. 4850 ma.

Bekijken wij nog eens nauwkeurig de belofte van de graaf aan Gerard **Alewijsz.** in 1322. Laten wij daarbij „**onse** criithoue” even buiten beschouwing, dat volgt daar „**onse** hoeue achter **onsen** boenghaerde”. Wij hebben gezien, dat dit blok C is, groot 6840 m².

Daarna komt „**onse** hoeue **acter** den baghinen”. Dit is het 4-pond-terrein (A), groot 2650 ms. In de acte van 1322 wordt ook een oppervlakte van de hoeven opgegeven: „**alle** drie groet **sien** **weghens** vier morghe lands **luttel miin** of meer”.

Van **Mieris** stelde twee mogelijkheden: of alle drie hoeven **tesamen** zijn 4 morgen groot, of drie hoeven met ieder een oppervlakte van 4 morgen, dat is in totaal 12 **morgen**¹⁵.

Blok in zijn tweede druk van 1910 op p. 57, noemde drie hoeven van ieder 4 morgen. Hieraan koppelde hij zijn stelling, dat heel Leiden binnen **Rapenburg**- en **Langebrug** grafelijk bezit is geweest.

Maar de hoeve achter de **Bagijnen** kan onmogelijk 4 morgen groot geweest zijn, want 4 morgen komt overeen met ca. 34063 m², terwijl de hoeve (A) ca. 2650 m² groot is! Ik kan de acte van 1322 dan ook niet anders interpreteren, dan dat de drie hoeven **tesamen** 4 morgen groot waren.

Voor de Krijthoeve berekenen we dan:

$$\begin{aligned}
 4 \text{ morgen} &= 34063 \text{ m}^2 = \text{Krijthoeve} + \text{hoeve achter 's-Graven Boomgaard} + \\
 &\quad \text{hoeve achter de } \mathbf{Bagijnen} \\
 &= \text{Krijthoeve} + 6840 \text{ ma} + 2650 \text{ ma}
 \end{aligned}$$

De Krijthoeve zou dan 24573 ma groot zijn.

De gehele Rijsoordse bezitting buiten Rapenburg, zoals de rekening ons die overgeleverd heeft, is groot:

$$9750 + 9935 + 4850 + 375 + 400 \text{ ma} = 25310 \text{ m}^2.$$

Hierbij is 375 m² de oppervlakte van de Doelensteeg en 400 m² oppervlakte van de Nonnensteeg. De moderne berekening verschilt ruim 737 m² met de Middeleeuwse Krijthoeve. Als we deze fout de 14e eeuwse landmeters niet kwalijk nemen (zij dekten zich immers met 4 morgen „**luttel miin** of meer”!), dan zou de Krijthoeve zich hebben uitgestrekt van de **Groenhazengracht** tot aan de **Kolfmakerssteeg**, tussen Rapenburg en Doelengracht.

Ik ben mij wel bewust, dat op de bovenstaande berekening twee correcties aangebracht kunnen worden:

1. Uit een aantal koopbrieven uit de 15e eeuw is bekend, dat de erven aan **Rapenburg Wz.** doorliepen tot aan het water van de Doelengracht. De Krijthoe-

ve zou dan in de 14e eeuw iets breder, dus iets groter geweest moeten zijn, namelijk het tegenwoordige straatje langs de gracht.

2. Ir. Van Oerle deed mij mede, dat de stadsmuur vóór 1386 niet ter plaatse van de huidige rooilijn van Rapenburg Oz. stond, maar iets meer naar het oosten.

Echter strikt genomen kunnen wij deze correcties niet invoegen in de vergelijking tussen de rekening van 1568-1570 en de 14e eeuwse leenactes, omdat de Rijsoordse pachten wel niet hoger of lager geworden zullen zijn naar vergroting of verkleining van het gebied en omdat de latere leenactes geen rekening houden met kleine, ondergeschikte territoriumwijzigingen. Aangezien het hier gaat om zowel vergroting als verkleining, hebben beide detailkwesies weinig invloed op de berekening.

De Krijthoeve was een grafelijk leen en uit niets is mij gebleken, dat de ambachtsheer van Zoeterwoude enige rechten op dit leen had. Dat kon hij ook niet, want mijns inziens behoorde de Krijthoeve tot de vrijheid van Leiden, die groter was dan de stad, het bebouwde en ommuurde deel van Leiden. In 1386 gaf hertog **Albrecht** toestemming aan de stad om haar grondgebied te vergroten en singels te maken, muren te bouwen op het terrein van Heer **Bartholomeus** van Raephorst, de toenmalige ambachtsheer van Zoeterwoude. Heer Bartholomeus deed afstand van zijn rechten op het terrein, dat binnen de vrijheid van Leiden getrokken zou worden. De stad mocht daar „hoer veste maken aen die zuutside **vander** stede daer nu die ramen **staen vander** Hogher Woerts veste ommegeande bi den Doelen voerbi der Naecter Sluse **also** verre **ende also** wijt. . .”¹⁶. Heer Bartholomeus spreekt alleen van afstand van zijn rechten ten *zuiden* van de oude stad en niet over rechten ten *westen* van de oude stad! De 14e eeuwse Doelen lagen bij de Hogewoerd, later zijn zij naar de Witte Singel verplaatst.

Maar de nieuwe muren zijn ook ten westen van de oude stad gebouwd en aangezien Heer Bartholomeus niet over het westen sprak, moet dit deel reeds tot de vrijheid van Leiden hebben behoord!

Wij zagen, dat reeds in 1322 daar de Krijthoeve lag, dus het grafelijk Leiden strekte zich over het Rapenburg in Zoeterwoude uit. Over het stuk grond tussen de Krijthoeve en de latere Witte Singel heb ik voor de tijd van de 14e eeuw niets kunnen vinden, misschien vormde die grond ook een hoeve, leenroerig aan de graaf. Hoever de vrijheid van Leiden zich naar het westen uitstreckte, is mij evenmin duidelijk.

In de acte van 1322 werd gezegd, dat de drie hoeven verhuurd zouden worden voor 4 pond per jaar. In de grafelijke rekening van 1317 wordt Hughe van Leyden, die vóór Gerard Alewijnsz. de drie hoeven bezat, niet genoemd bij de hofstede- en huishuur te Leiden. Bij de achterstallen van dat jaar echter komt wel een zekere Jan ver Machtilden sone voor, die nog 4 pond schuldig was voor de huur van „s graven **hoeve**”¹⁷. Misschien was deze Jan de voorganger van Hughe van Leyden in de huur van de drie hoeven.

Met de localisatie van de Krijthoeve zijn nu ook enkele mededelingen over Heer Jacob van Rijsoorde, een kleinzoon van Gerard Alewijnsz., begrijpelijk.

Volgens een stadsrekening van 1426 werd er een nieuwe brug geslagen „tussen heer **Jacobs** van Rysoorde **ende** den **Baghinen**”¹⁸.

Er zijn twee mogelijkheden, waar deze brug gelegen kan hebben: over de Donkere Gracht, of over het Rapenburg. In beide gevallen past de aanduiding tussen Heer Jacob en de Bagijnen. Een brug over de Donkere Gracht lijkt mij nutteloos; daarmee zouden alleen Heer Jacob en de **Bagijnen** gebaat zijn, zonder dat de stad zich ermee hoefde te bemoeien. Veel aannemelijker is, dat deze brug over het Rapenburg is geslagen tussen Heer Jacob (= Krijthoeve) en de Bagijnen, en wel ter plaatse van de huidige Nonnenbrug.

Korte tijd later, tussen 1429 en 1435, stelden schout en schepenen van Leiden een overeenkomst op met Jan van Rijswijk, de echtgenoot van Adriana van den Berghe, die een zustersdochter van Heer Jacob van Rijsoorde en tevens diens erfgename was.

Jan moest o.a. nog 35 pond en 16 stuivers betalen aan de stad vanwege de „**straet vanden** kerchoue **toter** brughe toe die leit ouer die **Vest**”¹⁹. Met de Vest bedoelde men toen het Rapenburg.

Hieruit blijkt, dat de Nonnenbrug toen al op de zelfde plaats als tegenwoordig lag. De naam is pas ontstaan, toen later de Witte Nonnen zich aan het Rapenburg vestigden.

In verband met de Krijthoeve is van groot belang een tekening van fundamente van oude muren, die bij het heiwerk van het Botanisch Laboratorium aan de Nonnensteeg in 1905 **blootkwamen**²⁰.

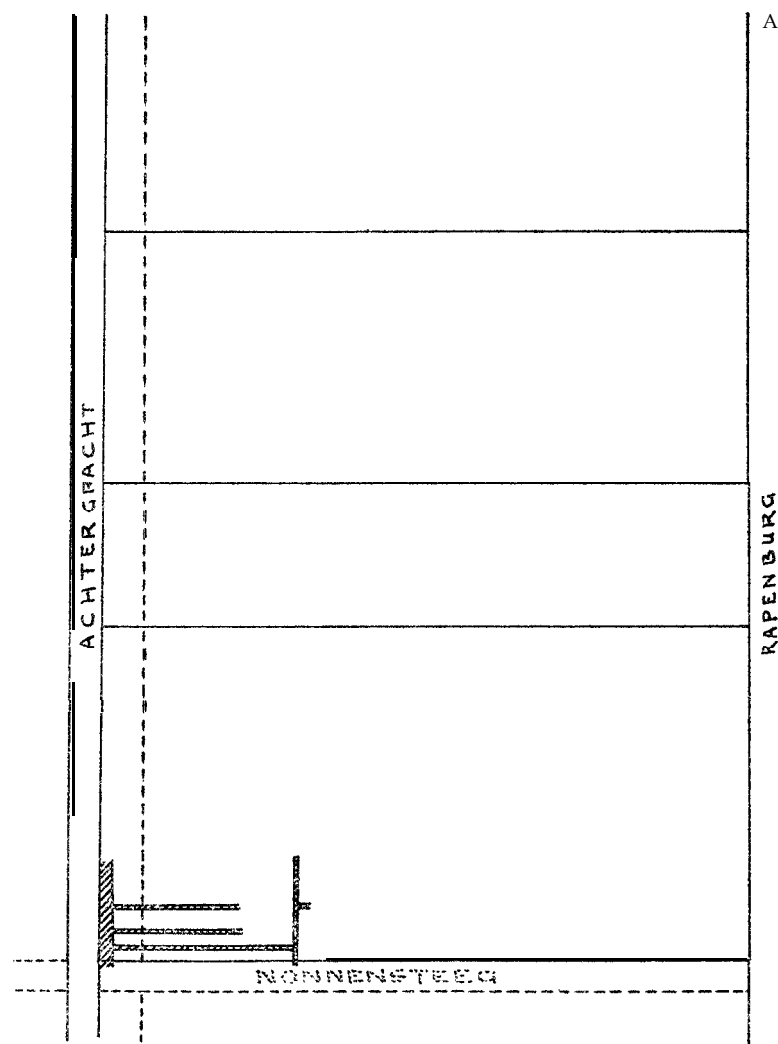
De ligging van de fundamente is op die tekening in verband gebracht met de situatie van 1905 aan de Nonnensteeg (zie de plattegrond hiernaast).

Langs de Doelengracht liep een dikke muur van ca. 1½ m. dik. Loodrecht hierop stonden 3 minder dikke muren van ca. 50-80 cm. dik, die evenwijdig met de Nonnensteeg liepen. Verder zijn nog twee muurtjes onder het tegenwoordige Rijksherbarium aangegeven.

Bij het heien kwamen ook gedeelten van een put bloot ter hoogte van de erker van het Botanisch Laboratorium in de Hortus. Jammer genoeg zijn op die tekening geen nadere bijzonderheden over de afmetingen van de gevonden stenen vermeld, zodat wij geen directe aanwijzing over een eventuele Middeleeuwse ouderdom van de fundamente hebben. Wij moeten de ouderdom langs een omweg bepalen.

Na enig **geraken** bleek mij, dat de muur langs de Doelengracht direct aan het water grensde. Tegenwoordig springt de kade onder het Botanisch Laboratorium iets naar binnen, zoals ook op die tekening is aangegeven, waarschijnlijk om de overkluizing van de gracht gemakkelijker te maken. Een veel belangrijker punt is, dat de muren, die loodrecht op de Nonnensteeg staan, verder onder die straat door liepen! Het lag helaas buiten het bestek

Afb. B.

10m.

PLATTEGROND HORTUS EN OMGEVING

± 1400

////

FUNDAMENTEN, GEVONDEN IN 1905

ROOILIJN 16^e EEUW - HEDEN

van het heiwerk om die muren verder onder de Nonnensteeg te vervolgen.

Uit de tekening moeten we concluderen, dat vóór de tijd van het Botanisch Laboratorium aldaar een betrekkelijk groot gebouw stond, dat direct aan de Doelengracht grensde en dat ten dele op de straat van de Nonnensteeg stond. Hoever dit gebouw zich zuidwaarts uitstreckte, kan alleen de spade uitmaken.

Het Kaartboek van Dulmanhorst ²¹ en het **Bonboek** van Noord-Rapenburg geven aan het eind van de 16e eeuw een situatie, die niet in overeenstemming is met de gevonden fundamente. Allereerst komt géén der huizen rond de 16e eeuwse Hortus in aanmerking voor identificatie met de fundamente en ten tweede liep de rooilijn van de huizen langs de Doelengracht sinds het eind van de 16e eeuw op een afstand van 1 roede 5 voet 6 duim (bijna 5¹/₂m.) van de gracht, die tot op heden geen verandering heeft ondergaan.

Deze rooilijn is ook in tegenspraak met de fundamente. Maar in de 15e eeuw liepen de erven van het Rapenburg echter door tot aan het water van de Doelengracht, zoals blijkt bij verschillende aankopen van het klooster van Roma ten noorden van de Doelensteeg. De fundamente moeten dus van vóór de tijd van het Kaartboek en het **Bonboek** zijn.

De kaarten van Leiden door Johannes Liefvrick uit 1578 en 1581 **geven** evenmin een gebouw, dat op de straat van de Nonnensteeg heeft gestaan en in die tijd liep er ook al een straatje langs de **Doelengracht**²².

Vanaf het eind van de 15e eeuw tot aan het beleg van Leiden lag ter plaatse van de fundamente het klooster der Witte Nonnen, dat zich uitstreckte van de Nonnensteeg tot aan het huis Rapenburg 71 en tot aan de tuin van **Rapenburg** 65. De archieven van dit klooster zijn niet meer in Leiden aanwezig. Ook navraag in België leverde niets op.

Op aanwijzing van ir. De Graaff vond ik in het Archief van de Heilige Geest te Leiden enige tot nu toe onbekende stukken over de kapel van de Witte Nonnen (nu het Academiegebouw). Op de plaats van de kapel heeft in de 15e eeuw een particulier huis gestaan.

In 1413 bekende Jan Danelssoen van der Hair voor schepenen, dat **Ijsbrant** van der **Laen** een rente van 10 schellingen op dat huis had, met de vermelding van de rechten van Heer Jacob van Rijsoorde, die als grafelijk leenman van de Krijthoeve hier stukken grond in huur had gegeven. Op 13 februari 1413 schonk **Ijsbrant** van der **Laen** de rente aan de Heilige **Geest**²³. Het huis en het bijbehorende erf strekte zich uit van het Rapenburg tot in de Doelengracht. In de Maanboeken van de Heilige Geest kan men de opeenvolgende eigenaren terugvinden, want zij moesten steeds de 10 schellingen betalen. In 1433, 1452 en 1458/9 wordt Gherijt van Oestgeest als eigenaar genoemd. In het laatst genoemde jaar betalen ook de Witte Nonnen een deel van de rente. In 1488 blijken de Witte Nonnen geheel eigenaresse te zijn en in 1560 vermeldt het Maanboek, dat het huis „haer kerck nu is”²⁴. De kapel van de Witte Nonnen is dus verrezen op de plaats van het huis van Jan Danelssoen van

der Hair! Helaas kunnen we ons niet meer een voorstelling van Jan's huis maken, omdat dit ca. 1510 (toen de kapel werd gebouwd) verdwenen moet zijn. Ik neem echter aan, dat achter het huis aan het Rapenburg een tuin lag, die tot aan de Doelengracht door liep, naar analogie van andere huizen en erven aan het Rapenburg, zoals **mr. Downer** een voorbeeld met **Rapenburg** 65 beschreven heeft²⁵. In de tuin van Jan's huis moeten dan de fundamenten gelegen hebben.

In 1413 werd het huis en erf belend door andere huizen en erven, namelijk die van **Dirc** van de Gheest aan de ene zijde en die van **Ijsbrant** van der **Laen** aan de andere zijde. Dit wil zeggen, dat ten zuiden van de latere kapel **nóg** een huis stond; de **Nonnensteeg** bestond dus nog niet in 1413! Hieruit volgt, dat de fundamenten ouder zijn dan de Nonnensteeg, want zij liepen door in die steeg. In 1413 werd bij de omschrijving van het huis en erf van Jan Danelsoen van der Hair niet gesproken over een gebouw in de tuin. Was het gebouw begrepen in die omschrijving of was het reeds gesloopt? Uit de fundamenten kunnen we opmaken, dat het een groot gebouw is geweest, dat men niet licht over het hoofd kon zien. Uit de omschrijving van het huis en erf, die identiek is met zovele omschrijvingen uit die tijd, kan men niet afleiden, dat er iets bijzonders in de tuin stond. Mijns inziens bestond het gebouw in 1413 al niet meer. De overblijvende mogelijkheid is dan, dat het bouwwerk uit de 14e eeuw moet dateren. Is het een gewaagde sprong, te zeggen, dat wij hier het hoofdgebouw van de Krijthoeve voor ons hebben?

Mogelijk is het bij de vergroting van de stad in 1386 gesloopt, omdat het waarschijnlijk geen dienst meer deed en om plaats te maken voor de bouw van particuliere huizen.

Wanneer het gebouw gesticht is, kan ik met geen benadering zeggen, aangezien er in charters en andere documenten nooit over gesproken wordt.

Toen Gerard Alewijnsz. in 1322 recht op de Krijthoeve kreeg, stelde de graaf de voorwaarde, dat men ten alle tijde kamp mocht blijven vechten op dit terrein. Deze voorwaarde brengt ons naar de functie van de Krijthoeve, die **Kornelis** van Alkemade uitvoerig heeft besproken in zijn „Behandeling van 't Kamp-regt. . .”²⁶.

Vanouds bezat de graaf in zijn gebied een aantal kampvelden, waar zijn onderdanen een juridisch geschil met de wapenen konden uitvechten. Dergelijke kampplaatsen waren er, behalve in Leiden, ook in Delft, Rotterdam, Den Haag (Tornooiveld) en Egmond. Zij werden met verschillende namen aangeduid: Krijt, Krijthoeve, **Kampwerf** en Werf.

Van Alkemade's definitie van het **kampveld** luidt: „. . . een zekere stuk **velds** of zeker open vlak plein, ter **zyden** wel beslooten, en veeltyds met gragten, en paalwerk afgeheind tot het gerechtelyk Kampen op verscheide plaatsen door de Regters, of Overheden wel byzonder toegerigt, en geschikt.”

Besloot men tot een gerechtelijke kamp, dan werd het veld afgeperkt met

krijt (vandaar Krijthoeve) en afgepaald in aanwezigheid van 's graven bode en leen- en welgeboren mannen. De afgeschoten ruimte werd met zand bestrooid. De beide partijen streden met wapenen te voet of te paard, met knuppel of met zwaard en schild. De overwinnaar werd in het gelijk gesteld.

Van Alkemade geeft in gegraveerde reconstructies aanschouwelijk weer, hoe hij zich de gebeurtenissen op het **kampveld** voorstelde.

Rond 1300 trachtte men reeds deze vorm van rechtspraak uit te schakelen. De stad Leiden bezat al in 1266 het recht, (en bevestigd in 1306), dat men haar poorters niet tot een kamp mocht uitdagen²⁷. Elders in Rijnland bleef de kamp bestaan tot het einde van de 14e eeuw, toen hij geleidelijk in onbruik raakte, vooral omdat de uitgedaagde een beroep op het recht van de vier-schaar kon doen a.

Zo graaf Willem III nog in 1322 verlangde van Gerard Alewijnsz., dat de Krijthoeve beschikbaar zou blijven, stelde hij in 1324 Jan den Coster aan tot zijn kemp in Rijnland, dat wil zeggen, dat in geschillen met de grafelijkheid Jan namens de graaf in het strijdperk trad²⁸. In 1338 werd Dieric den Grille benoemd tot schermmeester van 's graven kempen en betaald door de baljuw van Rijnland.

Een dertigtal jaren later waren – volgens de rekening van de baljuw van Rijnland, 1368-1369) – in Rijnland Cop Haesen schermmeester, Willem van Leuwen en Dirc Sibeliens. kempen en Jan heren Symanss. taalman („die 's baljuws woirde plecht te houden, als hi metten keympe yemant ansprect”).

Van de kempen van Rijnland kennen wij verder nog Claes Boudiinss. (1373-1389), Gherit van der Mye (1381), Jan Floris die kemp (1383), Wouter die kemp (1385-1387), Willem van Riiswic (1387), Jan Janssoen (1390-1392), Dirk van Groenevelt (1390) en Bertelmeeuws Stratemaker (1392).

Tot 1400 komt Gillis van Zwieten als taalman der kempen voor. In Rijnland kende men het onderscheid tussen welgeboren kempen en huiskempen. De eersten traden alleen tegen edelen in het krijt, de onedelen kregen te doen met hun standgenoot, de huiskemp.

Uitdrukkelijk worden Gherit van der Mye en Dirk van Groenevelt welgeboren kempen genoemd, terwijl Bertelmeeuws Stratemaker huiskemp was. Ook Willem van Lewen en Willem van Riiswic zullen, afgaand op hun geslachtsnaam, welgeboren kempen geweest zijn.

Hoewel P. C. Molhuysen talrijke gegevens over uitdagingen tot de kamp geeft, is voor zover er rekeningen van de baljuw van Rijnland bewaard zijn gebleven slechts één maal op de Krijthoeve gevochten.

Een zekere Ghise Moele uit Nuwencoep had een geschil, daterend van vóór september 1333, waarin hij veroordeeld werd tot 4 pond boete wegens weigeren van de vrede. Het geld betaalde hij vóór de tweede helft van oktober 1333 aan de baljuw. Kort daarna heeft Ghise zich weer misdragen en dit keer werd hij uitgedaagd tot een tweekamp. Men liet „den crite” delven

en in de strijd, die tussen september en december 1333 plaats had, dolf **Ghise** het onderspit. Zijn goederen werden verbeurd **verklaard**²⁹.

Een andere **strijd**³⁰ had waarschijnlijk plaats in Den Haag tussen 's graven kamp Willem van Lewen uit **Alfen**³¹ en Boudijn **Jansz.** uit Delft in 1363 of 1374. De uitslag is niet bekend. De **taalman** was Jan de Vos van **Leiden**³².

Behalve in Leiden (de hoofdplaats van Rijnland) en in Den Haag (sinds de Beierse tijd de grafelijke residentie) waren er ook nog kampplaatsen te Rijsburg, dat onder de hoge jurisdictie van de abdis stond, en te Noordwijk, toen dit dorp deel van de apanage van Blois uitmaakte. Maar in beide laatste plaatsen is het nooit tot een kamp gekomen, voor zover uit de rekeningen te achterhalen is.

Met het in onbruik raken van de kamp verloor ook de Krijthoeve zijn betekenis en het is begrijpelijk, dat na de stadsuitbreiding van 1386-1389 de grond van de Krijthoeve werd bebouwd met huizen, wier eigenaren pacht betaalden aan de leenman van het terrein.

Tot slot wil ik mijn grote dank uitspreken aan de heren E. H. **Bary o.p.** (Nijmegen), ir. A. F. de Graaf (Lisse), drs. B. N. Leverland, ir. H. A. van **Oerel** en F. J. Pronk. Zonder hun hulp zou bovenstaande niet geschreven zijn.

AANTEKENINGEN

Gebruikte afkortingen:

A.R.A. = Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage

G.A.L. = Gemeentearchief te Leiden

Ke.Inv. = Kerkelijk Archief, Inventaris

Secr. Arch. = Secretariearchief

1. Hollandse Leenkamer, E.L. 1 no. 145; A.R.A.

2. Frans van **Mieris**, 1762: Beschrijving van Leyden, deel 1, p. 9, noot 3:

„Dit Krythof of **Kampveld** lag ten Westen van Sint **Pieters** Kerkhof, op het **Rapenburg**, tusschen de Houdtstraat en Kloksteeg, zynde van 't Kerkhof door een Waater, naamaals de donkere graft geheeten, gescheiden”.

3. P. J. Blok, 1883 (ed. 1): Eene Hollandsche Stad in de Middeleeuwen, p. 65. ('s-Gravenhage: Nijhoff)

Het belangrijkste gedeelte van het charter luidt:

Symon Vrederic, Harmen Willaemssoen en Floriis Ghijsbrechtsz. dragen over „een **marghen** lands legghende buten t noertpoorthuys te Leyden bi den draeyboem, **alre** naest der krijthoeve die **Will.** voorziit ghemien hadde mit den Duysken heren” (Ke. Inv. no. 493, fol. 50, no. 3, dd. 9-5-1376; G.A.L.)

4. P. J. Blok, 1910 (ed. 2): Geschiedenis **eener** Hollandsche Stad, deel 1, p. 56. ('s-Gravenhage: Nijhoff)

5. Uit de literatuur is veel bekend over Gerard **Alewijnsz.** en zijn nakomelingen, o.a.: **T.** van Riemsdijk, 1908: De tresorie en kanselarij van de graven van Holland en Zeeland uit het Henegouwsche en Beyersche huis. **XX**, 754 p. ('s-Gravenhage: Nijhoff). P. J. Blok, 1910 (ed. 2): Geschiedenis **eener** Hollandsche Stad, deel 1, bijlage VI. ('s-Gravenhage: Nijhoff).

H. J. Smit, 1939: De rekeningen der graven en gravinnen uit het Hegouwsche Huis, 111, Inleiding. (Utrecht: Kemink)

(In: Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap te Utrecht, 3e serie, no. 69) J. P. de Man, 1945/6: Floris van Ryswyck, Heer van Rysoorde. Een 15e eeuwse familiedrama. In: De Nederlandsche Leeuw 63/4, k. 87-95.

6. Reekeninghe van Henrick van Brouhoven als collecteur **ende** ontfangen van den pachten van Rysoorde wesende alle mit den houde **ende** staende op **verscheyden huysen**, gronden en erven binnen **deser** Stede van Leyden welke pachten competeren den E. vromen **ende** discreten **Joncheer** Wolfaert **Albout** Adriaensz. Leenman der Graefelicheyt van Hollandt, **ende** dat van den ontfang der **zelver** pachten **vande Jaeren** LXVIII, LXIX **ende** LXX **ende** ander dies aenclevende. (Secr. Arch. vóór 1575, no. 1760; G.A.L.)

7. Hollandse Leenkamer, no. 228, fol. 468; A.R.A.

8. Hollandse Leenkamer, E.L. 1. no.145; A.R.A..

9. Frans van **Mieris**, 1753-1756: Groot Charterboek der Graaven van Holland, van Zeeland en **heeren** van Vriesland . . . , deel 11, p. 687.

10. Hollandse Leenkamer no. 62, fol. 119; A.R.A.

11. In A. van der Vorst, 1947: De bouwgeschiedenis van het Rijksprentenkabinet **Kloksteeg** 25 Leiden. In: Leids Jaarboekje 39, p. 82-98 is op de plattegrond tegenover p. 90 de omvang van de Commanderie veel te groot getekend. Tussen de Commanderie en de **Bagijnen** moet nog het 4-pond-terrein geplaatst worden. Uit de grafelijke acte van 1322 blijkt, dat dit terrein waarschijnlijk nimmer aan de Duitse Heren heeft behoord.

12. De oudste **vermelding van Zevenhuizen** vond **ik** in de stadsrekening van 1398/9-1399/1400 (A. **Meerkamp** van Embden, 1913: Stadsrekeningen van Leiden 1390-1434, deel 1, p. 80. Amsterdam: J. Müller).

13. Frans van **Mieris**, 1753-1757: Groot Charterboek.. , deel 11, p. 816.

14. P. J. Blok, 1910 (ed. 2): Geschiedenis **eener** Hollandsche Stad, deel 1, p. 53.

15. Frans van **Mieris**, 1762: Beschrijving van Leyden, deel 1, p. 96.

16. **Secr. Arch.** vóór 1575, inv. no. 11, dd. 22-7-1386; G.A.L.

17. H. G. **Hamaker**, 1875: De rekeningen der grafelijkheid van Holland onder het **Hene**-gouwse Huis, deel 1, p. 23, 78. (Utrecht: Kemink en Zoon) (in: Werken uitgegeven door het Historisch **Genootschap** te Utrecht, Nieuwe Reeks no. 21)

18. Homansrekening 1426, fol. 52v (**Secr. Arch.** vóór 1575) **G.A.L.**

19. Stedeboek, fol. 149v (**Secr. Arch.** vóór 1575) **G.A.L.**; zonder jaar. Jan van Rijs-
wijk trad op met goederen van heer Jacob van Rijsoorde, waaraan hij door zijn vrouw
Adriana van den Berghe was gelijftocht in 1430 (Hollandse Leenkamer no. 62, fol.
117v, dd. 3-3-1430; A.R.A.). Jan werd in 1435 al dood genoemd (**Arch. St. Agnie-**
ten Bagijnhof, inv. no. 28, dd. 30-8-1435; **G.A.L.**). dus de acte zonder **jaar** moet ge-
schreven zijn tussen 1430 en 1435.

20. **Prentenverzameling** no. 15250; **G.A.L.**

21. W. **Pleyte**, Leiden vóór 1874: 300 **jaren** en thans. (Leiden: **Brill**).

Het werk bevat **chromolithografieën** van het „**Chaertbouc** van Straten binnen **deser**
Stadt Leyden” en „**Chaertbouc** van de Stadts Wateren”, gemeten door Mr. Salomon
Davidsson van Dulmanhorst en Jan Pieterss. **Dou**, die in origineel nog in **G.A.L.** be-
rusten.

22. E. Pelinck, 1948: De eerste gedrukte plattegronden van Leiden en de oudste kaar-
ten betreffende het beleg en ontzet der stad. In: Leids Jaarboekje 40, p. 94-108.

23. **Arch.** Heilige Geest, B 2, fol. 116; **G.A.L.**

24. **Arch.** Heilige Geest, Maanboeken 1 32, 1 34, 1 60a en 1 130; **G.A.L.**

25. W. **Downer**, 1960: Het huis Rapenburg 65, Zijn eigenaren en bewoners. In: Leids
Jaarboekje 52, p. 116-140.

26. **Kornelis** van Alkemade, 1740 (ed. 3): Behandeling van 't Kampregt; **d'aaloude** en
opperste regts-vorderinghe voor den Hove van Holland onder de eerste Graaven.. .
mitsgaders De oorsprong, voortgang, en 't einde van 't Kampen en Duelleeren. Door
Mr. P. van der Schelling. (lvi), 490, (xxxv) p. (Rotterdam: Philippus Losel).

De belangrijkste plaatsen zijn de pagina's 194, 210-216 en 371.

27. P. J. Blok, 1910 (ed. 2): Geschiedenis **een**er Hollandsche Stad, deel 1, p. 28, 29 en 40.
28. De details over schermmeester, kemp en **taalman** van Rijnland zijn ontleend aan: P. C. Molhuysen, 1859: De vuurproef en **gerechtelijke** tweekamp in de veertiende eeuw. In: Bijdr. Vad. Gesch. en Oudh. Nieuwe **Reeks** I, p. 159-174.
Ik waag mij niet verder op het terrein van de juridische achtergronden van de tweekamp. Voor geïnteresseerden vermeld ik op aanwijzing van de heer E. H. **Bary o.p.**: F. Patetta, 1890: Le ordalie. Studio di storia del diritto e scienta del diritto comparato. (Torino) .
- S. J. Fockema Andreae, 1897: Het bewijs in strafzaken hier te **lande** in de Middeleeuwen. In: Tijdschr. voor Strafr. 10, p. 46-88.
- J. van **Kuyk**, 1912: Bijdrage tot de Geschiedenis van den Tweekamp. In: Tijdschr. voor Strafr. 23, p. 312-342.
29. H. J. Smit, 1929: De rekeningen der graven en gravinnen uit het Henegouwsche huis. Tweede deel. Nalezing. (Utrecht: Kemink en Zoon), p. 20, 29, 35 en 40.
(In: Werken **uitgegeven** door het Historisch **Genootschap** te Utrecht, 3e serie, no. 54)
30. De **baljuwsrekening** over deze kamp is gepubliceerd door **Kornelis** van **Alkemade**, 1740 (ed. 3): Behandeling van 't Kampregt.. . p. 371-376.
31. Volgens de rekening (zie noot 30) woonde de kemp Willem van Lewen te Alfen. Hij zal identiek zijn met de Willem van Lewen die een woning te „**Alfenrehoirne**” erfde van zijn vader **Diric** van Lewen en die in 1339 een boedelscheiding-met zijn zwager Gherijde van Boschusen maakte (Hollandse Leenkamer no. 30, fol. 25v, dd. 9-12-1339; A.R.A.)
Willem's zuster Aliden Dierix dochter van Lewen werd in 1337 door haar **echtrge**-noot Gheret van Buschusen gelijftocht aan land op de westzijde van Boshuizen (**idem**, fol. 21, dd. zondag na O.V. nativitas 1337; A.R.A.).
Willem van Lewen Dircssoen schonk in 1375 zijn zoon Willem 5 morgen land in het ambacht van Alfen ter **gelegenheid** van diens huwelijk met Machteld Ghered **Hoghestratendr.** (Klo. R. 43, dd. 21-3-1375; G.A.L.).
- De verzwagering met Leidse geslachten als Van Boshuizen en Hoogstraat wijst erop, dat dee kemp andere relaties met de stad had dan alleen uit hoofde van zijn functie.
- Een onvolledige en deels onbetrouwbare genealogie van dit geslacht Van Leeuwen is: W.S.G.A. & Jac. van Leeuwen, Het geslacht van Leeuwen en zijne leengoederen in het oude Rhijnland' zj. 25 p. (zonder plaats en uitgever). Aanwezig in Bibliotheek G.A.L., no. 5986.
32. **Dee taalman** Jan Vos, een bekende figuur in het **14e** eeuwse Leiden, was o.a. schepen 1365/66, poortmeester 1367/68 en vestmeester 1374/75 (Poorterboek A, 1364-1400, fol. 4, 11, 39; G.A.L.). Hij stierf in 1382 (Ke. Inv.no. 418, fol. 87v; G.A.L.).

LIJNCLICHÉ'S

A. Plattegrond van de oude binnenstad, met aanduiding van de blokken A-F.

De tracés van de grachten en straten zijn getekend naar de kadastrale kaart van de 19e eeuw, die ir. van OERLE mij in lichtdruk ter beschikking stelde. De buitenste singel is weergegeven, zoals die volgens het charter van de uitleg van 1386 geweest zou moeten zijn. Alleen het westelijk deel van de geprojecteerde singel (Witte Singel) is inderdaad zo uitgevoerd.

De Nonnensteeg en de Doelensteeg zijn hier met gebroken lijnen getekend, omdat zij **na** 1400 zijn ontstaan. De Kolfmakerssteeg en de Groenhazengracht daarentegen zijn getrokken, aangezien zij volgens mijn berekening de begrenzing van de Krijthoeve vormden en mogelijk in 1400 in primitieve vorm **—** een pad, respectievelijk een sloot **—** bestonden.

B. Fundamenten, gevonden bij het heiwerk voor het Botanisch Laboratorium.

De fundamenten aan de Nonnensteeg zijn ingetekend in een reconstructie van de omgeving van de steeg, zoals ik die heb besproken. Het Botanisch Laboratorium en het Rijksherbarium zijn niet aangegeven om verwarring te voorkomen.

VORSTELIJK BEZOEK TE LEIDEN IN

1623?

door

Dr. W. C. S. VAN BENTHEM JUTTING

In een van de Aflezingsboeken van het Leidse Archief, die over het algemeen op een tamelijk onvolledige wijze de geschiedenis van stad en land weerspiegelen, en die vooral in het begin van het twaalfjarig bestand hoofdzakelijk dagvaarding en oproep van moordenaars en oproepen aan schuldeisers bevatten, lezen wij in mei 1613 tussen deze plaatselijke en persoonlijke dingen een eerst nog onzekere en negen dagen later een definitieve aankondiging van een vorstelijk bezoek. Aangezien er in een portefeuille in het Secretarie-archief¹ gegevens over dergelijke bezoeken bewaard zijn, leek het aantrekkelijk een nader onderzoek in te stellen. In de geschiedenis van de Verenigde Provinciën is het bedoelde bezoek wel van belang geweest, maar voor die van Leiden niet. De in genoemde portefeuille aanwezige gegevens brachten niet veel meer aan het licht dan de aflezingen aanduiden en leverden voor dit vorstelijk bezoek zelfs minder op dan voor wat betreft andere waarover dergelijke gegevens zijn bewaard. Maar uit wat voorhanden is, kan men wél heel duidelijk proeven wat een opschudding het voor het stadsbestuur en de burgerij met zich heeft gebracht en op wat voor een koortsachtige wijze de voorbereidingen moeten zijn getroffen.

Het gaat hier over het bezoek aan Leiden van Elisabeth Stuart, dochter van Jacobus I van Engeland, sedert februari 1613 echtgenote van Frederik V keurvorst van de Palts — in 1620 korte tijd koning van Bohemen — die een kleinzoon van Willem de Zwijger was. Het jonge echtpaar was op reis van Engeland naar de Palts en deed onderweg Den Haag aan. De jonge keurvorst, die de Protestantse Duitse keurvorsten vertegenwoordigde, moest bij deze gelegenheid onderhandelen over een verbond tussen deze keurvorsten en de Verenigde Provinciën. Bij dit bezoek aan Holland voegden zich Prins Maurits, Frederik Hendrik en waarschijnlijk Johan Ernst van Nassau-Siegen en enige andere verwanten bij hen. Uiteraard waren allen vergezeld van een talrijk gevolg.

De aflezing van 11 mei 1613s meldt dat het stadsbestuur heeft vernomen

at „sijn Cheurforstelicke Hoocheijt Pfaltz mit zijn Hts. Gemale de Princesse van groot Britaignen” van plan zijn ook Leiden te bezoeken.

De bevolking wordt opgeroepen hun een passende ontvangst te bereiden en met name de schutterij wordt bevolen zich paraat te houden om bij nader bericht aan re treden. De daarbij uitgevaardigde geboden en verboden zijn dezelfde als bij vergelijkbare ontvangsten en bij de jaarlijkse wapenschouw van de schutterij.

De **aflezing** van 20 mei 1613s meldt dat het stadsbestuur nu definitief bericht heeft ontvangen dat het gezelschap morgen „aen de middach” zal komen. Het zal bestaan uit de „Princesse Palsgravinne (. . .) (de) Hartoch van Lennocx, de Grave Arondel, (de) Visconte de Lysle, de Baron van Harrington, de Generael Cichel” en verder „Zijne Excellentie Prinche Mauryts (en) zijn Genade Graeff Henrick”. Tevens wordt gemeld dat het hele gezelschap een nacht in Leiden zal blijven en dat het zal worden ingekwartierd, hetgeen de burgerij zich dient te laten welgevalen. Er volgen zeer precieze aanwijzingen voor de zes vendels schutterij en hun kapiteins, wanneer, waar en hoe uitgerust zij moeten aantreden en hoe en waar zij het hoge gezelschap moeten verwelkomen. Bij een vorig bezoek van Prins Maurits, in augustus 1612, moest de schutterij hem tegemoet gaan zodat wij weten van welke kant hij de stad zou binnenkomen. Ditmaal kunnen wij uit onze gegevens slechts vermoeden dat de vorstelijke personen uit Den Haag kwamen (wat overigens op grond van andere gegevens waarschijnlijk is). Alleen de route die zij binnen de stad zouden nemen, is bekend; de opstelling van de vendels langs de Breestraat vanaf de Tonisbrug doet vermoeden dat de gasten door de Witte Poort zouden binnenkomen. Daarna zullen zij rijden: de Breestraat, over de **Hogewoerdsbrug**, het Steenschuur, tot aan het „Logement” (of „Hof”, het Prinsenhof).

In deze zeer uitvoerige **aflezing** staan verder verordeningen voor burgerij en schutterij inzake hun gedrag tijdens deze intocht, die zoals gezegd voor een deel de normale verordeningen zijn bij bezoeken en bij optochten: de burgers wordt bevolen de straten schoon en leeg te maken en zich niet daar te vervoegen waar ze niets te maken hebben, in het algemeen de optocht niet te hinderen. De schutters wordt verboden weg te blijven, te drinken of te schieten, in het algemeen: ze dienen zich ordelijk te gedragen. Iets wat bij andere bezoeken of optochten ontbreekt: hier lezen we een verbod vellen, lakens of **pletzen** (lappen) buiten te hangen waarvan de paarden zouden kunnen schrikken. Ook staat er **dat** „tot meerder teycken van vrolicheijt” alle klokken van de stad zullen worden geluid zodra men hoort dat de gasten in aantocht zijn.

De genoemde portefeuille bevat allerlei paperassen die op dit bezoek betrekking hebben, maar merkwaardig én jammer genoeg niets waaruit blijkt dat het bezoek heeft plaatsgevonden. De portefeuille bevat bij voorbeeld van een ander bezoek van Prins Maurits, in 1618, een rekening voor het logeren van de vaandragers van Graaf Ernst van Nassau en diens knecht in (de) Drie Appel van Orangien (een herberg op het Hooglandsekerkhof). Van een **be-**

zoek van de Prins van Oranje in 1747 zijn er lijsten van alle mogelijke gedane leveranties, van andere bezoeken rekeningen van het bier voor de soldaten (die in de kerken waren gelegerd!). Maar noch in deze portefeuille noch in de Stadsrekeningen van 1613 of in de registers respectievelijk der Vrolijke **Maeltijden** en der Ordinaris en Extraordinaris Maeltijden of in de **Burgemeesters-** of Gerechtsdagboeken van 1613 is er iets te vinden dat als bewijs kan dienen⁵.

Wij kunnen slechts veronderstellen dat de hoge gasten inderdaad zijn gekomen. Zowel bij P. J. Blok, Geschiedenis ~~eener~~ Hollandsche stad, III, p. 17, als bij (S.) van der Paauw, Geschiedenis van Leiden, 111, pp. 1002-1003, vindt men het als onbetwifelbaar feit vermeld. Zij noemen echter niet hun bronnen. Blok beschrijft het Prinsenhof en de daarin aangebrachte veranderingen, en vermeldt terloops dat Prinses Elisabeth er op 21 mei 1613 werd ontvangen. Van der Paauw is iets uitvoeriger: hij gaat eveneens uit van een beschrijving van het Prinsenhof en de verbouwing daarvan in 1612. Bij hem lezen wij ook dat keurvorst Frederik niet meekwam maar meteen doorreisde van Den Haag naar zijn eigen land. Dat dit inderdaad het geval zal zijn geweest, bleek al uit de **aflezing** van 20 mei: hier ontbreekt de naam van de keurvorst. Op een — waarschijnlijk te laat! — uit Den Haag naar Leiden gestuurde lijst van alle hoge, lagere en lage personages komen hij en zijn gevolg wél voor maar dit bewijst niet dat Frederik en zijn gevolg meegekomen zouden zijn naar Leiden. Van der Paauw zegt dat Elisabeth's gevolg wordt geschat op 500 mensen, maar hij neemt aan dat dat overdreven is. De vorstelijke gasten, waaronder ook „**Prins Maurits, zijne Moeder en Broeder**”, werden volgens Van der Paauw ondergebracht bij de aanzienlijkste inwoners. „**De stad onthaalde het vorstelijke gezelschap met eer en luister**”.

Het door Van der Paauw genoemde aantal, 500, bepaalt ons bij de moeilijkheid, uit de vele aanwezige lijsten het aantal gasten te schatten. Trekt men van de uit Den Haag gezonden lijst het gezelschap van de keurvorst af, dan blijft er een getal van ruim 600 over. Uit de vele, telkens weer andere, slordig en haastig volgektabellede lijsten met dezelfde namen, combinaties van vreemde namen met Leidse, die dan weer zijn doorgestreept, verwisseld of anderszins veranderd — met getallen ervoor en erachter, zonder twijfel het aantal personen versus het aantal beschikbare bedden — is het vrijwel onmogelijk een optelsom te maken. Het enige wat er dunkt mij uit blijkt, is hoe moeilijk men het er in Leiden mee heeft gehad om op zo korte termijn het gezelschap onder te brengen. Weliswaar blijkt uit de eerste **aflezing** dat men was voorbereid op het bezoek maar niet dat men wist dat het toch bepaald niet kleine gezelschap in de stad zou overnachten.

De tweede **aflezing** is van 20 mei, een maandag; het bezoek zou dus plaatsvinden op dinsdag. In de portefeuille bevindt zich een papiertje, getekend door een der boden met de roede op 17 mei 1613, waarop de namen staan van vijftien leden van de brede raad die op zaterdagmiddag 18 mei om 2 uur op het

raadhuis moesten verschijnen. Inderdaad is er die middag vergaderd (zie het in noot 5 genoemde Vroedschapsboek, fol. 128). Hieruit blijkt wel dat het geheel pas kort vóór 21 mei zeker was en dat men op heel korte termijn moest werken. De biljetten van inkwartiering, waarvan er drie in de portefeuille zijn bewaard, zijn gedateerd op (zondag) 19 mei.

Ze zijn speciaal voor deze gelegenheid gedrukt. De erop ingevulde namen zijn waarschijnlijk die van Leidse burgers. Een der drie namen is, althans herkenbaar, te vinden in het register van het Schoorsteengeld van 1606⁶, de beide andere niet. Merkwaardig is dat van deze twee biljetten er één vermoedelijk is ondertekend met de ingevulde naam, waarachter staat: „page de son **Exce**”, hetgeen eerder zou wijzen op de ingekwartierde dan op zijn gastheer. Hoewel op verschillende lijsten vrijwel allen, ook de buitenlanders en ook het lagere personeel, met name genoemd staan, is de op het biljet genoemde naam van een page niet te vinden bij het gevolg van Prins Maurits. Hij moet daar dus vallen onder „**Pagien 8**”, die tezamen niet meer dan vier bedden zullen hebben beslapen: het lagere personeel kreeg twee aan twee een bed toebedeeld.

Van de hoge gasten is bekend waar zij zouden worden ondergebracht: Elisabeth van de Palts met een deel van haar gevolg, Lennox en Harrington — die zijn vrouw bij zich had — zullen in het Prinsenhof logeren (op een andere lijst staat echter de aantekening: Mme la Princesse in het Gemeenlandshuis, maar hiermee kan ook Louise de Coligny zijn bedoeld). Arondel en Cecil — eveneens vergezeld door hun vrouwen — en Lille zullen bij aanzienlijke particulieren worden ondergebracht: Arondel waarschijnlijk bij de „weduwe van der Meulen” (aan de Noordzijde van het Rapenburg, thans nr. 19⁷), Cecil bij Hans de Laet (die in 1606 woonde in het Gasthuisvierendeel, Breestraat Noord-oostzijde*), Lille bij Tritsioen (misschien = Tritsum, een naam die in het register van het Hoofdgeld van 16229 voorkomt in het bon Over 't Hof — tussen Breestraat en Rapenburg — op de Pieterskerkgracht Westzijde). Als gastheer voor Maurits staat op een der lijsten Jan Veecken (die in 1606 in het bon Want-huis, aan de Breestraat — Nobelstraat — Noordoosttijde woonde¹⁰ maar op verschillende andere lijsten is het François Boudewijns (die in 1606 aan het Rapenburg, hoek Doelensteeg¹¹ woonde en in 1614 nog, zoals blijkt uit een af-lezing van dat jaar¹²). De naam van Jan Veecken wordt nog een keer genoemd, als gastheer voor Graaf Hendrik (Frederik Hendrik; hij was Hendrik Frederik gedoopt) maar volgens een andere lijst zal diens gastheer zijn Jan Gerritsz. Buytewech (die in 1606 in het bon Wolhuis woonde, aan de Breestraat Zuid-westzijde¹³). Andere belangrijke personages worden aan andere bekende Leidse figuren als gast toegedacht, terwijl er ook enige in het Gemeenlandshuis van Rijnland aan de Breestraat en bij de vrouwen van Leeuwenhorst aan de Papegracht zullen logeren. Ook worden vele ons bekende herbergen genoemd, maar daar zullen alleen stalknechts, koks, lakeien en krijgsknechten overnachten: zo bijvoorbeeld in De Vergulde Roos en de Nyeuwe Uytersche Schuyt aan

de Hogewoerd, Het Swaenken in Marendorp bij de Rode Steen, De Verkeerde Poth in de **Mandemakerssteeg**. Gezien het betrekkelijk grote aantal herbergen in de stad en de zeer eenvoudige accommodatie die voor knechten en pages was vereist, zal dit onderdeel van de inkwartiering ongetwijfeld minder **hoofdbrekens** hebben gekost dan die van de meer aanzienlijken: officieren, hofdames, secretarissen, predikanten, chirurgijns; kamermeisjes werden niet in herbergen maar waarschijnlijk in eenvoudige burgerhuizen ondergebracht.

De conclusie uit de voorhanden gegevens is dat we over het bezoek zelf – als het al heeft plaatsgehad – maar summier zijn ingelicht, maar dat wij vooral dankzij de portefeuille zonder al te veel moeite en fantasie een beeld voor ons krijgen van een weekende met vele haastige besprekingen, veel heen en weer geloop door de stad, en dan – misschien? – twee dagen met enorme drukte en volte.

Daarna zullen in elk geval vrijwel alle Leidenaars een opgeluchte zucht hebben geslaakt.

AANTEKENINGEN

1. Secretarie-archief 1575-1851 inv.nr. 1059
2. Aflezingsboek G, Secretarie-archief 1575-1851 inv.nr. 692, fol. 220v.
3. Aflezingsboek G, fol. 222.
4. Aflezingsboek G, fol. 210.
5. De volgende registers in het Leidse Archief bevatten gegevens over het voorgenomen bezoek:
Secretarie-archief 1575-1851, Vroedschapsboek P, inv.nr. 446: fol. 123v – (129) weer spiegelt alleen de onderhandelingen over het te sluiten verbond.
Secretarie-archief 1575-1851, Resoluties van de Staten van Holland, inv.nr. 7990 (1611-1613): vergadering 5-29 maart 1613: aankondiging van het bezoek, de steden moeten de vorsten behoorlijk ontvangen, maar het wordt aan hen zelf overgelaten, hoe.
vergadering 20-23 mei 1613: uitvoerige bespreking van het verbond + de bepalingen ervan (in het Duits); de Verenigde Provinciën zullen Prinses Elisabeth geschenken aanbieden: daarover wordt gedelibereerd. Men vindt hier ook de namen van haar gevolg zoals die in de tweede **aflezing** staan.
6. Secretarie-archief 1575-1851 inv.nr. 4031, fol. 189v; Pieter Corsteman = Kersteman? woonde in het bon Oost Nieuweland.
7. Register van het Schoorsteengeld van 1606, fol. 165v.
8. Register van het Schoorsteengeld van 1606, fol. 53v.
9. Secretarie-archief 1575-1851 inv.nr. 7541 dl. 1, Over 't Hoff fol. 43v.
10. Register van het Schoorsteengeld van 1606, fol. 15v.
11. Register van het Schoorsteengeld van 1606, fol. 164.
12. Aflezingsboek G, fol. 247v.
13. Register van het Schoorsteengeld van 1606, fol. 18v.

ROBERT FRUIN EN ZIJN FONDS VOOR STUDIEREIZEN

door

Prof. dr. W. den Boer

In het Leidsch Dagblad van 16 Juni 1885 stond het volgende: „Leiden 15 Juni. In de heden gehouden vergadering van den Academischen Senaat deelde prof. R. J. Fruin, die onlangs zijn 25-jarig jubilé als hoogleeraar heeft gevierd, zijn voornemen mede om een fonds te stichten, waaruit bijzonder verdienstelijke maar onbemiddelde studenten der Leidsche universiteit, voorloopig uitsluitend historici en literatoren, na volbrachten studietijd in staat worden gesteld om hunne opvoeding met een academiëreis te voltooien. Hij verzoekt den Senaat zich met het beheer van dit fonds te willen belasten en deze verklaarde zich daartoe gaarne bereid”.

Dit bericht was door Fruin zelf gesteld en zijn verzoek door de pedellen ingezonden.

De uitvoering van dit voornemen heeft niet lang op zich laten wachten, want in Het Volkbelang (weekblad uit Gent afkomstig) verscheen op Zaterdag 4 Juli een bericht met een kort redactioneel commentaar:

„Professor R. Fruin, wiens 25-jarig jubileum als hoogleeraar op 1 Juni ll. te Leiden werd gevierd, heeft op het Grootboek van Nederland eene voldoende som laten inschrijven, om door de renten hier som alle twee jaren eenen onbemiddelden en uitstekenden student der Leidsche hoogeschool na volbrachte studie eene groote reis in 't buitenland te laten doen. Dat is zeker een waardige wijze om de hem gebrachte volkshulde te beantwoorden”.

De geschiedenis van het ontstaan van het Fonds voor Studiereizen, meestal (in tegenstelling tot de bedoeling van de stichter, die zijn naam in de benaming van het fonds niet vermeld wenste te zien) „Fruinfonds” genoemd, is tamelijk goed te volgen uit de stukken, die Fruin zelf in een mapje tussen karton heeft bewaard, met op de buitenkant een strookje papier, er zorgvuldig opgeplakt, waarop hij eigenhandig de naam „Fonds voor Studiereizen” heeft geschreven. De inhoud van dit mapje is alleszins de moeite waard.

Allereerst blijkt uit een door Fruin zelf geschreven schets voor een stichtingsacte, dat hij reeds enige jaren met plannen voor het stichten van een fonds rondliep. Het stuk is geschreven op vier bladzijden briefpapier en gedateerd

5 december 1882. Uit de aanhef blijkt, dat hij toen hoopte, dat zijn jongere broer Jaques, die binnen vier jaar daarna is overleden, de uitvoerder van zijn laatste wilsbeschikkingen zou zijn, want deze luidt:

„N.B. Het volgende diene mijn broer Jaques tot leidraad, wanneer hij na mijn dood mijn plan ten uitvoer legt. Hij volge het ~~zoover~~ het kan. Overigens ~~handele~~ hij ook in dezen naar zijn beste weten, in overleg met deskundigen. R.F.”

Uit de verkleuring van de inkt en het handschrift (dat met de jaren kleine veranderingen onderging) blijkt, dat deze aanhef al is sprake van een latere toevoeging, uit dezelfde tijd dateert als die, waarin het vervolg is neergeschreven. De tekst geeft het volgende:

„Stichting aan de Leidsche Universiteit.

Naam onverschillig, mits de mijne verzwegen wordt.

Bedrag van het geschonken geld. Nog onzeker. Al wat mijn nalatenschap, na aftrek van alle andere uitgaven, die uit mijn beschikkingen voortvloeien, zal bedragen.

Bestuur van het geld. Door een Notaris onder toezicht ~~eener~~ commissie (die hem ook aanstelt) van drie leden van den Akad. Senaat, die zes jaren aanblijven, en niet herkiesbaar zijn, en waarvan om de twee jaren één volgens rooster af treedt, aan te wijzen één door president-curator, één door Rector Magnificus, één door president van de Literarische faculteit. Elk jaar, op een te bepalen datum, verantwoording aan een commissie uit den Senaat.

Gebruik der jaarl. renten $\frac{1}{5}$ op te leggen ter vergrooting van het kapitaal. De overige $\frac{4}{5}$ te besteden ten nutte van uitstekende leerlingen der Universiteit, naar goeddunken van den Senaat, liefst overeenkomstig de bedoeling van den stichter.

Bedoeling van den stichter: Dat de rente geheel of gedeeltelijk wordt besteed om veelbelovende en minvermogende studenten, die het *candidaatsexamen* met lof hebben afgelegd of onlangs tot Dr. gepromoveerden in staat te stellen om een vreemde bij voorkeur buitenlandse Universiteit te bezoeken of in archieven of musaea te werken of een wetenschappelijke reis te maken, alles met dien verstande dat niet het doen van nasporingen en onderzoekingen maar de vorming en ontwikkeling van den geleerde het hoofddoel zij. Voor het genot der subsidie wensch ik dat het eerst in aanmerking komen *geschiedvorschers*, vervolgens philologen in klassieke, Germaanse, Oostersche letteren, daarna juristen en eindelijk natuur- en geneeskundigen, maar dat zij slechts in die volgorde worden gekozen ~~zo~~ zij het ten volle waardig worden gekeurd. Dat de meest belovende in ieder geval voorga blijve de regel. — De hoegrootheid der subsidie wordt telkens door den senaat bepaald. Wat in één jaar niet wordt gebruikt kan tot verhooging der beschikbare som voor een volgend jaar of tot kapitalisatie door den senaat worden bestemd.

Het ligt niet in mijn bedoeling den senaat meer dan wenschelijk is in het

besteden van de rente de wet te stellen. Zoo hij te eeniger tijd van oordeel is dat het verleen van subsidie voor een doel als ik thans beoog niet langer geraden is en dat de rente van het fonds veel nuttiger op andere wijze zou kunnen worden besteed, zij hij volkomen gemachtigd in dien zin te besluiten. Om te verhoeden dat hij ooit lichtvaardig daartoe besluit, vorder ik alleen dat een afdruk van den stichtingsbrief, waaruit mijn bedoeling blijkt, aan een ieder die als academieburger wordt ingeschreven bij die gelegenheid worde uitgereikt, en dat, zoo de senaat goedvindt een andere bestemming aan de rente te geven, dit zijn besluit onder den stichtingsbrief gedrukt en voortaan met dezen aan **iedereen** nieuwen academieburger overhandigd worde.

Voorwaarde der schenking. Ik bezwaar de stichting met een vruchtgebruik, ten behoeve der dochters van mijn broeder en die van mijn zuster. Indien een of meer van haar ongehuwd blijven, of gehuwd zijnde, weduwe worden bepaal ik dat aan ieder van haar, zoolang zij ongehuwd of weduwe blijft, uit de rente der stichting allereerst en voor alle andere uitgaven en kapitalisatie, de kosten van bestuur alleen uitgezonderd, jaarlijks worde uitgekeerd de som van vijfhonderd gulden. Het staat natuurlijk aan haar voor die toelage ten behoeve der Stichting te bedanken. Ik hoop zelfs dat zij dit doen zullen indien zij buitendien in ruime omstandigheden verkeerden.

Mocht ooit vroeger of later de Universiteit van Leiden worden opgeheven of naar elders overgebracht, dan vervalt de stichting van zelf en moet het kapitaal, zoo groot als het dan ten **gevolge** van latere kapitalisatie zal geworden zijn, aan de stad Rotterdam, vertegenwoordigd door haar dagelijksch Bestuur worden overgeleverd, ten einde de Raad der stad er een bestemming aan geve, bij voorkeur in het belang van wetenschap en studie.

Leiden 5 Dec. 1882

R Fruin."

In drie jaren is veel gebeurd. Broeder Jaques is gestorven², de dochters van broer en zuster zijn blijkbaar onbezorgd in financieel opzicht, de uitsluiting van studenten der theologische faculteit niet meer gewenst, al komen zij dan achteraan in de rij van mogelijke stipendiaten. Misschien dacht hij, toen hij deze uitsluiting ophief, aan de kerkgeschiedenis, in Leiden sinds 1878 door Acquoy vertegenwoordigd, eerst als kerkelijk hoogleraar, in 1881 benoemd op de staatsleerstoel en in de loop der jaren een van Fruins beste vrienden geworden³.

Blijkbaar heeft Fruin ook ontdekt, dat hij met de rente van zijn kapitaal niet **zoveel** kon doen als hij gehoopt had. In het volgende stuk houdt hij in dit opzicht meer rekening met de mogelijkheden: één student om het andere jaar. In de zitting van de senaat, waarop het courantenbericht, dat ik in de aanvang citeerde doelt, heeft Fruin zijn nieuwere inzichten **medegedeeld**⁴. Hij heeft zijn overwegingen van te voren op schrift gesteld, blijkbaar om zijn bedoelingen in de vergadering zo helder mogelijk te formuleren. Het schrift is onregelmatiger

dan dat van het eerste stuk, het bevat enige doorhalingen en verbeteringen. Fruin schreef deze handleiding, kennelijk uitsluitend voor persoonlijk gebruik, op de achterzijden van de Agenda van de Algemeene Vergadering van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem, op Zaterdag 17 Mei 1884, en van het blad met de concept-prijsvragen van deze Maatschappij voor hetzelfde jaar.

Deze nadere overwegingen luiden als volgt:
„Sedert lang had het mijn aandacht getrokken, dat de jongelui van onzen tijd veel te weinig het voorbeeld navolgen van de voorouders uit den bloeitijd van ons volk, en hun studiën besluiten met een studiereis. In de 17e eeuw en reeds in de 2e helft van de 16e vinden wij van bijna alle mannen van beteekenis, staatslieden en geleerden, dat zij voor zich in het maatschappelijk leven te be-
geven een reis maken door westelijk Europa en beroemde Universiteiten bezoeken. In de 18e eeuw neemt dit gebruik af en tegenwoordig is het, met uitzondering der medici, een zeldzaamheid als een **onzer** studenten het nog doet.
– Toch zou, dunkt mij, in onzen tijd de gewoonte nog meer te pas komen dan voorheen, toen onze Universiteiten een schaar van vreemde studenten en geleerden tot zich trokken en wij zonder ons te verplaatsen met vreemdelingen en vreemde leerwijzen als van zelf kennis maakten.

Waaraan is het in onbruik raken **eener** zoo heilzame gewoonte te wijten? Aan tweeërlei oorzaak voornamelijk, aan gebrek aan lust bij hen die er de middelen toe bezitten, en aan gebrek aan middelen bij anderen, dien de lust niet ontbreekt. Uit die twee oorzaken te zamen wordt een derde geboren: men doet het niet meer, en wat men doet of laat is voor velen een genoegzame reden om het ook wel of niet te doen. En nergens in geen maatschappij werkt het voorbeeld van men **zoo** onweerstandbaar **als** in de studentenwereld ⁵.

Zijn deze praemissen juist: is het oude gebruik ook thans nog aan te bevelen doch om de opgegeven redenen in onbruik geraakt, dan rijst van zelf de vraag bij ons: hoe het onbruik weer in gebruik te veranderen? Twee wegen staan hiertoe open: Men kan trachten hun die de middelen maar niet den lust hebben, dien lust in te boezemen. Of men kan hun die wel lust maar geen middelen bezitten aan het bekomen van middelen helpen. De laatste weg is de meest aangewezen, want hij is het gemakkelijkst te bewandelen. Middelen zijn lichter te verschaffen dan lust. En de lust zal wellicht bij de bemiddelden oprijzen als zij aan de onbemiddelden, die geholpen worden om aan hun lust te voldoen, bemerken hoe heilzaam het is wat zij tot nog toe uit onadenkendheid nalieten.

Om die reden heb ik het steeds betreurd dat er telkens beurzen en weer beurzen worden gesticht om er onbemiddelden uit te laten studeeren en nooit een beurs om een onbemiddelden in staat te stellen van een Academiëreis te ondernemen. **Zoo** vatte ik het voornemen op om er een te stichten, de eerste in haar soort, en wel bij mijn uitersten wil, en aan dat voornemen gaf ik **gevolg**⁶, dat ik⁷ mijn broeder, die bijna zes jaren jonger was dan ik en die ik

hopen mocht dat mij overleven zou met de zorg belastte om na mijn dood het plan ten uitvoer te leggen. Dat is niet mogen geschieden: hij is mij voorgegaan; en nu zie ik er tegen op weer een ander met de taak te belasten. Ik verkies thans maar zelf bij tijds de noodige maatregelen te nemen; en geen gewenschter gelegenheid kan zich hiertoe voordoen dan het jubileum dat ik dezer dagen heb mogen vieren.

Ik breng dit onderwerp hier ter sprake, omdat ik Rector en Senaat wensch te verzoeken het beheer der stichting op zich te willen nemen. Wel wensch ik voorloopig niet de studenten van alle faculteiten er mee te bevoordeelen, want daartoe zijn de middelen, waarover ik beschikken kan, te beperkt. Qui trop embrasse mal étreint. Voorloopig wensch ik mij te bepalen tot de studenten die mij het naast aangaan, van twee afdeelingen der Liter.-fac., namelijk tot hen die in de Nederlandsche letteren, de historici in de allereerste plaats, en tot hen die in de klassieke letteren studeren. Het zou kunnen schijnen dat het derhalve beter ware het bestuur der beurs op te dragen aan de Liter. faculteit alleen. Maar twee redenen doen mij mijn verzoek bij voorkeur aan den Senaat richten. Vooreerst, ik hoop en verwacht dat metter tijd het fonds vermogend genoeg zal worden om alle faculteiten er uit te laten bedeele — en ten andere, en dit is mijn voorname reden, ik wensch mijn wil niet aan alle latere geslachten tot wet te stellen. Het ligt in mijn plan de beheerders, dat is, zoo ik hoop, den Senaat, te machtigen om naderhand, als mischien de omstandigheden geheel veranderd zullen zijn, een andere bestemming aan de inkomsten van het fonds te geven, ten einde te beter aan mijn bedoeling, de bevordering van den bloei der Universiteit en der Vaderlandsche wetenschap te beantwoorden.

Het voorstel dat ik dus de eer heb aan de goedkeuring van R. en S. te onderwerpen is het volgende: de Senaat besluit het beheer van het door mij te stichten fonds op zich te nemen en benoemt een commissie van 4 of 5 leden om in overleg met mij de statuten te ontwerpen. Die commissie en ik brengen dan ons ontwerp na de vacantie bij den Senaat ter tafel, en intusschen zorg ik dat het fonds op naam van den Senaat of van de Universiteit, of hoe het zal blijken te hooren worde ingeschreven op het Grootboek. Ik bestem daartoe een kapitaal van $2\frac{1}{2}\%$ rente groot f 30.000. Dit geeft 's jaars f 750,—, een som die mij voorkomt toereikend te zijn om het andere jaar één student uit te zenden. En meer dan één in de twee jaren durf ik niet wachten dat aan de dubbele vereischte zal voldoen, van ten volle de onderscheiding te verdienen en tevens buiten staat te zijn om de kosten zelf te dragen."

Ruim een jaar later zijn de statuten gereed en is de stichtingsakte opgemaakt. Fruin heeft de gedrukte tekst van de statuten, zoals deze voor de eerste maal op oud-hollands papier was gedrukt, bewaard. Op de achterzijde heeft hij de officiële aanhef en het officiële einde van de stichtingsacte met inkt erbij geschreven. Deze officiële tekst van dit document volgt hier:

Op den dertigsten Juni achttien honderd zes en tachtig, compareerde voor mij,

Willem Frederik Kaiser, Notaris ter standplaats te Leiden, in tegenwoordigheid van de na te noemen getuigen:
de Hooggeleerde Heer *Dr. Robert Jacobus Fruin*, zich ook wel noemende *Robert Fruin*, Hoogleeraar, wonende te Leiden, die verklaarde een gedeelte van zijn vermogen te willen afzonderen om uit de rente daarvan de studiereizen te bekostigen van Kweekelingen der Rijks Universiteit te Leiden, en, ten einde aan dit zijn voornemen uitvoering te geven, bij deze acte te stichten een Fonds voor Studiereizen, onder de bepalingen van het volgende

STATUUT

Artikel Een: Er wordt gesticht een fonds voor Studiereizen .**Deze** stichting wordt aan de Rijksuniversiteit te Leiden verbonden en heeft in die gemeente haar zetel.

Artikel Twee: In een der Grootboeken der Nederlandsche Staatsschuld wordt op het hoofd: „**Fonds voor studiereizen**” eene kapitale som ingeschreven, **wel-**ker renten voor het aangewezen doel wordt bestemd.

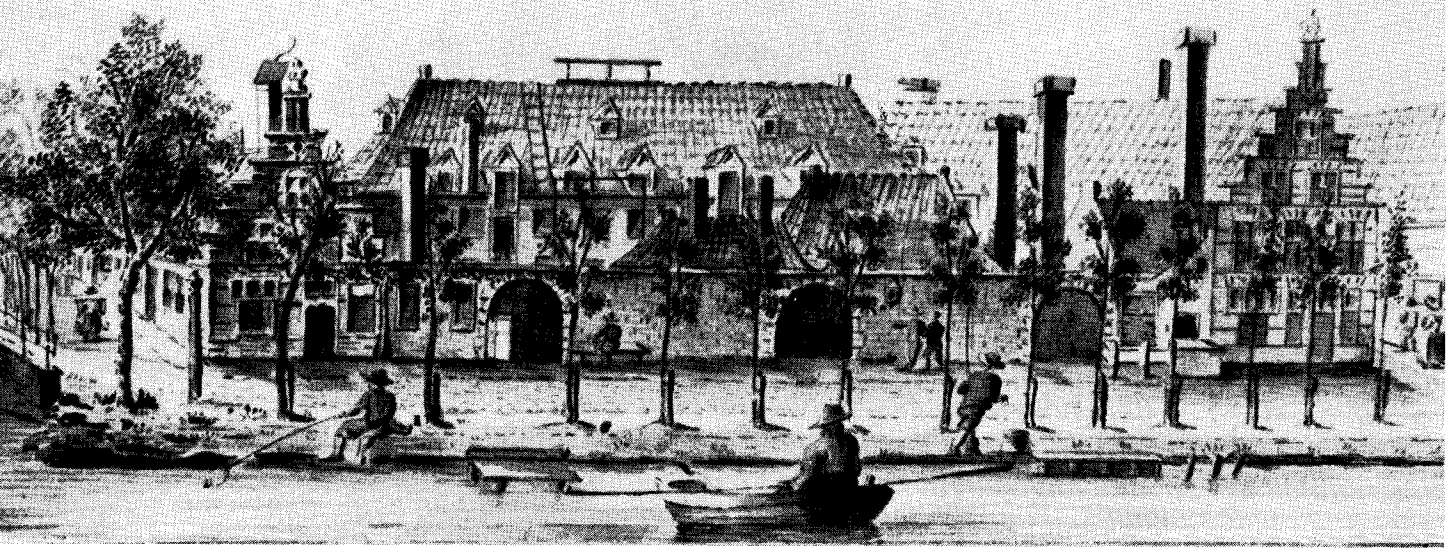
Artikel Drie: Het beheer van dit fonds berust bij de gezamenlijke Hoogleeraren der Rijksuniversiteit te Leiden, vereenigd als Senaat.

Artikel Vier: De Senaat is bevoegd om het kapitaal te vergrooten door het bij-schrijven van ongebruikte inkomsten en van andere daartoe bestemde gelden. Een tiende der renten moet **telken jare** tot dat doel worden aangewend.

Artikel Vijf: De Senaat benoemt, bij voorkeur uit zijn leden, een Penningmeester, die in zijn naam met het ontvangen en uitgeven belast is. Deze doet, **tel-**ken **jare** in de maand Mei rekening en verantwoording aan Rector en Senioren, waarvan door dezen verslag aan den Senaat wordt gedaan. Hij treedt om de vijf jaren af, doch is herkiesbaar. Hij geniet geen bezoldiging.

Artikel Zes: De Hoogleeraren van de faculteit der Letteren en Wijsbegeerte die de vakken onderwijzen tot de doctoraten in de Nederlandsche en de Klassieke Letteren behoorende, vormen, voorzooveel zij daartoe bereid zijn, een Commissie, welke in den loop van het Academie jaar, ten laatste in de maand Juni, over het gebruik der voorhanden renten aan den Senaat een voorstel doet, overeenkomstig de bepalingen van artikel zeven en volgende. Bij verschil van gevoelen staat het de minderheid en zelfs een enkel lid der commissie vrij een afwijkend voorstel te doen. In ieder geval beslist de Senaat. Van zijn besluit geeft de Rector kennis aan den Penningmeester en machtigt dezen tot uitbetaling van de toegestane subsidie aan den begunstigde.

Artikel Zeven: De jaarlijksche renten van het fonds, na aftrek van het volgens artikel vier voor oplegging bestemde tiende en van de noodzakelijke kosten van beheer, dienen om de studiereis van een of meer onbemiddelde studenten geheel of gedeeltelijk te bekostigen. Onder studiereis wordt verstaan het bezoeken van buitenlandse Universiteiten, het werken in archieven, bibliotheken en museën, en in het algemeen wetenschappelijke arbeid buitenslands te verrichten.

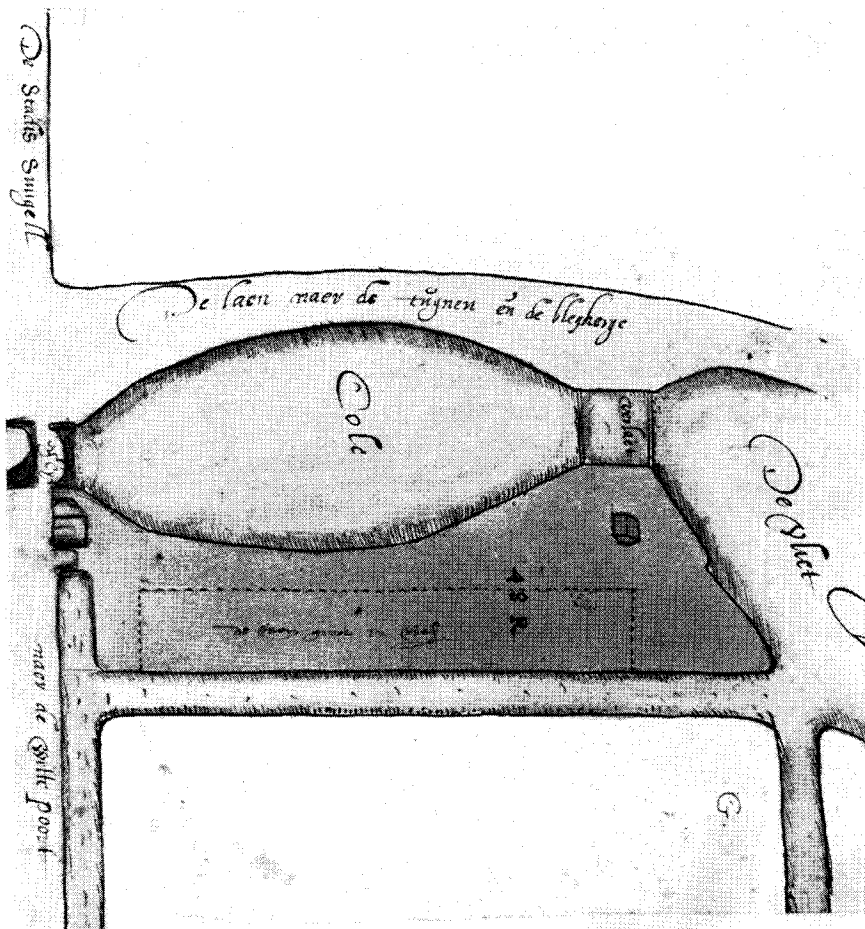
1. De stadstimmerwerf omstreeks 1788.

2. Arent van 's-Gravensande met vrouw en kind.

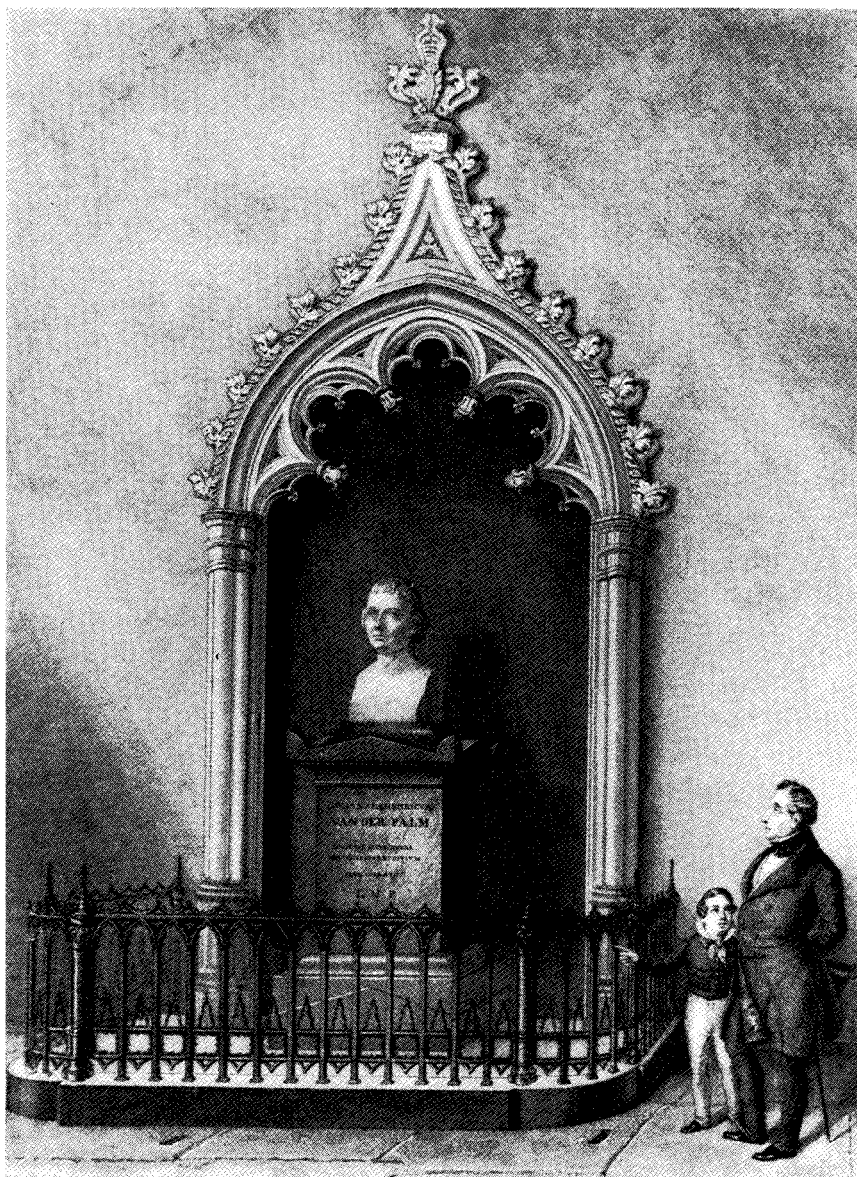
3. De naakte sluis.

4. De naakte sluis; verlaat en kolk.

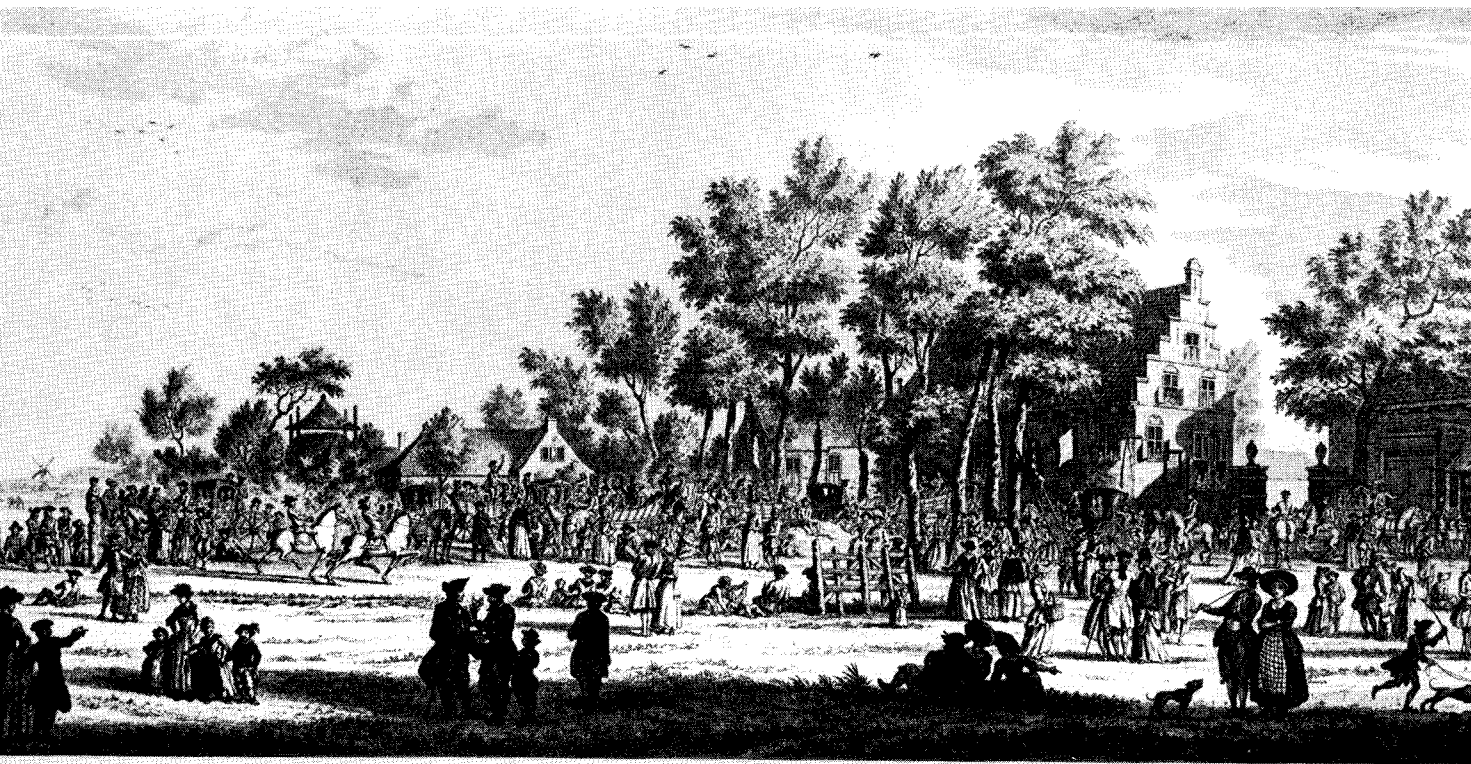

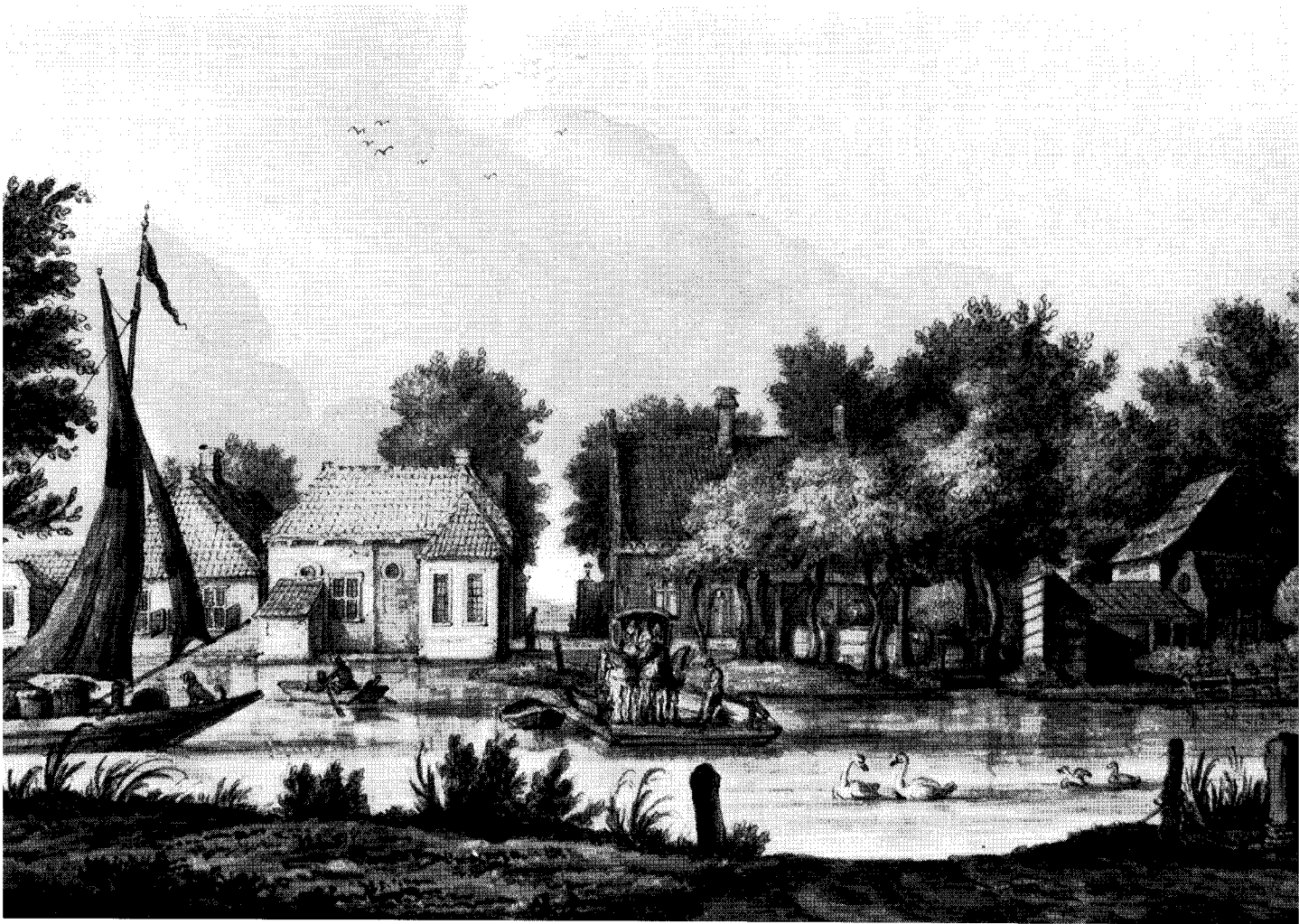
5. J. H. van der Palm.

6. Grafmonument voor Van der Palm.

7. Harddraverij om de Gouden zweep aan het Haagse Schouw.

8. Het Haagse Schouw, 18e eeuw.

9. Het Haagse Schouw, 19e eeuw.

11. Het raam in de St. Janskerk te Gouda

Het Haagse Schouw, 19e eeuw.

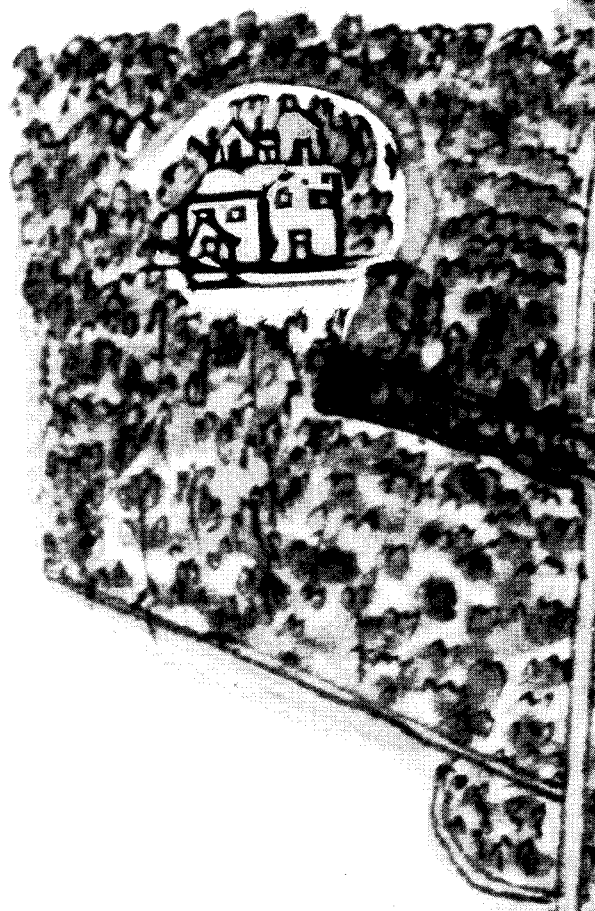
13. Voorstelling van „Heidens”.

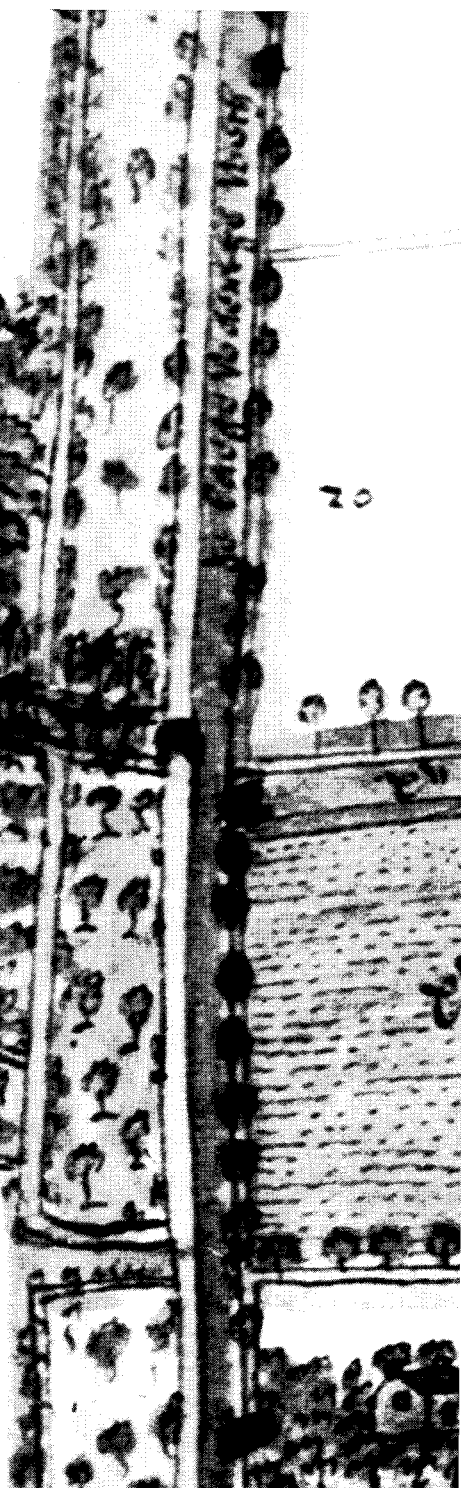
12. Rijnlands wapen.

14. Voorstelling van „Heidens”.

70

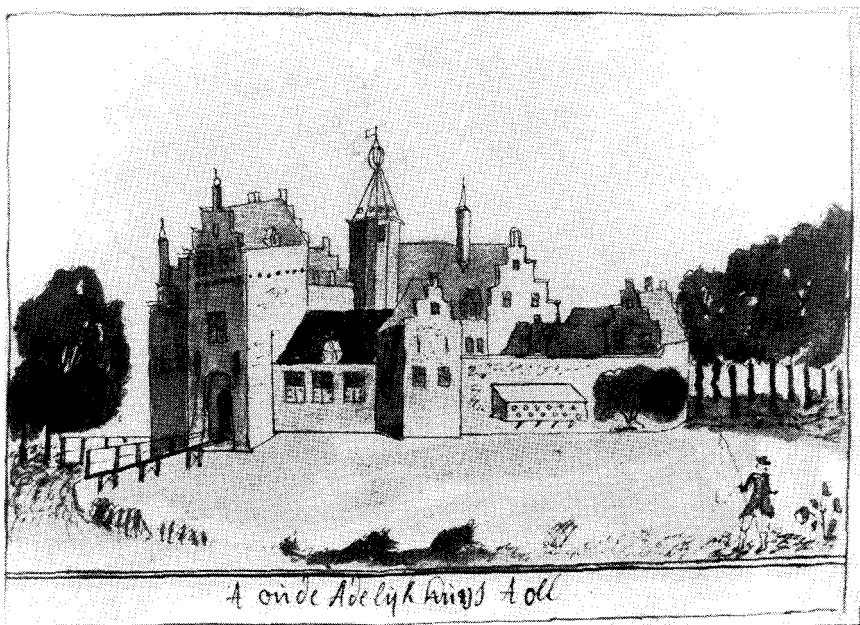

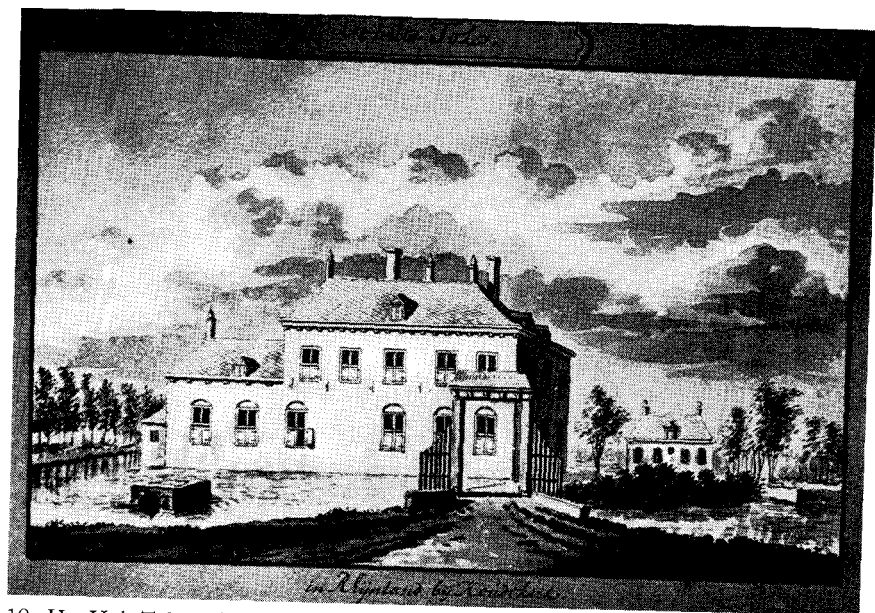

17. Gevelsteen van het Huis Tol.

18. Het Huis Tol, 18e eeuw. ►

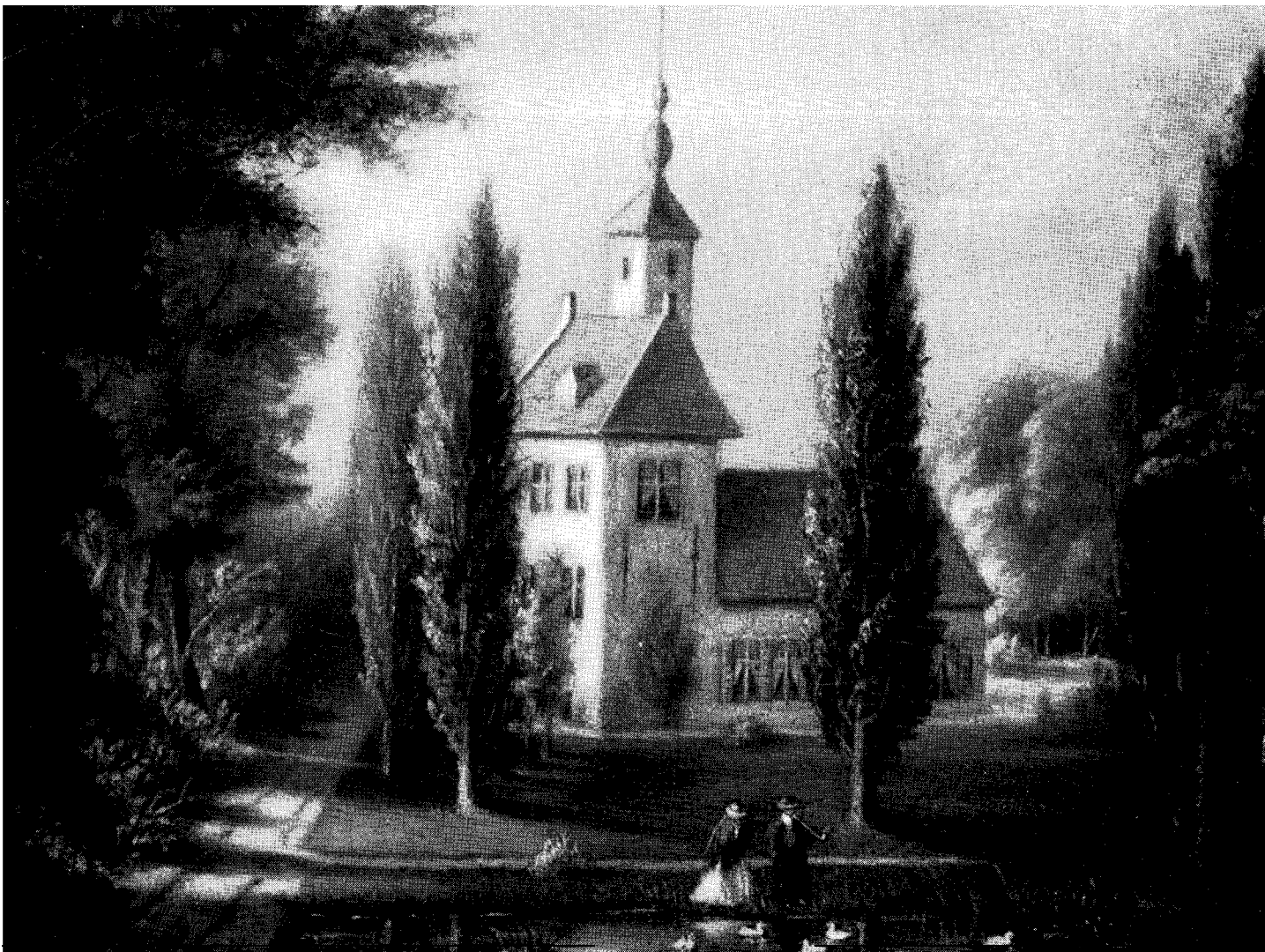
16. Het Huis Tol, 17e eeuw.

19. Het Huis Tol, zuidzijde, 1718. ▼

20. He. Huis Tol, 1864.

21. De Tol, zuidzijde, ca. 1895

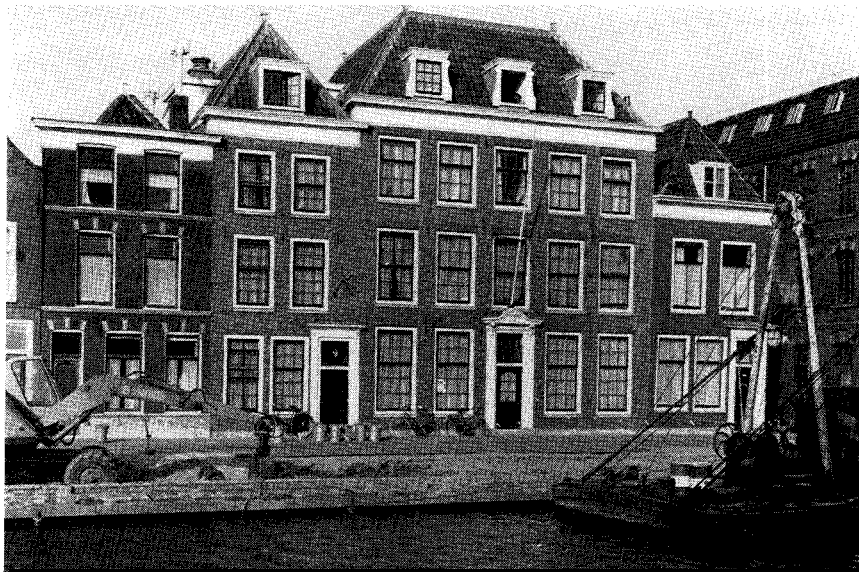

23. St. Jeroensbrug voor de restauratie.

De T01, 1352.

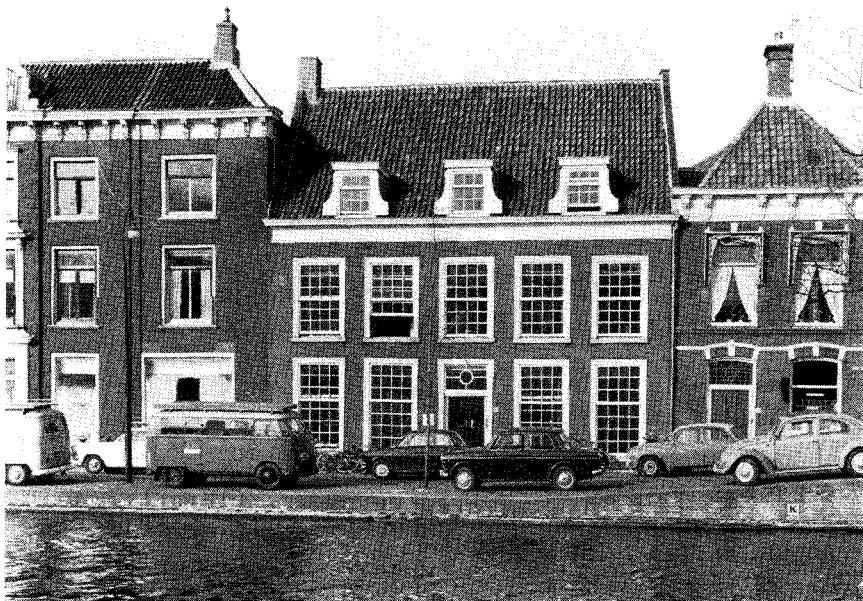
24. St. Jeroensbrug na de restauratie anno 1966.

25. Oude Singel, nrs. 50-52.

26. Oude Singel, nr. 68.

27. Nieuwsteeg 31, interieur.

28. Wassenaar, Buurtweg nr. 40, na de restauratie.

Artikel Acht: Het plan van de reis en haar duur wordt in overleg met den reiziger ontworpen door een subcommissie, daartoe telkens door de commissie in artikel zes genoemd, uit haar midden te kiezen. Na afloop der reis geeft de reiziger haar een schriftelijk verslag van zijn werkzaamheden en bevindingen, waarvan de Commissie het gebruik maakt dat haar goeddunkt. Acht zij geraden het uit te geven, dan kan zij met goedvinden van den Senaat dit doen op kosten van het fonds.

Artikel Negen: Wie voor ondersteuning uit het fonds tot het maken van een studiereis in aanmerking wenscht te komen, meldt zich aan bij de commissie in artikel zes genoemd. Deze kan ook iemand aan den Senaat voordragen, die zich niet had aangemeld. De keus blijft echter bepaald tot **kweekelingen** der Rijksuniversiteit te Leiden, die hun doctoraal examen hebben gedaan en nog niet of zeer onlangs tot Doctor zijn bevorderd, en van wie men op grond hunner studie vertrouwen mag, dat zij zich jegens de wetenschap verdienstelijk zullen maken.

Artikel Tien: Voor alsnog blijft de keus ook bepaald tot Studenten in de Nederlandsche en in de Klassieke Letteren, met dien verstande dat bij voorkeur in aanmerking komen die zich in zonderheid op de beoefening der geschiedenis hebben toegelegd. Wordt later, als het fonds aanmerkelijk vergroot zal zijn, besloten, op de wijs in artikel Elf voorgeschreven ook studenten in andere vakken tot een studiereis in staat te stellen, dan wordt die in deze volgorde opgenomen: 1e de overige studenten van de faculteit der Letteren en Wijsbegeerte 2e de studenten der Rechtsgeleerdheid, 3e der Wis- en Natuurkunde, 4e der Geneeskunde, 5e der Godgeleerdheid.

Artikel Elf: Gedurende de **eerste** veertig jaren na de stichting mag aan de renten van het fonds geen andere bestemming worden gegeven dan door den Stichter is bedoeld en in deze Statuten omschreven staat, tenzij met zijn goedvinden. Naderhand, onder veranderde omstandigheden, kan de Senaat op voorstel der Commissie in artikel Zes genoemd, aan de renten eene andere bestemming geven, en de statuten wijzigen; doch dan moet het plan hiertoe vooraf aan de studenten op de gebruikelijke wijs worden bekend gemaakt ten einde zij des verkiezende hun bezwaren tegen de voorgenomen verandering kunnen inbrengen. Eerst zes weken na die bekendmaking mag het besluit worden genomen, hetwelk nog bovendien de bekrachtiging van **Heeren** Curatoren behoeft.

Artikel Twaalf: Werd ooit de Rijks Universiteit te Leiden opgeheven, dan zou de Senaat, zooals hij tijdens de opheffing bestond, gemachtigd zijn om niet slechts het gebruik te bepalen, dat voortaan van de rente van het fonds zou worden gemaakt, maar om ook het College aan te wijzen of in te stellen, dat met het beheer ervan zou worden belast. Op dit besluit zou niemands goedkeuring worden vereischt.

Artikel Dertien: Een afdruk dezer Statuten wordt aan een ieder, die zich voor de eerste maal als student in de Letteren en Wijsbegeerte aan de Rijks Universiteit te Leiden, laat inschrijven, bij die gelegenheid uitgereikt.

Waarvan acte. Gedaan en gepasseerd te Leiden, ten kantore van mij notaris, in de Nieuwsteeg nummer 1 op dato als bovenvermeld, in tegenwoordigheid van den Heer Otto Willem Pieter van Tussenbroek, candidaat-notaris en Hendrik Bernardus Paats, hoedenmaker, beiden wonende te Leiden, als getuigen.

En hebben de Heer comparant en de getuigen, die allen aan mij, Notaris bekend zijn, deze minute onmiddellijk na voorlezing met mij Notaris *geteekend*. Getekend: R. Fruin. O.W.P. van Tussenbroek. H. B. Paats. W. F. Kai-set, Notaris. No. 399 Geregistreerd te Leiden, den eersten Juli 1800 zes en tachtig deel 161 folio 165 recto, vak 8, twee bladen, een renvooi, Ontvangen voor recht een gulden twintig cent. f 1.20.

De ontvanger, Getekend: Onleesbaar.

Blijkbaar vond de vorm, die Fruin tenslotte voor zijn fonds gevonden had ook elders waardering. J. I. Doedes, de Utrechtse theologische hoogleraar schreef aan Fruin op 13 Juli 1887:

Hooggeachte Collega!

Eenige jaren geleden hebben mijne coll. ter Haar en v. Oosterzee met mij een (theol.) fonds opgericht voor studenten in de theol. alhier. Thans zijn coll. Valeton en Beets met mij de administrateurs ervan. Om *vastheid* aan 't geheel te geven denken wij erover, er een *stichting* van te maken (in der tijd ons ook door wijlen uwen broeder hier – toen ik de zaak met hem besprak aangeraden) zooals, naar wij vernamen, door u gedaan is met een fonds voor stud. in de letteren. Zoudt ge de goedheid willen hebben, mij een kopie te doen toekomen (*als* het *kan!*!) van het stuk, dat door u daartoe is gereed gemaakt en opgezonden.. m.a.w. hoe moeten wij het aanleggen om uw voorbeeld te volgen? Heb de vriendelijkheid, mij dit verzoek ten goede te houden en mij als altijd (te) gelooven te zijn

Uw zeer *dienstw.* ambtget. en vriend

J. I. Doedes

„Prof. Fruin te Leiden” – zo luidde de adressering – heeft het briefje in zijn mapje bewaard en op de enveloppe geschreven „Doedes theol. fonds te Utrt.”

Ook met de leden der centrale commissie van de Thorbecke-stichting heeft Fruin zich verstaan: „Een afdruk van de Stichting-oorkonde zooals die in de vergadering van 1 Juni 1878 is vastgesteld”, heeft Fruin onder deze bescheiden bewaard.

Hoe maakte Fruin de gelden vrij, die voor het te stichten grondkapitaal nodig waren? Ook daarover verspreiden deze stukken enig licht. Op een velletje papier van 10 × 17 lezen wij:

„Fonds voor studiereizen”

Daarvoor gekocht, 13 Juli '85

16 stuks Holl. 3% à 80 $\frac{5}{8}$.	f 13.000
23 Sept. 9 stuks Holl. 3% à 82 $\frac{5}{8}$.	f 7.414
	f 20.414

(dus gemiddeld 81 $\frac{5}{8}$ %)

Hiervoor verkocht:

5000 dlrs obl. Illinois	
gemiddeld à 86 $\frac{1}{2}$.	f 10.794
2000 dlrs obl. Chic. Atlantic	
à 66 $\frac{1}{4}$ % (met rente)	3.452
In comptanten	6.168
	f 20.414
de Illinois kostten mij.	f 9.881
De Chicago Atlantic.	f 5.362
Hierbij comptanten	f 6.168
	f 21.411

Dus werkelijk de **laatstgen.** som voor het fonds besteed.

Op 1 Juni 1886, waarop de **stichtingsacte** gepasseerd is, was de koers der **Holl. 3% obligatiën** 89 $\frac{1}{8}$. Het kapitaal bedroeg reëel f 22.281.25.

Verso van hetzelfde blaadje:

Nummers

No 7	No 10317	No 12212	No 17327	No 18737
2544	10318	12706	17470	19164
4452	10319	13872	17476	19417
4542	10428	14240	18423	20185
5305	12211	15228	18691	21711

Ingeschreven op het Grootboek, 26/27 Juli '86.

De stichting genoemd fonds voor studiereizen gevestigd te Leiden, **daargesteld** door Dr. R. J. F. bij acte van 30 Juni '86 voor den Not. K. te L. verleden.

Onkosten

Acte van stichting	f 14.70
Inschrijving op het Grootboek	f 65.55
Bewijs van inschrijving	f 2.—

Een huishoudelijk reglement, met potlood gedateerd 14 Oct. (vermoedelijk 1886), heeft Fruin zelf ontworpen. Een gedrukte tekst is niet gevonden. Vermoedelijk bleek in deze eenvoudige beheerszaak een **zó** uitgewerkte leidraad

voor de gedragslijn der Commissie niet nodig. Het document is intussen karakteristiek voor de zorg van de stichter.

Huishoudelijk Reglement

A. Bepalingen betreffende de Vergaderingen

Art. 1 Gewone vergaderingen worden gehouden, zoo dikwijls als de Voorzitter het noodig oordeelt of daartoe door drie leden, bij schriftelijke aanvraag, verzocht is.

2 Tot het bijwonen der Vergaderingen worden de leden ten minste 24 uur te voren schriftelijk opgeroepen. De uitnodiging wordt op last van den Voorzitter gedaan door den Secretaris, zooveel mogelijk met aanwijzing der te behandelen onderwerpen.

3 Van het verhandelde in de Vergadering houdt de Secretaris aanteekening.

4 Bij ontstentenis van den Voorzitter neemt het in jaren oudste lid de leiding der Vergadering op zich.

Bij ontstentenis van den Secretaris wordt een der leden door den voorzitter uitgenoodigd diens taak in de Vergadering te vervullen.

5 Alle besluiten worden genomen bij volstrekte meerderheid van stemmen der aanwezigen. Staken de stemmen dan is die des Voorzitters beslissend.

6 Benoeming, verkiezing of aanstelling van personen geschiedt bij gesloten briefjes.

B. Algemene bepalingen

7 De secretaris is belast met het bewaren en het beheer van het archief der Commissie.

8 Omstreeks den 15den April van elk jaar⁹ maakt de Secretaris op last van den Voorzitter bekend dat zij die voor ondersteuning uit het Fonds in aanmerking komen zich schriftelijk bij hem hebben aan te melden voor den 1en Mei.¹⁰

9 In de eerste helft van de maand Mei belegt de Voorzitter de jaarlijksche vergadering om te beraadslagen over een voorstel aan den Senaat volgens art. 6 der Statuten.

10 De Commissie beijvert zich om nog in den loop der maand met zulk een voorstel gereed te komen. Zij houdt dit geheim zoolang het nog niet ter kennis van den Senaat is gebracht.

11 De Penningmeester draagt zorg om insgelijks voor den laatsten der maand Mei zijn rekening en verantwoording over het laatst verlopen kalenderjaar, met de noodige bescheiden gestaafd, aan Rector en Senaat, op den door dezen te bepalen tijd, te kunnen voorleggen.

12 Op de Vergadering van den Senaat, die in de 2e helft van Juni pleegt gehouden te worden, brengt de Voorzitter der Commissie het voorstel ter tafel, in art. 9 van het Reglement genoemd.

Hoe lang deze hier ontworpen procedure is gevolgd, kan misschien uit de

notulen van de senaat blijken. In ieder geval zijn in 1887 alle fasen van de hier voorgeschreven behandeling gevolgd. Een gedrukte oproep om de Vergadering van de Senaat op Zaterdag den 11den Juli 1887 te half vier *precies* vermeldt als een van de twee agendapunten: „Voorstel omtrent de besteding der gelden van het Fonds Fruin voor studiereizen.”

Toen de huidige secretaris-penningmeester van het Fonds zijn taak begon (1954) had de Senaat het beheer reeds lang overgedragen aan de Faculteit der Letteren en Wijsbegeerte; deze heeft op haar beurt de hoogleraren in de nederlandse letteren, klassieke letteren, geschiedenis en kunstgeschiedenis en **archaeologie** tot beheerders benoemd. Het zijn studenten van deze studierichtingen, die van de bescheiden baten, jaarlijks nog geen *f* 2000,-, profiteren. Het maximum dat per aanvrager wordt gegeven is *f* 750,-. Dit bescheiden bedrag kan echter soms voor een korte studiereis bijzonder welkom zijn. Indien de stichter zijn opvolgers inzake de belegging de vrije hand gelaten had, zou dit fonds in de storm van financiële omwentelingen verdwenen kunnen zijn, of het zou zeker tot het tienvoudige kunnen zijn aangegroeid. Een Engelse geleerde, die een der vele fundaties in Cambridge beheert, zei aan de huidige penningmeester van het Fruinfonds, dat het bijna misdadig was, dat een kapitaal van *f* 20.000,- uit 1886 na tachtig jaren nog ongeveer even groot was gebleven en niet vertienvoudigd. De man vergat de kwade kans, die óók aanwezig zou zijn geweest en waartegen Fruin het nageslacht behoeden wilde. En wat was veiliger, naar hij en zijn tijdgenoten dachten, dan inschrijving op Grootboek?

Toch kan men wel eens weemoedig kennis nemen van de mogelijkheden, die omstreeks de eeuwwisseling aan stipendiaten openstonden. Een bewijs hiervan levert Dr. R. Jacobsen, die in 1901/1902 een semester in Leipzig studeerde en enige maanden later een lange reis door België en Frankrijk maakte, om met een verblijf in Parijs te eindigen. En dat alles voor *f* 1000,-! Hij vertelt hoe hij het geld niet in eens kreeg, maar in 4 delen, een daarvan in Neurenberg 428 mk en enige Pfennige, het equivalent van *f* 200,-. „Ich war reich” schreef hij later met ironische **voldaanheid**¹¹.

Fruin was toen al enige jaren overleden (29 januari 1899). Hij was zelf lid van de Commissie voor het toekennen van de beurzen.

In de eerste jaren van het bestaan van het fonds heeft hij de stipendiaten waarschijnlijk persoonlijk in hun resultaten gevolgd. Althans een bewijs daarvan vinden wij in deze papieren, namelijk correspondentie met J. L. **Liesenberg**, die in 1889 een stipendium van *f* 1500,- had ontvangen. Deze schreef h e m :

Schiedam 5 Sept. 1889

Hooggeleerde Heer,

Sedert een paar dagen ben ik weer in Schiedam en heb mijn gewone werkzaamheden aan het gymnasium hervat. Zoo spoedig mogelijk wil ik nu na-

tuurlijk U een bezoek brengen om U mondeling mede te **deelen**, wat mijne studieplannen voor de toekomst zijn. De lesuren veroorloven me echter niet vóór Zaterdag naar Leiden te gaan. Zoudt U nu **zoo** beleefd willen zijn me te melden wanneer U me Zaterdag of Zondag wachten kunt?

Met de meeste hoogachting blijf ik inmiddels

Uw **dienstw.** dienaar
J. L. Liesenberg

Ben kladje van **Fruins** antwoord is bewaard:

W.H., Uw brief van den **5en** kwam nog te laat in handen om U in antwoord daarop tegen Zaterdag een uur van samenkomst te bepalen en heden, Zondag, had ik voor mijn tijd iets anders beschikt. Bij een latere gelegenheid zal ik gaarne Uw bezoek ontvangen. Doorgaans vindt Ge mij Zaterdag tot twee uren tehuis.

Met belangstelling zal ik van U mondeling vernemen welke verdere **studie-**plannen Gij hebt gevormd. Voor het oogenblik echter stellen wij (de commissie waartoe ook ik behoor) het meeste belang in het schriftelijk verslag van Uw studie en Uw wedervaren aan de buitenl. Universiteiten gedurende het **af-****geloopen** jaar. Wij wachten dit eerlang van U.

Hoogachtend etc.

De tijd, waarin Fruin zijn stichting in het leven riep, was voor de Universitaire autonomie een sombere. Rector Magnificus J. P. N. Land heeft daaraan in de overdrachtsrede van zijn rectoraat op 21 September 1886 nog eens herinnerd: „**Onze** vaders hadden ook Hollands **Hoogeschool** volgens de alom bestaande gewoonte met vaste goederen begiftigd, van wier rigtig gebruik weliswaar de Rekenkamer zich **telken jare** te overtuigen had, doch die dan toch haar onbetwistbaar eigendom waren”. De aftredende Rector tekent dan de afbrokkeling, waardoor sinds 1830 die goederen „in den nevel die destijds onze openbare aangelegenheden omhulde” verdwenen. Een klacht over de landspolitiek ten aanzien van het Hoger Onderwijs volgt hierop. Voorts pleit de spreker voor een **Akademisch Fonds** (ruim tien jaren later door het Leidsch Universiteitsfonds verwezenlijkt). Hij herinnert zijn gehoor aan reeds bestaande fondsen van particuliere aard, als van **Boeckelmann, Perizonius** en Stolp, en vervolgt dan:

„**Eerst** onlangs werd in dezelfde rigting een loffelijke stap gedaan door de milde beschikking van den Hoogleeraar Fruin. Met een enkel woord door mijnen voorganger vermeld, is zijne stichting, het Fonds voor Studiereizen, thans op vasten voet geregeld; en aan verdienstelijke leerlingen **onzer** Akademie, die zich in het buitenland voor de zelfstandige beoefening van geschiedenis en letteren verder willen bekwamen, kan eerlang een toelage worden verleend niet alleen, maar door de gemaakte bepalingen is een gestadige uitbreiding gewaarborgd, en de Senaat zelfs gemagtigd om na zeker tijdsverloop de statuten naar een veranderden stand van zaken te wijzigen. De

bescheidenheid waarvan onze ambtgenoot ons mede het uitnemend voorbeeld geeft, verbiedt mij tot zijnen lof meer te zeggen, dan dat hij door dit jongste weldoordachte blijk van zijn vaderlandschen zin en ijver voor de wetenschap zich nieuwe regten op onze hoogschatting en diepe erkentelijkheid verzeekerd heeft".¹²

Meer nog dan een stoot in de goede richting voor autonome beschikking over een kapitaal en zijn renten, heeft Fruin in deze Stichting een bijdrage geleverd tot het opheffen van maatschappelijk onrecht. Een bescheiden bijdrage weliswaar, maar het verdient te worden geboekstaafd dat hij uitdrukkelijk zijn Fonds bestemd wilde zien voor jonge mensen, die een reis niet uit eigen middelen konden bekostigen.

Het is in de moderne geschiedschrijving van Fruin mode geworden te letten op zijn gebreken; dat is het onvermijdelijke lot van de oudere generatie, gewogen te worden en vaak of in bepaalde opzichten te licht bevonden.

De Duitsers spreken in dit verband van een Greisenmörder, een sociaal fenomeen, dat de historicus evenmin bewonderen moet als dat van de heiligverklaarder. Fruin heeft de geschiedenis niet gezien als een sociale wetenschap in de moderne zin van het woord, dat weten wij allen. Maar heel vaak is dan de gevolgtrekking van de moderne criticus, dat het die liberaal van 1848 ook ontbrak aan sociaal gevoel. Er zijn bewijzen genoeg in zijn correspondentie dat Fruin niet van dit gevoel gespeend was en zijn gevoelens niet, zoals een scherp criticus van zijn persoon en werk het uitdrukte een typische negentiende-eeuwer, Victoriaan zelfs, „compleet met achter de ellebogen weggemoffelde gevoelens en gevoeligheden”. Een mens is een gecompliceerd wezen, Fruin was dat in hoge mate. Maar af en toe klinkt het gevoel zuiver en is de gevoeligheid echt. De bemoeienis voor het Fruinfonds toont het, zoals het jubileum van 1885, dat tot het stichten aanleiding was, dit toont. De stugge man was verbaasd door zóveel hulde; het deed hem goed wat voor anderen te hebben betekend¹³.

Sociaal hervormer was hij niet, maar de man die een fonds van ruim f 20.000,- stichtte (wat thans zou gelijkstaan met een schenking van het tienvoudige) bleef niet – het is weer een criticus die het zegt – „vasthouden aan reeds lang achtergeraakte begrippen van politieke en sociale verhoudingen”¹⁴. En zijn gedachte, dat bij veranderingen in de statuten de studenten hun mening kenbaar moesten kunnen maken, geeft Fruin een onbedoelde moderniteit; zij was hem ingegeven door zijn gevoel voor billijkheid en – waarom het woord vermeden voor de eigenschap, die hem als historicus zo heftig ontzegd wordt? – objectieve onpartijdigheid. De tijdgenoot toont zich dankbaar; het was C. Busken Huet, waarlijk niet de minste, die sprak van „de kostelijke reisbeurs, door U gesticht”¹⁵. Een andere tijdgenoot, zeer waarschijnlijk een zijner medeleden van de Leidse senaat, heeft in de Spectator van 20 juni 1885 (no. 25) de indruk bij de tijdgenoten als volgt samengevat:

„Nu de dagbladen aan de aangekondigde stichting van prof. R. Fruin reeds

eenig bericht hebben gegeven, hopen wij **geene** indiscretie te begaan, met daarvan noch eenige **bijzonderheden** mede te **deelen**, die wij van goederhand vernamen.

In de senaatsvergadering van Maandag herinnerde de hoogleeraar aan de akademiereizen, die door onze voorouders na het voltooiën hunner studiën hier te lande plachten te worden ondernomen, doch in het begin der vorige eeuw reeds zeldzaam begonnen te worden. Tot uitbreiding van veler wetenschappelijken gezichtskring hebben die reizen zoozeer bijgedragen, dat men zich verwonderen moet, ze in dezen tijd van gemakkelijk verkeer met de geheele beschaafde wereld in onbruik geraakt te zien. Met weinige uitzonderingen worden zij door de vermogenden verzuimd, omdat zij uit de mode zijn (en hieraan valt nier veel te veranderen); terwijl menigeen enkel door gebrek aan stoffelijke middelen weerhouden wordt om de oude gewoonten te doen herleven.

De heer Fruin had zich dikwijls verwonderd dat, bij al de studiebeurzen hier te lande bestaan, **geene** enkele voor dat loffelijke doel bestemd was, en besloot, bij uiterste wilsbeschikking daarin aanvankelijk te voorzien. Het smartelijk verlies van iemand wien hij de uitvoering van zijn voornemen in zijnen geest het liefst had toevertrouwd, deed hem van plan veranderen. Zijn 25-jarig jubileum, op 1 Juni gevierd, kwam hem voor de geschiktste gelegenheid te zijn om de zaak zelf geheel tot stand te brengen. Een voldoende som zou op het Grootboek worden ingeschreven, om door de renten alvast om het andere jaar een onbemiddelden en uitstekenden student der Leidsche Universiteit tot een reis als hier bedoeld werd in staat te stellen. In de eerste plaats kwam het vak der Nederlandsche letteren, vooral de geschiedenis, daarvoor in aanmerking; vervolgens de klassieke philologie. Doch zoozeer scheen het wenschelijk voor latere geslachten, bij veranderde omstandigheden, een wijziging der oorspronkelijke bestemming mogelijk te maken, dat niet de faculteit van letteren, maar de geheele senaat de beschikking over het fonds zou **behooren** in handen te hebben.

Op het verzoek van den edelmoedigen gever aanvaardde de verraste vergadering volgaarne de taak van het beheer der aangeboden som, en benoemde een viertal harer leden om met den stichter de regeling der zaak op vasten voet voor te bereiden. Niet minder dan zijne mildheid werd ook zijne breede opvatting der geheele onderneming door haar op **hoogen** prijs gesteld, en het geletterde Nederland zal er den voortreffelijken man noch te **hooger** om waardeeren."

AANTEKENINGEN

1. Enige convocaties tot vergaderingen van het fonds **zijn** bewaard gebleven, twee uit 1887 en één uit 1894. De secretaris J. J. Cornelissen schrijft in 1887 „**Vergadering** van H. H. Rector en Seniores; wegens het fonds Prof. **Fruin**". In 1894 is de naam al **ingebur-**

- gerd, de commissie komt in de faculteitskamer bijeen voor een „vergadering van het Fonds Prof. Fruin”.
2. In 1884: Jacobus was hoogleraar te Utrecht.
 3. Zij liggen in hetzelfde **graf** begraven. Zie over deze vriendschap P. J. Blok in Pallas Leidensis MCMXXV, Leiden 1925, p. 117, in de bijdrage getiteld: De historische school, voor het gedenkboek van het **350-jarig** bestaan der Leidsche Universiteit.
 4. Zie **Acta** Senatus, Codex XXII, p. 162, notulen van 15 juni 1885. Later komt het Fonds nog in de Senaatsvergadering ter sprake op 15 sept. 1885 (p. 164), 23 sept 1885 (p. 167-169), 8 jan. 1886 (p. 170) en 19 juni 1886 (p. 180).
 5. Hierachter staat, maar door de schrijver doorgestreept: „dit is van algemeene bekendheid bij ons professoren”.
 6. oudere versie: bracht ik tot op zekere hoogte ten uitvoer.
 7. oudere versie: en belastte. De woorden „dat ik” zijn **ge**vekt.
 8. Te weten, de nummers van de **gekochte obligaties**.
 9. Hier staat terzijde door Fruin zelf geschreven: art. 8 aldus veranderd: Terstond na het **einde** der Paaschvacantie. — Dit klopt met de datum der bewaarde convocaties waarin de vergaderingen in Mei worden bijeengeroepen.
 10. Kennelijk tegelijk met de hiervoor vermelde wijziging veranderd in: zich binnen drie weken van den dag der oproeping.
 11. R. Jacobsen, **Kaleidoscoop**, Rotterdam 1954, in de alleraardigste voordracht **Winterreise**, Erasmi alumnus (a.w., 124-142).
 12. **Verslag** van de lotgevallen der universiteit in het afgelopen jaar, uitgebracht den 21sten September 1886 door Dr. J. P. N. Land, bij het overdragen der waardigheid van Rector Maanjficus aan Dr. H. G. van de sande Bakhuyzen, Leiden 1886, blz. 17.
 13. Zie de **ontwapenende** brief van 3 juni 1885 aan S. Muller Fz (Correspondentie van Robert Fruin 1845-1899, **uitgeg.** door H. J. Smit en W. J. Wieringa, nr 319) waar ook zijn uitspraak: „Ik had niet gedacht, dat ik tooveel affectie had opgewekt”.
 14. J .W. Smit, Fruin en de Partijen tijdens de republiek, diss. Utr. 1958, p. 208.
 15. Correspondentie, brief 310.

EEN FEESTREDE VAN J.H. VANDERPALM

door

J. J. M. Groffie

„Waar zijn wij? In welk een tempel zamen gekomen? Plegtsttig en achtbaar, maar onbezorgd en opgeruimd van geest, aan den morgen van eenen dag, voor vreugde en feestviering bestemd!”¹

Het is 4 October 1824, het twee honderd en vijftigste jubelfeest van Leidens Ontzet. Zacht en toch welluidend, een enkele maal zijn woorden ondersteunende door een lichte beweging van de rechterarm, klonken op deze schone morgen de zorgvuldig gekozen woorden door de Pieterskerk. Een aandachtige menigte hing aan de lippen van een rijzig man met fijn besneden, zacht blozend geslaat, lippen, waarvan de engelsman **Bowring** zei: Indien ik er ooit aan getwijfeld had, of de nederlandse taal wel alle vereisten van voortreffelijkheid bezat — deze redevoering van Van der Palm zou mij de ontegenzeggelijkste bewijzen harer schoonheid en kracht hebben opgeleverd.²

Johannes Henticus van der Palm, hoogleraar in de gewijde welsprekendheid, oosterse talen en hebreeuwse oudheden, was een beroemd en waarschijnlijk wel de laatste werkelijk grote spreker van Nederland. Eenvoud was zijn thema: „Wat eenvoudig is, is natuurlijk, schoonheid en natuurlijkheid zijn één”. Al nabij het ideaal der menselijke volkomenheid, noemde Betje Wolff hem en nog 20 jaar na zijn dood schreef Hasebroek: „Liefelijker geluid is wel nooit van de lippen eens redenaars gehoord, vol, rein, liefelijk, **zilverklaar**. Beproof ik niet het onbeschrijflijke te **beschrijven**.”³ Dr. A. de Groot merkt op: „Het oordeel van het nageslacht, zeker van ons die leven in een tijd waarin de kunst van wèl te spreken niet bloeit en de moderne middelen van publiciteit de goed verzorgde stijl offeren aan de zucht naar reclame, propaganda en vlotte actualiteit, moet in gedachten houden, dat er over Van der Palm's welsprekendheid een geheim ligt dat niet meer is te ontsluiten sinds zijn stem zwijgt. Het blijve **deshalve** gerespecteerd als het geheim van de echte kunst der vox **humana**.”⁴

*„Is dit niet dezelfde plaats, waar vóór twee honderd en vijftig jaren, in den **veegen** nood der **stad**, de bange **kreet** der **hopeloosheid** God om **ont-***

ferming aanriep, God, den *eenigen*, die helpen kon! Van Hem zij het begin *onzer feestviering*; en Hij neme het in liefde aan, dat de late zonen en dochteren *nog dezelfde voorouderlijke leuze voeren*: Voor God, het Vaderland en Oranje!“.

Als een bazuinstoot klinkt het magische woord „Oranje” door de ruimte en langzaam rijst voor onze ogen het beeld van een andere Van der Palm, de oprichter van het middelburgse Comité-revolutionair, de zelfbewuste agent van Nationale opvoeding voor het Uitvoerend bewind der Bataafse republiek, een schim van een nabij verleden, waarover men liever zweeg dan sprak.

*„Zoo naderden wij den afgrond onzer rampen, en zijn er in neder gestort!
Wij werden de prooi van vreemden.”*

Maar de geachte spreker had de franse troepen bij het binnentrekken van zijn woonplaats als lid van de vergadering van Revolutionaire patriotten toch maar met instemming begroet. Het moge waar zijn, dat in perioden van religieuze strijd en staatkundige omwenteling de grenzen der staten vervagen en zelfs buitenlandse inmenging of aandrang tot een aanvaardbaar politiek middel wordt, toch roept Van der Paim's houding weerstand op. In onze ogen is hij een warhoofdige politicus zonder enige ruggespraak en maar al te vaak geneigd tot kleurverandering. Kortom, een man die juist ons geslacht niet sympathiek aandoet. Deze redenen, gevoegd bij zijn in werkelijkheid grote capaciteiten deden mij besluiten wat dieper op deze conflicts-situatie in te gaan.

Hij behoorde niet tot weinigen. . . Zelfs Bilderdijk juichte Napoleon toe als de **brenger** van de Universele Monarchie. En bij kennisname van de ledenlijst der Commissie tot leidraad bij het uitwerken van een definitieve grondwet, vallen ons vele, onder het franse bewind maar al te bekende namen op, zoals die van **mr.** W. F. Roëll, minister van Buitenlandse zaken onder koning Lodewijk, **mr.** Gustaaf Willem Baron van Imhoff, lid der Constituante te Parijs en **mr.** C. F. van **Maanen**, president van het Keizerlijk gerechtshof. Hoe is het mogelijk dat in 1813 zoveel personen op regeringsposten worden geplaatst niet-tegenstaande zij de Bataafse republiek, het koninkrijk Holland en daarna tijdens de inlijving met ijver en opgewektheid als bestuursambtenaren dienden.⁵

Prof. Geyl schrijft: Het **complot** en het verraad van 1794/95 waren uitgewist in een staat van zaken, die al dadelijk door de bevolking werd aanvaard, en die de tijd had om zich zo te consolideren, dat eindelijk ook het ganse buitenland en het huis van Oranje zelf hem erkenden. Bijna iedereen had voor Napoleon gebukt, vergeten en vergeven was het enige wat er op zat.⁶ De **wils-**

krachtige en zeer begaafde weduwe van prins Willem V, prinses Wilhelmina, moest zelfs erkennen: Zou men een marcatielijn tussen de twee partijen trekken, dan zou men ten eerste in verlegenheid komen, men zou niet weten waar te beginnen en waar te eindigen.⁷ Van der Palm drukte het wat genuanceerder uit: Ach! het was een ongelukkig misverstand tussen de braven en edelen van beide zijden.⁸

Wonderlijke situaties deden zich voor. Daendels, de brigade-generaal die aan het hoofd van het franse noorderleger in Januari 1795 Holland binnentrok, wordt door koning Willem 1 als vooraanstaand nederlander aan tafel genood en krijgt een benoeming als gouverneur-generaal van de Goudkust.⁹ Eindigt Daendels zijn leven in dienst van het Vaderland, de broer van Van Hoogendorp, Dirk, trouw officier in het leger van Napoleon, komt er slechter af. *Oui Madame, je suis revenu dans ma patrie et renoncant pour toujours à toute relation étrangère et mettre aux pieds de mon Souverain l'offre respectueux de mes services*, smeekt hij herhaaldelijk tot zijn beschermster uit zijn jeugd, prinses Wilhelmina. Maar ondanks de machtige relatie in de persoon van zijn broer, moet hij wijken naar het door moeraskoortsen geteisterde **Brazilië**¹⁰. Inderdaad, de gunsten zijn wisselvallig en niet principieel. En wat te zeggen van onze aarts-cameleon, **mr.** Johan Valckenaer, die de vroegere leermeester van koning Lodewijk, de nu oranje-gezinde Bilderdijk zelfs wist aan te sporen een pamflet te schrijven, waarin men verwijdering verlangde van vroegere fransgezinde **personen**.¹¹ Maar wat wilde men. Het jonge intellect zat bij de patriotten, daar was niets op af te dingen. De patriotten hadden hersens en bezaten bovendien iets anders, dat in bewogen tijden bijna evenveel waard is, zij hadden stuwkracht, zij brachten een dynamisch element in de strijd, ze handelden met het gemak en de vlugheid van onversleten naturen uit jonge geslachten.¹² Toen Falck op 18 November 1813 van een vergadering met vijftig oud-regenten thuis kwam, kon hij slechts teleurgesteld uitbrengen: Het waren meest allen sukkels, zonder enige bewustheid van, veel min vertrouwen op eigen krachten.¹³ Prof. Geyl concludeert dan ook in zijn reeds eerder aangehaald geschrift: Dat was de geest van het Europa van toen, omdat de **franse** revolutie, ten minste zoals Napoleon haar resultaten had vastgelegd, inderdaad aan het streven en denken van generaties uitdrukking gaf. Onze nationale patriotten-beweging ging in dezelfde lijn en had in het eigen land de vruchtbaarste cultuur- en maatschappijtendenties met zich. En Prof. **Brugmans** constateert: Men doet er beslist verkeerd aan 1813 en 1945 op één lijn te stellen. Terwijl de Duitsers niets anders dan rampspoed en vernietiging achterlieten, is de franse tijd in menig opzicht zegenrijk geweest. Er was tijdens de inlijving bij Frankrijk dan ook geen verzet en ook geen sabotage. Zelfs geen collaboratie, want iedereen bleef op zijn **post**.¹⁴

Er was zelfs sprake van een grote staatkundige vernieuwing. In feite had in de jaren voorafgaande aan de omwenteling, waarmede wij het vreemde

woord revolutie in onze geschiedenisboekjes plegen te vertalen, het eerste democratische experiment in Europa plaats gehad. Toen markeerden zich reeds de lijnen waarlangs onze staat zich zou gaan **ontwikkelen**.¹⁵ De onrijpheid der openbare mening en de reactie na Waterloo brachten voorlopig nog tegenstrevende krachten in werking. Van Hogendorp's definitie: Vrij noemt men een natie, die geregeerd wordt door wetten en niet alleen door de wil van de Souverein: dat is de burgerlijke vrijheid! zou slechts langzamerhand recht verkrijgen, en helaas het laatst bij de Souverein zelf.¹⁶ Nog in 1823 beweert Da Costa, dat een koning niet gebonden is aan zijn eed op de grondwet, indien zijn geweten hem dwingt deze te buiten te **gaan**¹⁷ en in 1868 ziet Alberdink Thym in de rechten van de mens niets anders dan een vrijheid om de duivel te dienen en naar behoeven alle ondeugden te koesteren. Om van de practische uitvoering van de scheiding van wetgevende en uitvoerende macht, de essentie van onze huidige democratie maar te zwijgen.

Toch zou de historische ontwikkeling onverbiddeijk parallel gaan lopen met de omwenteling en kon door geen enkele reactie meer tegengehouden worden. Duidelijk herkennen wij deze tendens in Van der Palm's politieke activiteiten, helaas een voor velen van ons onbekend facet van zijn bijna renaissanceistisch oeuvre. In hem krijgt Prof. Geyl's stelling, dat de patriottentijd in het verlengde der generatie lag en **daarmede** geen tegenstelling vormde, een reële gestalte. Van der Palm's grootste verdiensten liggen ongetwijfeld op het moeilijke gebied van de onderwijshervorming. Als Agent van Nationale opvoeding diende hij in 1800 een uitvoerige memorie in, die wel geen radicale ommezwaai maar een geleidelijke voltrekking van moderne inzichten beoogde. Er werd onderscheid gemaakt tussen openbaar en bijzonder onderwijs, waarbij het laatste slechts bemoeienis met de overheid had in zoverre er admisse vanwege het gemeentebestuur moest worden verleend. Het openbaar onderwijs kende twee groepen scholen, gemeente- en nationale scholen, in welke laatste kosteloos onderwijs aan armenkinderen gegeven zou worden.

Het gebrek aan vertrouwen in de financiering deed dit laatste plan mislukken, zodat de tenslotte tot stand gekomen concept-wet zich slechts bepaalde tot de bestaande scholen. Uitvoerig hield Van der Palm zich bezig met de omvang en het doel van het onderwijs, de grenzen van overheidsbemoeienis, de methodiek en het toezicht. Het waren nog jaren van experimenteren en de uiteindelijke afgekondigde wetten moesten vele oorspronkelijke denkbeelden prijsgeven. Maar de eerste stappen op weg naar onderwijs voor het gehele volk waren gezet.

Van der Palm's activiteiten waren zeer uitgebreid.

Wij denken aan zijn agentschap van Nationale Oeconomie tijdens het Staatsbewind, gevolgd door het lidmaatschap van de raad van Binnenlandse zaken. Met gretigheid wierp de irenische predikant zich op de **concept-voor-**

dracht voor nationale amnestie. Gezwoegd heeft hij op de vier **schoolopziedersvergaderingen** en aan de nieuwe schoolwet van 1803. Daarnaast deed hij rapporten uitgaan over de heerlijke rechten, adviseerde bij de artikelen 12, 13 en 14 der staatsregeling behelzende de verhouding van kerk en staat en werkte mede aan de regeling der eenparige spelling van 1804. Zijn grote energie maken het ons onmogelijk een en ander zelfs maar schetsmatig te belichten.

„Doch laat ons tot den openbaren rampspoed terug keeren; wat beleefden wij niet sedert Leydens laatste eeuwfeest! Toen was alles kalm en rustig; de burgertwist was gestild, en bijkans dertig jaren vrede hadden alle gedachte% aan een' buitenlandschen krijg verwijderd. Maar het was een bedriegelijke kalmte, als eene, die den storm voorafgaat. Het vuur der oneenigheid smeulde slechts onder de asche; innerlijk woelden nog alle hartstogten; maar wie bad het kunnen uermoeden, dat reeds weinig jaren daarna de uitbarsting zoo vreesselijk wezen, het kwalijk gesmoorde vuur tot zulk eene alles vernielende vlam zou worden.”

Helaas, politieke tegenspoed veranderde een merkwaardige, grootse tijd in openbare rampspoed, verheven idealen tot helse staatkunde. Voelde Van der Palm zich miskend of beschouwde hij zijn haagse tijd als een zwarte tijd, waarover het beter was te zwijgen? Wij weten het niet. In het geestelijk klimaat tijdens de eerste decennia na 1813 heerste slechts een intens verlangen naar rust en eenheid. Bovendien vereisten de toenmalige opvattingen over de inhoud **ener** goede toespraak niet alleen een strikte **aesthetica** in taalkundige zin, maar vooral een weloverwogen keuze van onderwerp. „Men kan nimmer wèl spreken over een slecht, een arm of niets beduidend onderwerp”. In dit zelfde jaar vinden wij nog een andere toespraak van Van der Palm, bij gelegenheid van het overlijden van Johan Melchior Kemper, waarin hij het volgende zei: Die tijden, waarop wij nu, met regt, als **rampvol** en verderend terug zien, hebben ook goede vruchten voortgebracht, wier bezit wij, bij het verwerpen der misbruiken, wijselijk hebben weten te behouden; en wie is **zoo** doof voor alle inspraak der gezonde rede, die het verbeterd lager onderwijs hier onder niet mede **rangschikt**?¹⁸

„Wij werden de prooi van vreemden; woeste horden overstroonden en mergelden ons uit; beurtelings waren wij de speelbal van hunne lichtvaardigheid en hunne roofzucht; en toen een magtig Veroveraar deze benden onder den scepter zijner gedroomde wereld-monarchij verzameld had, verloren wij naam en aanwezen onder de volken- en tot welk' een prijs? om als een parel aan de kroon zijner heerschappij gehecht? neen, om als een aanspoelsel zijner rivieren daaraan toegevoegd te worden!”

En zo werden patriot en oranjeklant beide in de smeltkroes der oorlog gestort. Behorende tot een generatie, die een wrede oorlog aan den **lijve** onder- vonden heeft, beseffen wij te meer met hoe groot een leed dergelijke rampen gepaard plegen te gaan. Alleen al op de eindeloze ellendige tocht naar Moskou bleven van de 15000 nederlandse soldaten slechts enkele honderden in leven. En de maar al te dikwijls als halfzacht voorgestelde bevrijding van 1813 kende een ongelofelijk zwaar bombardement op de stad Naarden en een verovering van Bergen op Zoom, waarbij de soldaten krankzinnig werden bij het zien van de gruwelijke stapels lijken en de dikke laag geronnen bloed in de straten na de felle man tegen man gevechten. Economisch was het land volkomen ontwricht en de eens zo welvarende stadsbevolking verpauperd. Nog in 1817 kende Leiden op de 28000 inwoners 14000 bedeelden en de werken hadden het weinig beter dan de bedeelden. „Drie kwart van hun leven in een bedompt vertrek; zoo uitgeput van arbeid, dat de verstramde leden hen nauwelijks nog met **loomen** tred van de slaapstede naar het weefgetouw en van dit naar de slaapstede voeren konden, versuffend tezamen en **verstompend** in hun opgesloten zijn”.¹⁹

*„Dagen en jaren, die eeuwen **ondervinding konden** opwegen, overvloedig in rampspoed en vernedering, rijk **in** lessen van wijsheid **en** volks-geluk! Ach! dat zij voor **geen** volk van **Europa** verloren waren!“.*

Het was in deze misère dat men elkaar als **nederlanders** hervond. Er bestaan in het leven grenzen, die niet straffeloos overschreden kunnen worden. Het verlies van de onafhankelijkheid en de daarop volgende geestelijke en economische ineenstorting waren voor Van der Palm zulk een grens. Op 4 October 1813 hield hij ter gelegenheid van de aanvang der lessen aan de literaire faculteit een latijnse toespraak, waarin hij zich tot tolk maakte van de algemene ontevredenheid. Men moet hier niet te licht over denken. Was er al een grote dosis moed nodig om in het openbaar zich **critisch** over het gezag uit te laten, nog groter overwinning moest de patriot op zich zelf bevechten. Het betekende immers de openlijke erkenning van een enorme **debacle**. Het feit, dat hij kort daarna bij de prins-stadhouder **Lebrun** ter verantwoording werd geroepen, verhoogde zijn populariteit, maar zal toch nauwelijks deze trieste ervaring hebben kunnen vergulden.²⁰

*„Vraagt gij, Toehoorders! waartoe deze **berinnering** op een feest der verlossing, welks vreugde **wij onvermengd wilden** genieten? Het **is**, omdat uit die **vernedering** onze verheffing, uit dat onheil **ons** volks-geluk herboren **is**. Waar **zijn** die twisten, die de krachten van den **Nederlandschen Staat** zoo medgwerf verlamden? **Zij zijn in** den afgrond **onzer** rampen mede **verzwolgen**, en hetzelfde **ongeluk beeft** allen verbroederd! Daar sloeg het **uur** der redding, en **wij** worstelden ons los uit de **boeien** des*

Overheerschers. Maar niet om, als van ouds, tegen elkander te woelen en te wroeten. Neen, vergeten was haat en wantrouwen, achterdocht en miskenning. Daar schaarde zich nu wederom alles rondom den Standaard van Oranje, en de edele Vorst deed hulde, deed regt aan de uitstorting van het Vaderlands& gevoel. Zoo mogten het onze oogen zien, wat in den dageraad van Nederlands vrijheid te jammerlijk verijdelde werd: door Oranjes verheffing den band der eendragt onbreekbaar vastgesnoerd!"

De angst voor een herleving van het particularisme deed vele overtuigde republikeinen kiezen voor een door de grondwet begrensde monarchie. Dat deze angst niet ongegrond was, bewijzen wel de trieste ervaringen, opgedaan tijdens de opbouw der Bataafse republiek.²¹ „Wij waren zelfs van oordeel, dat in een zodanigen regeringsvorm het eenige middel lag opgesloten, om voor het vervolg te weren alle eigenbatige pogingen en woelingen der Aristocratie, die, als men 's lands geschiedenis uit een onbevooroordeeld oogpunt beschouwt, voor de voorname, zoo niet voor de eenige bron moet gehouden worden, waaruit ten alle tijden de rampen der Nederlanderen zijn voortgevloeid".²²

„Juicht met mij, feestgenooten! geen ander jubel mogt dit aanschouwen! Juicht, ingezetenen van Leidens vest! uit den nood werd hunner kinderen heil geboren! Een offer eischt dit feest, een offer aan het Vaderland; dat offer zij voor allen één, God en menschen even welgevallig, eendragt zij dat offer! Zegen ruste op de erve onzer vaderen, welvaart kroone haar, en een dubbel deel daarvan zij Leiden toegedacht! En zoo pligt of nood ons ooit gebieden, gevoelens door daden te bevestigen, altijd zij het de leus onzer vereeniging: voor God, voor het Vaderland en Oranje!"

Plechtig verklonk de stem door de weidse ruimten van de Pieterskerk, ceremoniemeesters ontvingen de grijze hoogleraar aan de voet der kansel, erecompagnieën sprongen in de houding en onder het spelen van het Io Vivat verliet hij temidden van de stoet der genodigden het kerkgebouw. „Zulk een man, bij zulk een gelegenheid, op zoodanige plaats! wie hier niet gevoelde bezat geen hart!"²³

„Een recht meesterstuk van Van der Palm gehoord. Zijn voordracht was buitengewoon energiek en krachtig. En wederom de triomf van den eenvoud. Wij jongelieden zijn in de uiterlijke welsprekendheid allen op den verkeerden weg; de weg der kwakzalverij. Onze eenvoud zou zinledig, zou onbeduidend wezen. Men moet Van der Palm zijn, men kan geen Van der Palm gelijken".²⁴

AANTEKENINGEN

1. Feestrede bij de viering der **twee** honderdvijftigste verjaring van Leydens Ontzet, te Leiden bij D. du Mortier en Zoon. 1824.
2. Brieven van J. Bowring geschreven op eene reize door Holland, Friesland en Groningen, Leeuwarden. 1830.
In 1828 bezocht Bowring te Leiden de jaarlijkse vergadering van de Maatschappij van Letterkunde, waar J. H. van der Palm een rede hield met als onderwerp de zelfkennis van de mens.
3. J. P. Hasebroek, Studien en schetsen, Amsterdam. 1860. Hierin is opgenomen het opstel: Het aandenken aan Van der Palm hernieuwd.
4. Dr. A. de Groot, Leven en arbeid van J. H. van der Palm. H. **Veenman** en Zonen N.V. Wageningen.
5. L. Aletrino, Drie koningen van Nederland. Scheltema en Holkema N.V. 1959.
6. Idem als 5, waarin aangehaald een beschouwing van Prof. Dr. P. Geyl: Patriotten en N.S.B.ers.
7. Prinses Wilhelmina had een grote invloed op de politieke ontwikkelingen in ons land en was actief werkzaam voor het herstel der **onafhankelijkheid**. Bekend **zijn** haar **do-**gingen om tot de oprichting te komen van een Hollands Legioen.
8. J. H. van der Palm, Geschied- en redekunstig gedenkschrift van Nederlands herstelling in den **jare** 1813, Amsterdam, 1816. Dit geschrift is Van der Palm's met goud bekroonde inzending op een prijsvraag ter viering van het herstel der onafhankelijkheid in proza, poëzie en schilderkunst.
9. **Paul** van 't Veer, Daendels, Maarschalk van Holland. W. de Haan, Zeist. 1963.
10. **Algemeen** Riiksarchief 11, 34.
11. **Een** pamflet getiteld van **A. aan Z.**
12. Brieven en gedenkschriften van Gijsbert Karel van **Hogendorp**, deel IV. Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage 1866.
13. Henriette L. T. de Beaufort, Gijsbert Karel van Hogendorp, H. P. Leopolds **Uitgevers-**mij. N.V. 's-Gravenhage 1963.
14. Uit de rede, uitgesproken door Prof. Dr. 1. J. **Brugmans** te Amsterdam op 2 December 1963.
15. C. H. E. de Wit, De opkomst der nederlandse democratie, gepubliceerd in Spiegel Historiae. October 1966.
16. idem als 12. Betreffende de moeilijke realisatie van de democratie leze men het merkwaardige geschrift: Holland, Its Instimtions, Its Press, **Kings** and Prisonsis, London 1857, **onlangs** vertaald en uitgegeven bij Polak en Van Gennep-te Amsterdam.
17. Prof. Dr. P. Geyl, Van Bilderdijk tot **Huizinga**. Aula, Utrecht. 1963.
18. Lijkrede op Mr. J. M. Kemper, uitgesproken op 17 December 1824, opgenomen in J. H. Van der Palm's Redevoeringen, verhandelingen en losse geschriften, deel IV, pagina 128. Leeuwarden. 1854-1855.
19. Aldus D. J. van Lennep, aangehaald in Jan en Annie Romein, De lage landen bij de zee. W. de Haan. 1961.
20. Gedenkstukken der Algemeene Geschiedenis van Nederland. Dr. H. T. **Colenbrander**, deel VI. 's-Gravenhage. 1911.
De algemene strekking der redevoering was een opwekking tot de studie. Van der Palm constateerde dat door de particuliere en politieke zorgen de studietin belemmerd werd en dat de oorlog een alverwoestende bezigheid was. In de rede werd de naam van de keizer niet genoemd, zogenaamd wegens absentie van **Lebrun**.
21. In 1804 schrijft Van der Palm aan Wiselius: Ja, mijn vriend, het ongelijk der patriotten aangedaan begint eindelijk volkomen te gelijken naar verraad aan het **patriottis-**mus zelve gepleegd, en eene volkomen herleving van het oud-oligargisch systema.
22. Brief van Mr. S. 1. Wiselius, oud-lid van het amsterdamse Comité-Révolutionair aan

van Hogendorp, opgenomen in G. K. van Hogendorp's Brieven en Gedenkschriften. deel IV.

23. Aldus de recensent van het Algemeen nieuws- en advertentie-blad. Zaterdag, 9 October 1824.

24. Dagboek-aantekening van Nicolaas Beets naar aanleiding van Van der Palm's laatste preek in de Hooglandse Kerk te Leiden. Aantekening gedateerd 13 Maart 1836.

BIJLAGE

Enige belangrijke gebeurtenissen uit het leven van J. H. van der Palm.

- 17-7-1763 Johannes Hendrikus van der Palm wordt te Rotterdam geboren als 5e kind uit het huwelijk van de hoofdonderwijzer **Kornelis** van der Palm en Machteld van **Tonsbergen**.
- 1775-1778 Leerling aan het **Erasmiaans** gymnasium te Rotterdam.
- 1778-1784 Student in de theologie aan de Universiteit van Leiden, Grote invloed van Schultens en Hollebeek.
- 1783 Dissertatie: ecclesiastes phiilogice et **critice** illustratus.
- 1785-1787 Predikant te Maartensdijk. Vriendschap met Bellamy.
- 14-11-1786 Huwelijk met Alida Bussingh.
- 1785 **Aansluiting** bij de patriotten.
- 1787 Vlucht uit Maartensdijk naar Monster bij de nadering van de Pruisen. Eervol ontslag als predikant.
- 1788-1794 Beheerder van het Museum medioburgense van het Zeeuws Genootschap der Wetenschappen en huispredikant van Mr. Johan Adriaan van de **Perre**.
- 1795 Medewerking aan de oprichting van het Middelburgse Comité **Révolutionnaire**. Voorzitter van het Burgercomité. Lid van de Commissie van onderzoek en van de Provisionele Representanten des **Zeeuwsen** Volks.
- 1796-1799 Professor in de Oosterse letteren te Leiden.
- 1798-1799 Rector van de Universiteit van Leiden.
- Rectorale rede over Mohammed.
- 1799-1801 Agent van Nationale Opvoeding van het Uitvoerend bewind. De schoolwetten.
- 1800 Lid van de Hollandsche Maatschappij van Fraaie Kunsten en Wetenschappen, later voorzitter.
- 1801 Proclamatie van het Staatsbewind. Agent van Economie.
- 1801-1806 Raad van Binnenlandse Zaken.
- 1805 Commissaris tot de zaken van de Nationale Bibliotheek. Lid der Staatscommissie over de inrichting der administratie en der **bureaux** tot het Algemeen bestuur.
- 1806 Professor in de Oosterse talen, de Hebreeuwse oudheden en de Gewijde welsprekendheid te Leiden.
- Inaugurele rede: De Oratore **Sacro**.
- 1808 Benoeming tot academie-prediker. Leerrede over Joh. 4:34. Ramp te Leiden. De oudste zoon Jan Willem vindt de dood onder een neerstortende balk. Manifest der stad Leiden aan de ingezetenen van Nederland. Benoeming tot redenaar van de Orde der Unie. Uitgave van het weekblad Salomo.-
- 1811 Bijbel voor de jeugd. Inlijving bij Frankrijk. Critiek op de politieke gebeurtenissen in Salomo **bij** de bespreking van Spreuken 14: 1.
- 1813 Ter gelegenheid van de aanvang der academische lessen een **critische** rede op de politieke gebeurtenissen.
- Verhoor door de Commissaris van Politie te 's-Gravenhage en ter verantwoording geroepen bij de prins-stadhouder **Lebrun** op het Huis ten **Bos**.
- 1816 Het Geschied- en redekunstig gedenkschrift van **nederlands** herstelling in den **jare** 1813.

- 1818-1819 Rector van de Universiteit van Leiden. Rectorale rede:
Oratio de imperatore Ali, Abu-Talebi filio, Saracenorum principum maximo.
 1820 Bijbelvertaling.
 1823 Rede op het feest der boekdrukkunst te Haarlem.
 1824 Leerrede on het Leidse Tubelfeest van het Ontzet.
 1828 Feestvierende herinnering van de academische leeftijd.
 1830 Gouden medaille van de Maatschappij van Letterkunde.
 1836 Laatste academiepreek in de Hooglandse Kerk te Leiden.
 3-9-1840 Huwelijk van Nicolaas Beets met zijn kleindochter Alida van Foreest.
 8-9-1840 Overlijden. Begrafenis in het katwijkse duin.
 1844 Nationaal eerbetoon. Onthulling van het monument in de Pieterskerk te Leiden.

ILLUSTRATIES:

Afb. 5. J. H. Van der Palm als lid van de Raad van Binnenlandse Zaken. Schilderij door Taco Scheltema. Foto-copie Iconographisch Bureau te 's-Gravenhage. Origineel verbrand bij de slag om Arnhem.

Afb. 6. Het grafmonument voor Van der Palm. Steendruk door J. B. Tetar van Elven. Prentverz. Gem. Archiefdienst, nr. 22274.

SAMEN DOEN

door

Dr. J. P. Duyverman

Leiden is nooit een eiland geweest. Toch is het besef van verbondenheid met de omgeving — als elders — nog maar jong, grofweg een kleine eeuw oud. Daadwerkelijke samenwerking, **samen** doen, kwam eerst na de tweede wereldoorlog op gang.

1. Leidse ambtenaren en andere ingezetenen toonden reeds voor 1850 met terdaad oog voor de niet-Leidse dreven, voor destijds het gebied buiten de zeven singels: zij gingen er zich vestigen; „de toegangswegen toonden al **aangroeisels**”.¹

De raad der stad Leijden meende daaraan in 1845 iets te moeten doen. De deliberatiën van 18 oktober verhalen:

„De Raad der Stad Leijden

Overwegende, dat sedert enigen tijd enkele bezoldigde stedelijke ambtenaren zich hebben veroorloofd om de hoofdzetel van hun verblijf te vestigen in eene der Gemeenten aan de onmiddellijke grenzen dezer Stad gelegen — overwegende, dat deze handelwijze naar den aard der zaak reeds indruischt met den regel dat **geene** anderen dan stadsingezetenen stedelijke ambten en bedieningen bekleeden en waarnemen, —

overwegende, dat het belang der Stad bovendien medebrengt dat stedelijke ambtenaren door hunne inwoning bevorderlijk zijn aan de welvaart hunner medeingezetenen en van de stedelijke kas onverminderd de bijzondere bezwaren welke in derzelver verwijderde woonplaats voor de algemeene dienst gelegen zijn,

Heeft goedgevonden en verstaan te bepalen **zoo** als bepaald wordt bij deze, dat alle stedelijke ambtenaren en officianten ingevolge art. 109 van het Stedelijk Regeringsreglement hunne voornaamste inwoning zullen moeten hebben en houden binnen deze Stad, en dat onder de benaming van stedelijke ambtenaren niet alleen en uitsluitend zoodanige personen zullen begrepen zijn welke omschreven zijn bij arr. 68 van het Stedelijk Regeringsreglement, en uit de Stedelijke kas bezoldigd worden, maar ook alle beambten en bedienenden van Collegien en Administratien welke door de stad worden gesubsidieerd, terwijl alleen **dezulken** zullen worden uitgezonderd, aan wie

uit hoofde **hunner** betrekking de woonplaats buiten deze stad is aangewezen, of die woonachtig zijn in gebouwen deze Stad in eigendom toebehoorende.

En zal Afschrift dezer worden gezonden aan alle gesubsidieerde Collegien en Administratien benevens aan alle stedelijke ambtenaren ter fine van informatie en narigt."

Het besluit bleef een dode letter. In 1893 werd uitdrukkelijk vastgesteld: het is zeer gebrekkig of in 't geheel niet gehandhaafd.

11. Nadat reeds op 27 december 1872 prof. Buijs, als toenmalig voorzitter der Commissie van Financiën, uitbreiding van de gemeentegrenzen in de raad dringend nodig had verklaard, wordt het in de jaren 1877 tot 1896 levendig op dit front.

Twée maal gaat de raad akkoord met een voorstel van B. en W.: op 16 aug. 1877 wordt besloten Leiderdorp, Oegstgeest en Zoeterwoude te laten bijdragen in de kosten van het onderwijs „naar evenredigheid van het aantal schoolgaande kinderen, die de scholen voor on- en minvermogenenden bezoeken" en op voorstel van de Commissie van Financiën verlaagt de raad het tarief door het College voorgesteld van f. 25 op f. 10. De 17e november 1881 valt het raadsbesluit, met ingang van 1 april 1882, wegens overbevolking geen kinderen uit andere gemeenten meer toe te laten op scholen der 3e en 4e klasse.

De rond twaalf jaren, voorafgaande aan de grenswijziging van 1896, geven gedachtewisseling op veel ruimer vlak te horen.

Nadat een plan tot uitbreiding was afgestuit op tegenstand van de omliggende gemeenten, hebben B. en W. op 4 febr. 1885 een beperkter plan aan Ge-deputeerde Staten voorgelegd. In december van dat jaar vragen Commissarissen der Gasfabriek of in den vervolge al dan niet gas zal worden verstrekt aan ingezetenen van omliggende gemeenten die huizen bewonen in de nabijheid van Leiden. Op de laatste dag des jaars berichten B. en W.: brengt in de wijze van levering geen verandering en 21 jan. 1886 komt de voordracht van het College tot grenswijziging in de raad. Het raadslid mr. F. Was (burgemeester van 1894-1903) blijkt van mening dat als G.S. geen termen aanwezig achten tot uitbreiding, voor de gemeente het tijdstip was aangebroken

„een vast stelsel aan te nemen hoe te handelen tegenover ingezetenen van omliggende gemeenten, wanneer zij willen **deelen** in de voordeelen die deze gemeente aanbiedt, zonder te dragen in de lasten die voor onze ingezetenen met die voordeelen gepaard gaan."

Wanneer 2 febr. van G.S. het bericht komt, dat hun antwoord zich nog wel zal laten wachten, dient 11 febr. de heer Krantz een motie in om de bewoners van elders in het vervolg een hogere gasprijs te laten betalen. Daarover staken, ook in de volgende vergadering van 4 maart, de stemmen, maar reeds 11 febr. dient prof. De Goeje een motie in die ons op het ruimere vlak brengt.

„De Raad van oordeel, dat voor de voordeelen welke deze gemeente aanbiedt, aan niet-ingezetenen meer in rekening behoort gebragt te worden dan aan ingezetenen, noodigt B. en W. uit, om, met inachtneming van deze beslissing, eene regeling in dien zin te ontwerpen en aan de Raad in te dienen.”

Omdat het hier een nieuwe, onvoorbereide zaak geldt, trekt de voorsteller de motie in, om met de inhoud terug te komen in de vorm van een voorstel op 9 maart (Ing.St.62), nu ondertekend: M. J. de Goeje, H. van der Hoeven, D. J. Krantz en F. Was. De heren geven daaraan een Memorie van Toelichting mee:

„Leiden wordt langzamerhand door volkrijke voorsteden omringd. De enge grenzen onzer gemeente bieden geen plaats aan voor de vele familiën, die gelokt door de uitstekende inrigtingen van onderwijs herwaarts komen om van de voordeelen, die deze gemeente in vele opzichten aanbiedt, ten bate van hun gezin gebruik te maken.

Hoe verblijvend dit verschijnsel op zich zelf moge zijn, voor de gemeentekas gaat een groot deel van die toenemende welvaart verloren, omdat die familiën zich bij voorkeur zullen gaan vestigen buiten de grenzen der gemeente en **alzo** niet zullen bijdragen in de groote uitgaven, welke onze gemeente zich voor de instandhouding harer instellingen getroost.

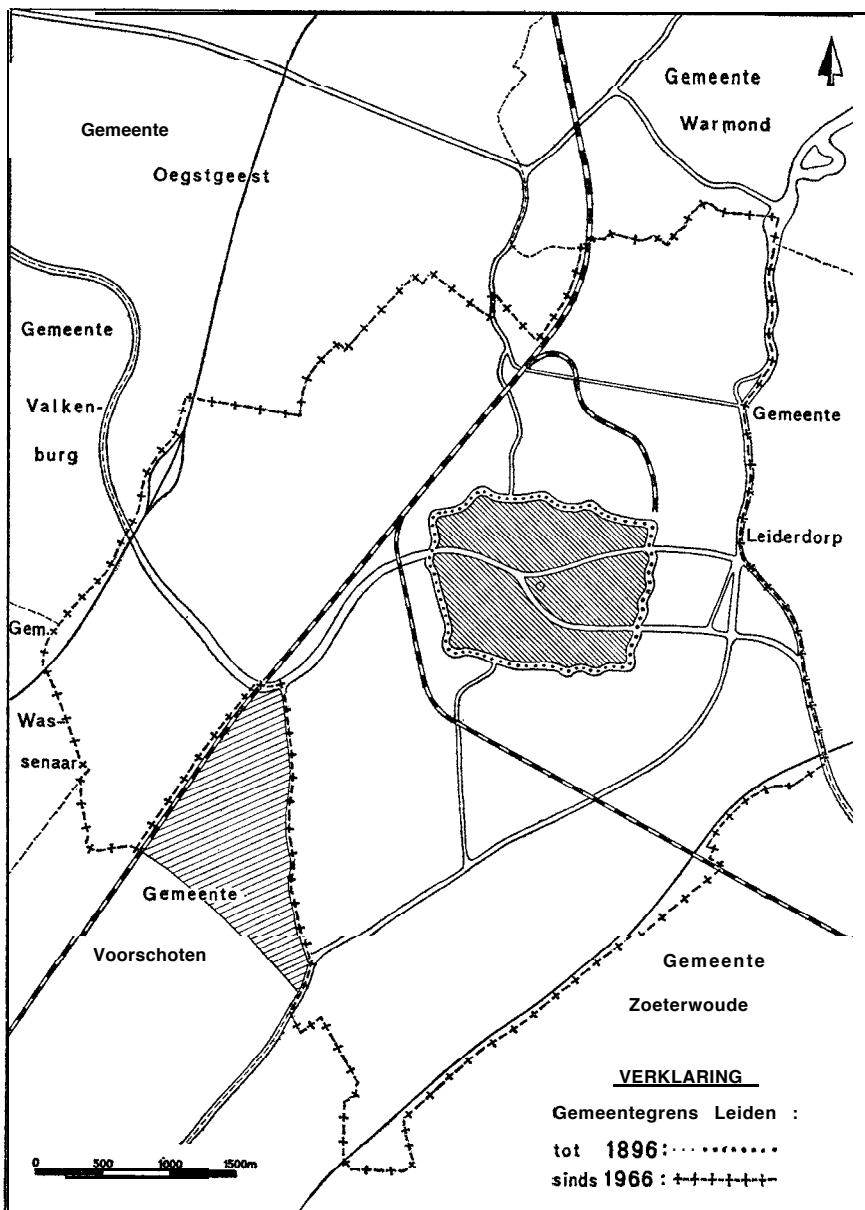
En geen wonder, daar zij, even buiten Leiden wonende, in alle voorrechten **eener** groote stad **deelen**, zonder te dragen in de lasten, die uit den aard der zaak voor de ingezetenen met die voorrechten gepaard gaan!

Het is dus zeer natuurlijk, dat de neiging om liever buiten Leiden te gaan wonen meer en meer zal toenemen, doch niet alleen voor de van elders komenden, maar evenzeer van onze eigene ingezetenen, voor **zoover** zij niet door den aard van hun werkkring verplicht zijn binnen deze gemeente te wonen.

Komt in dien toestand niet spoedig verandering, dan zal daaruit voor onze Gemeentefinanciën een gevoelig verlies ontstaan en zal zonder twijfel de koop- en huurwaarde der woonhuizen in de stad aanzienlijk dalen, tot groot nadeel van de eigenaars dier perceelen.”

Het ontwerp der regeling willen voorstellers aan B. en W. zien opgedragen, maar het College adviseert afwijzend (Ing.St.69) en maakt het denkbeeld ietwat belachelijk. Zouden de omwonenden ook moeten betalen voor het voordeel op onze grachten en straten te lopen of onze markten te bezoeken? Het acht zich tot het bedoelde voorstel niet in staat.

Na repliek van de voorstellers op 21 april (Ing.St.102) komt de zaak 10 juni in de raad, die met 14 tegen 11 het voorstel-Fockema Andreae aanneemt om de voorstellers het beginsel te doen uitwerken. Op 14 maart 1887 is die uitwerking gereed (Ing.St.51). Gedacht is aan vijf punten: het middelbaar onderwijs voor meisjes (1), het lager onderwijs (2), gas (3), duinwater (4) en hulp bij brand (5). Daaraan wordt verbonden het voorstel om **ambte-**

naren en **gepensionneerden** in de gemeente te doen wonen. De Commissie van Financiën en de L.D.M. rapporteren erover en 26 mei staat het punt op de agenda van de raad, waar burgemeester De Laat de **Kanter** de denkbeelden in een urenlang betoog (21 kolom!) bestrijdt.

Op 13 oktober ligt het voorstel weer ter tafel. Punt 1 wordt verworpen met 16 tegen 3, prof. De Goeje vraagt schorsing en 22 oktober trekken de initiatiefnemers de voorstellen schriftelijk in. Hun is gebleken

„dat de raad op dit ogenblik de status quo van de verhouding van Leiden tot de niet-ingezetenen in de nabijheid van de stad wenst te handhaven.”

111. Jarenlang heeft de kwestie van de vergroting van Leidens grondgebied vele pennen in beweging gebracht, schrijft de N.R.C. op 24 april 1889. Op 13 febr. 1890 is het eindelijk zover; de voorzitter legt aan de raad over het ontwerp van wet der grenzen van deze gemeente en de gemeenten Leiderdorp, Oegstgeest en Zoeterwoude, met het betrekkelijk rapport van B. en W. van 30 jan. Het leidt tot een sectie-verslag „Het Algemeen Verslag der Afdelingen van den gemeenteraad”, waarop B. en W. reageren met een Memorie van Antwoord van 15 sept. 1890:

tal van inwoners van omliggende gemeenten mag Leiden wettelijk niet tot de ingezetenen rekenen, hoewel zij het feitelijk zijn. Zonder daarvoor belasting te betalen genieten zij van de voordelen die Leiden biedt ten nadele van de Leidse ingezetenen.

Er klinkt zelfs dreiging: zonder grensuitbreiding zouden andere maatregelen kunnen worden genomen, geen gasverbruik toestaan, geen schoolbezoek, grondgebruik opzeggen, uitlozing op singelsloten verbieden!

De betrokken gemeenten beoordeelden de zaak van hun zijden. Zoeterwoude en Leiderdorp legden hun rapporten op verzoek over, Oegstgeest weigerde. Dit deed mr. Was op 15 jan. 1891 zeggen:

„**Wanneer** de geschiedvorschcr van latere jaren dit stuk uit de archieven van Leiden opdelft, dan zal hij zeker zijn **oogen** niet kunnen gelooven, dat in het einde van de 19e eeuw de geest van openbaarheid bij de behandeling van de publieke zaak nog **zoo** weinig was doorgedrongen in eene gemeente, die onmiddellijk grenst aan de eerste Universiteitsstad van Nederland.”

Op 29 jan. 1891 schrijven B. en W. nog weer aan G.S.

„**Verder meenen** wij Uwe aandacht alsnog te moeten vestigen op enkele feiten die ten duidelijkste aantoonen de onnatuurlijkheid van den **bestaanden** toestand wat de grensregeling betreft en bepaaldelijk op het groot aantal personen die te Leiden hunne betrekking of bediening uitoefenen

of wel hunne opleiding alhier genieten en toch buiten de grenzen wonen. Wat de Universiteit betreft bedraagt het aantal van de in dit geval **ver-**keerende Hoogleeraren wel is waar slechts drie, doch het aantal in de onmiddellijke nabijheid der gemeente wonende studenten is thans tot 93 gestegen; die vestiging even buiten de gemeente geschiedt voor een groot deel met het doel om van de plaatselijke directe belasting alhier bevrijd te blijven of zich aan den actieven schutterlijken dienst te onttrekken.²

Van de onderwijzers aan de openbare lagere school wonen er 28 en van de overige gemeentebtenaren, daaronder begrepen de **leeraren** aan het gymnasium en de H.B.S., 16 buiten de gemeente; van de officieren van het Garnizoen 22, **zoomede** de Kapelmeester van de stafmuziek. De kommandant en een kapitein van de dienstdoende schutterij verkeerden in hetzelfde geval, eveneens als enkele fabrikanten, die, met het oog op den omvang hunner fabrieken en het groot aantal werklieden, nog in meerder mate dan anderen, zonder in de belastingen te dragen, genieten van de voordeelen welke de gemeente aanbiedt.

Wij behoeven te dien einde slechts te wijzen op de aanzienlijke uitgaven voor de brandweer, van wier hulp **zoo** vaak door de fabrikanten wordt gebruik gemaakt, voor het voortreffelijk onderwijs aan on- en minvermogenen, en voor de kosteloze geneeskundige hulp door de gemeente verstrekt, waarvan voor een groot deel door de fabrieksarbeiders en hunne gezinnen wordt genoten."

Na deze brief heeft het nog vijf jaren moeten duren. Zozeer kwam aan het geduld een einde, dat zelfs in een brief aan de minister van Binnenlandse Zaken (van 22/26 okt. '94) de dreiging van 1890 werd herhaald bij **non-annex-**atie zouden andere maatregelen kunnen worden genomen!

In 1896 was de grenswijziging, waarom prof. Buijs een kwarteeuw geleden had gevraagd, een feit.

IV. Wij passeren nu een kwart-eeuw, de annexatie van 1920, de tweede wereldoorlog en belanden in een tijd van nieuwe gedachten, van andere wijzen van samenwerking, van wezenlijk samendoen.

In een halve eeuw, van 1895 tot 1945, zijn Leiden en zijn omgeving **zò** naar elkaar en in elkaar gegroeid, plaatselijk en zakelijk, dat samen-werken geen vondst was, maar een uit de veranderde verhoudingen geboren **noodzakelijk-**heid. Geen maatregel hier genomen, mist elders zijn effect; geen nalaten ginds wordt hier niet als hinderlijk ondervonden. Schaalvergroting van het samenleven vraagt schaalvergroting van het regelen.

Daarom:

de vraag is niet of er moet worden samengewerkt maar hoe vaak;

de vraag is niet of daarvoor speciale lichamen nodig zijn, maar of die **in-**ter- of supra-gemeentelijk zijn te bewerktuigen;

de vraag is nauwelijks of het supra-gemeentelijke in de lijn der ontwikkeling ligt, wel hoe lang de weg daarheen zal zijn.

De wet van 1 april 1950, houdende voorschriften met betrekking tot gemeenschappelijke regelingen, heeft tot beweegreden „dat het wenselijk is, bij de wet nadere voorzieningen te treffen inzake de gemeenschappelijke regelingen tussen bepaalde openbare lichamen en tussen die lichamen en andere rechtspersonen.”

De artikelen 1 en 2 enerzijds, art. 4 3e lid anderzijds geven mogelijkheid en grenzen van dit samenwerken aan. Artt. 1 en 2: gemeenten kunnen een gemeenschappelijke regeling treffen ter behartiging van bepaalde belangen en daartoe kunnen organen worden ingesteld of een rechtspersoonlijkheid bezittend lichaam worden gevormd. Dat is de mogelijkheid.

Art. 4 3e lid: aan zulk een orgaan of lichaam kan niet de bevoegdheid worden toegekend . . . verordeningen te maken. Dat is de grens.

Men zegt het daarom prof. mr. A. Kleijn in Maatschappijbelangen van febr. 1966, blz. 63-73, met instemming na:

„Men kan van deze regelingen zeggen, dat ze meestal goed werken tot er essentiële belangen van een bepaalde gemeente in het spel komen, die afwijken van het algemeen belang van de streek. Is dat het geval dan treedt er vaak kortsluiting op. Het is dan ook duidelijk, dat de bestuurskracht, welke de gezamenlijke gemeenten met een gemeenschappelijke regeling kunnen uitoefenen, niet absoluut bedrijfszeker is en afhankelijk blijft van de zwakste schakel. Het zwaartepunt en het hoofddaccent blijft onweersprekelijk liggen bij de afzonderlijke gemeenten.”

Wat heeft Leiden gedaan in de jongste dertig jaren?

1. Het heeft een grenswijzigingsplan ingediend in 1938 dat in.. . 1966 leidde tot een grenswijziging die planologisch onvoldoende is.
2. Het heeft in 1958 een structuurplan aanvaard dat is opgenomen in het streekplan Rijnstreek-West.
3. Het heeft met verschillende buurgemeenten een aantal samenwerkingen tot stand gebracht, weergegeven in onderstaande tabel, die zich beperkt tot de samenwerking met de nabuurgemeenten.

Op het nut van overleg, of verder, van gemeenschappelijk regelen behoeft niet meer te worden **gewezen**. Zo zeer zijn de belangen van de burens verweven, dat zijn betekenis, zelfs dat zijn onmisbaarheid vast staat. Moet dus op deze weg worden voortgegaan? Het „dus” is overhaast gezegd. De zwakheden liggen voor de hand:

- a. verschillende gemeenten doen aan veel regelingen mee, Zoeterwoude 8 maal, Leiderdorp 7 en Oegstgeest 8 maal, maar telkens wordt weer met andere gemeenten samengewerkt;

onderwerp	jaar	in samenwerking met
Brandbestrijding	1949	Zoeterwoude
Industrieschap „De Grote Polder”	1957	Zoeterwoude
I. Z. A. Ziektekostenverzekering ambtenaren	1957	Zoeterwoude, Leiderdorp, Oegstgeest, Voorschoten, Warmond, Rijnsburg, e.a.
Vleeskeuring	1959	Zoeterwoude, Leiderdorp, Oegstgeest, Voorschoten, Warmond, Valkenburg, Was- senaar, Alkemade
Woonwagenkamp	1959	Zoeterwoude, Leiderdorp, Oegstgeest, Voorschoten, Warmond, Rijnsburg, e.a.
Bescherming bevolking	1961	Zoeterwoude, Leiderdorp, Oegstgeest, Voorschoten, Warmond, Valkenburg, Was- senaar, e.a.
Woningbouw ¹ (bouwdistrict)	1964	Leiderdorp, Oegstgeest, Warmond, Val- kenburg, e.a.
Scholenbouw ² (seriebouw)	1965	Oegstgeest, Katwijk
Recreatie ² (in toekomstige Merenwijk)	1966	Oegstgeest, Warmond
Rioolwaterafvoer	1966	Zoeterwoude, Leiderdorp, Voorschoten, Warmond
Vuilverwerking	1966	Zoeterwoude, Leiderdorp, Oegstgeest, Voorschoten, Warmond, Valkenburg, Was- senaar, Alkemade

1. geen gemeenschappelijke regeling; opgelegd.
2. geen gemeenschappelijke regeling; overleg.

b. de regeling is — vanzelfsprekend afhankelijk van het onderwerp — telkens weer verschillend;

c. er is een zekere verbroekeling die het overzicht kan gaan belemmeren;

d. de vorm van de samenwerking blijft nagenoeg **inter-gemeentelijk**.

Hoe de samenwerking zich zal ontplooien hangt van te veel factoren af, o.m. van de houding van de burens, dan dat daarover met zekerheid valt te spreken.

Een eenvoudige stap is: nagaan welke zaken nog meer voor regeling in aanmerking komen. Dat men daarmee bezig is op het Leidse stadhuis blijkt uit de Memorie van Antwoord, Begroting-1967 blz. 2. Zijn de punten gevonden, dan moeten de meest gereede partijen bij de overeenkomst om de tafel worden gebracht. De buur, die er, om welke reden ook, niets in ziet, blijft afzijdig.

Een verdere schrede is bundeling waar mogelijk, die eenvormigheid van regeling, mocht die aanvaardbaar blijken, bevordert.

De veruit moeilijkste stap dreigt zoveel bezwaren te ontmoeten, dat op het ogenblik van de verwezenlijking wordt ingezien: wij zijn te laat! Die moeilijke stap heet: afstaan van zekere bevoegdheden aan een te scheppen lichaam, dat na wegen en wikken knopen moet kunnen doorhakken.

Een „stadsgewest” laat het bij bundeling; een „district” is al een zelfstandig openbaar lichaam, bestuurd door een districtsraad, die echter nog niet zelfstandig mag beslissen. Ook „Rijnmond” dat in 1965 het werk ter hand nam, vindt in zijn instellingswet geen basis voor beslissen en uitvoeren in zelfstandigheid.

En toch? Kunnen wij er op den duur omheen?

Eerst zal het besef moeten leven dat men elkaar nodig heeft, elkaar, de centrumgemeente de burens, de burens de centrumgemeente, de burens eventueel elkaar onderling.

Noodzakelijk geworden samenwerking zal de vrijheid beperken en zal zich nooit kunnen beperken tot wat alle partijen voordeel brengt. Een **supra-gemeentelijk** lichaam zou belast zijn met speciale taken de gehele agglomeratie rakende. „Regeling en bestuur van de huishouding der gemeente” zou dan een andere inhoud krijgen, een andere, niet noodzakelijk een mindere.

Begrijpelijk verzet tegen wat supra-gemeentelijk is of dreigt te worden is niet specifiek Nederlands. Wanneer prof. mr. C. H. F. polak in „De Nederlandse Gemeente” van 20 jan. 1967 aandacht vestigt op „een Frans wetsontwerp over de agglomeraties” welke gemeenschappen vormt die „een soort supergemeenten” worden, verheelt schr. niet dat het verzet vooral komt van de kleine gemeenten. Ook ginds dus moeilijkheden, maar ook ginds de supra-gemeentelijke gedachte.

Samen doen is vereist.

Samen *praten* is een mooi begin.

Samen doen zij het doel.

AANTEKENINGEN

1. Burgemeester J. H. Slicher, van Zoeterwoude, woonde 1894/95 Zoeterwoudsesingel 57, thans **nrs. 56a**, 57, 57a en 57b.
2. Een nauwkeurige vergelijking van de totale **belastingdruk** in Leiden met die van de buren, waarvoor plaatselijk de bronnen aanwezig zijn, moet blijven rusten tot een **latere** gelegenheid.

LI JNCLICHB

Begrenzing van Leidens grondgebied na de grenswijziging van 1966.

HET HAAGSE SCHOUW

door

G. 't HART

De 18e oktober 1966 werd de nieuwe brug bij het Haagse Schouw in gebruik genomen, een vierbaansbrug met vier viaducten, sluitstuk in de voltooiing van een gigantisch wegenbouwproject. Na jaren arbeid is hier rijksweg 4 tussen Den Haag en Amsterdam omgelegd, vernieuwd en verbreed, berekend op het moderne snelverkeer.¹ De oude smalle brug over de Oude Rijn ligt enige honderden meters van de nieuwe oeververbinding verwijderd en jaren lang was dit punt berucht als de „flessehals Haagse schouw”, waardoor de snelle verkeersstroom aanzienlijk werd vertraagd. Groot ongemak en ernstig gevaar werd bovendien veroorzaakt door de wegkruising niet ver van de oude brug. Door viaducten hindert nu het randstadverkeer niet langer het snelverkeer, terwijl een veel betere verbinding met Leiden tot stand kwam. Het langzame verkeer moet via secundaire wegen gebruik maken van de oude brug, die voorlopig zal worden gehandhaafd.*

Reeds in 1940 begon men een plan tot vervanging van de oude brug over de Rijn te realiseren. Het uitbreken van de oorlog stagneerde de werkzaamheden en na de Duitse capitulatie is het werk niet hervat. Nog steeds staan enige betonnen pijlers bezijden de weg naar Oegstgeest wat verloren in het landschap, de enige zichtbare herinneringen aan een plan, dat nu in sterk gewijzigde vorm werd verwezenlijkt.

Kon de oude brug bij het Haagsche Schouw worden geopend, ook de nieuwe brug moest de doorvaart van het verkeer te water tussen Leiden en Katwijk niet belemmeren. De nieuwe oeververbinding wordt dan ook gevormd door een zogenaamde bascule-brug, die vier uur per dag geopend kan zijn. De nieuwe weg heeft een capaciteit van 40000 voertuigen per etmaal. Thans passeren er ongeveer 25000 wagens gedurende die tijd. Dit gedeelte van de nieuwe rijksweg met brug, dat een lengte heeft van circa 3 km, heeft ongeveer f 14.000.000,- gekost. Een belangrijke verkeersaansluiting in de verbinding Noord-Zuid is daarmee aan het wegennet toegevoegd.

Wie bij deze nieuwe brug even de tijd neemt om de ononderbroken verkeersstroom gade te slaan en dan de blik richt naar de oude brug van het Haagse Schouw, zal zich, als hij enige historische belangstelling bewaard heeft, afvragen, welke aanblik dit landschap en deze rivierovergang in de

loop der eeuwen den reiziger geboden heeft. Want wie hier passeerde kon men met recht „reiziger” noemen, of hij nu de rivieroever volgde of de stroom overstak. De moderne levenssnelheid kent nu slechts passanten, voorbijgangers, vluchtig en snel. Een „reiziger” langs het Haagse schouw is nu bijna een anachronisme, want dat begrip veronderstelt een langzaam voortgaan, onderbroken door rustpozen en rustplaatsen.

En nu staat daar op korte afstand van de moderne snelweg, als een tastbare herinnering aan de vele „reizigers”, die nog steeds befaamde „herberg” het Haagse schouw, thans hotel en restaurant, volgens een *gevelop-schrift* uit 1629 daterend, maar zonder twijfel veel ouder.

Hier kunnen we er inderdaad tijd voor nemen om ons heen te zien; hetzij „om te zien in wrok’ over de verwoestingen aan het landschapsschoon in de loop der tijden toegebracht rondom deze eens zo rustieke plek bij het oude Leiden, hetzij in optimisme over de bereikte technische vooruitgang, die steeds sneller vervoer en verkeer tussen steden en plaatsen mogelijk maakt.

Maar wij dienen het betreuren van het verlorene en het idealiseren van het voorbijgegaane te laten varen. Die visie doet geen recht aan het verleden, al is het verlies van het landelijk karakter onherstelbaar.

Wie mocht menen, dat de tocht van Den Haag naar Leiden, Haarlem en Amsterdam voor de reiziger oudtijds een idylle was, die hem slechts genoegens bracht, bedriegt zichzelf. Wie van de glibberige weg afraakte, en bijna in de berm-sloot terecht kwam, wie vele tollens moest passeren en lang moest wachten bij een veer, kende de dieptepunten van zijn weg. Het verlangen naar een gemakkelijker, sneller en minder kostbare reis moet steeds geleefd hebben. Wat het Haagse schouw aangaat, zag het begin van de vorige eeuw tenslotte, zij het in primitieve vorm, de vervulling van die wens. Een brug werd gelegd, want het veer was een tijdrovend en hinderlijk obstakel; de plaats waar men de Oude Rijn werd overgezet en na 1801 die stroom via een brug kon passeren.

Het is niemand wellicht ontgaan, dat de benamingen Het Haagse schouw en *De Haagse schouw* naast elkander werden en worden gebruikt. Men kan echter wel als zeker aannemen, dat de oorspronkelijke benaming, zodra „Den Haag” daarin een element ging vormen, Het Haagse schouw geweest is. De naam „Schouw” gebruikte men om een platte schuit aan te duiden, geschikt om personen en voertuigen over een stroom te zetten. Een dergelijk vaartuig werd een schouw genoemd en in die zin zou het dus beter zijn om van *De Haagse schouw* te spreken. Maar die naam heeft men al spoedig gebruikt om de overzetplaats aan te duiden en *waarschijnlijk* is toen naar analogie van „het veer” de naam *Het Haagse schouw* ingeburgerd. Hoe kwam men er nu toe zo ver van Den Haag dit veer Het *Haagse schouw* te noemen?

In de Tegenwoordige Staat dl. XVI, blz 415 leest men anno 1746: „Uit de heerlijkheid van Oegstgeest den Rijn overvarende met de *Haagse schouw*, treedt men in Voorschoten”. Dit doet de vraag rijzen of de schouw van een

model was, dat men in het algemeen een Haagse schouw noemde. Vindt de benaming – Het Haagse schouw – hierin zijn oorsprong? Volgens welwillende mededeling van het Maritiem Museum Prins Hendrik te Rotterdam kende men wel een „melkschouw” en een „Schiedamse schouw” maar geen „Haagse schouw”. Een dergelijke verklaring gaat dus niet op en wij moeten het antwoord schuldig blijven.

De tijd waarin die benaming in zwang kwam, staat wel zo ongeveer vast. Als men het bekende Aardrijkskundig Woordenboek van Van der Aa raadpleegt, waarvan in 1839 het eerste deel uitkwam, vindt men onder „Haagse schouw” een verwijzing naar de „schouw van Duivenvoorde, tegenwoordig meestal Haagsche schouw genoemd”. Nu is dit „tegenwoordig” nogal ruim genomen, want wij zagen, dat reeds in de 18e eeuw de naam het Haagse schouw bekend was, maar in de eerste decennia van die eeuw is alleen de naam „Het schouw van Duivenvoorde” gebruikelijk.³ In de laatste decennia is echter de naam „Haagse schouw” de officiële. In 1779 wordt die naam vermeld in het bekende werk van le Francq van Berkhey, waar men een „Afbeelding van de Hollandsche Harddraaverij om de gouden zweep aan het Schouw van Duivenvoorde, gemeenlijk genaamd het Haagsche Schouw” vindt.⁴ Vermoedelijk is omstreeks 1740 deze laatste naam in de volksmond reeds gebruikelijk. Waarschijnlijk is het gebruik van twee namen voor hetzelfde veer begunstigd door het feit, dat in de tweede helft der 17e en in het begin van de 18e eeuw de naam Duivenvoorde soms werd weggelaten bij de aanduiding, zodat officieel werd gesproken van „Het Schou”. Dit blijkt uit de atlas van Rijnland van Dou en van Broeckhuizen – (2e druk van 1687 en 3e druk van 1746).

Het veer „Het schouw van Duivenvoorde of Het Haagse schouw” bestond sedert onheugelijke tijden. Hoe oud het is kan zelfs niet bij benadering worden vastgesteld, al zal het vermoedelijk uit de vroege middeleeuwen stammen. Van ouds passeerde men hier de Rijn op zijn tocht van Noord naar Zuid en omgekeerd.

In de oudste opsomming van de lenen van Wassenaar (1282/1284) wordt het veer reeds vermeld onder de naam Dodinsveres Hier vond men in de 14e eeuw een Doedijnslaen of Doedinxlaen⁶, een weg, die regelrecht van Voorschoten naar het veer liep. In de 16e eeuw was het veer bekend als „het veer ter Wadding” genoemd naar een ridderhofstad Ter Wadding, die lag aan de weg tussen Leiden en Voorschoten. In 1364 werd Elizabeth van Rodenburg beleend met 22 morgen te Ter Wadding, „dat men heet de Hoeve”.⁷ Ter Wadding is dus zeer oud, en het is begrijpelijk, dat ook het veer er vlak bij wel met die naam schijnt te zijn aangeduid. Men vindt daarvan de bewijzen in het archief van het Huis Duivenvoorde, dat in het Algemeen Rijksarchief berust.⁸ Van 1545 af, in een charter waar men voor het eerst het veer vermeld vindt in dit archief, tot 1793 wordt hier officieel de naam van „het veer ter Wadding over den Rijn” gebruikt.⁹ Daarnaast spreekt

men in 1618 van „het veer over den Rijn onder Voorschoten” zonder nadere aanduiding.¹⁰ Uit al het bovenstaande blijkt, dat de namen aan dit veer gegeven, zowel officieel als in de volksmond, elkaar overlappen en wij zullen hier de jongste naam „Het Haagse schouw” voor het gemak aanhouden.

Het veer zelf werd onderhouden over een der openbare bevaarbare stromen — flumina navigabilia — en als zodanig behoorden dergelijke stromen tot het domein van de landsheer. Natuurlijk praevaleerde de economische waarde. Het gebruik, dat de onderdanen van die stromen maakten, was allerm minst kosteloos.

Om over de stroom en langs de stroom te varen was men tolgeld en veerrecht verschuldigd aan de landsheer. Het veerrecht, om ons daartoe te beperken, werd beschouwd als een aan de landsheer toekomende **regaal**.¹¹

Tengevolge van het zwakke centrale gezag in deze streken usurpeerden vaak de plaatselijke heren, i.c. de Graven van Holland, die rechten, waaronder ook het veerrecht, en deze gaven het in leen aan vazallen. Het is echter aanvechtbaar om van heerlijke veerrechten te spreken en eveneens is het aan twijfel onderhevig of de Oude Rijn, die bij Wijk bij Duurstede reeds lang van het bovenwater was afgesloten en aan de monding verzand was, nog een „vrije koninklijke rivier” genoemd kon worden, waarop regalia van toepassing waren.¹² Maar dit punt zullen we in ons verhaal onbesproken laten. Een feit is, dat van het veer Het Haagse schouw veerrecht geheven werd. Dit veerrecht, dat enerzijds onder de ambachtsgevolgen werd gerangschikt, en anderzijds weer niet als zodanig werd beschouwd, d.w.z. behorende tot de rechten, die van leenman op leenman overgingen tegelijk met de in leen uitgegeven bestuursbevoegdheden, werd reeds vroeg als achterleen van Wasseenaar aan de heren van Duivenvoorde in leen gegeven.¹³ Duivenvoorde zelf, om het misschien ten overvloede te vermelden, is door het beroemde geslacht van Wasseenaar gesticht en in 1226 door Dirk van Wasseenaar aan zijn broeder Philips in leen gegeven, tezamen met verschillende „percelen van lenen” en een zekere bestuurlijke bevoegdheid over het omringende gebied. Het geslacht van Wasseenaar-Duivenvoorde heeft sindsdien tot aan het einde der 18e eeuw op Duivenvoorde gezeteld als plaatselijke „dynastie” als men het zo mag noemen, met grote invloed en bestuursrechtelijke bevoegdheden over en in Voorschoten en omgeving.

Of nu het schouw van Duivenvoorde (of het veer ter **Wadding**) van ouds een achterleen geweest is van Wasseenaar en of de heren van Wasseenaar dat veer nog **in** 1226 zelf hebben doen exploiteren en eerst later de heren van Duivenvoorde daarmee hebben verleid, valt niet uit te maken. In het archief van het huis Duivenvoorde treffen we voor het eerst een duidelijke vermelding aan in 1545 toen op 26 augustus **Jacques** de Ligne als vader en voogd van Philippe de Ligne, heer van Wasseenaar en burggraaf van Leiden, Arend van Duivenvoorde beleende met verschillende percelen van lenen, die Arend toekwamen bij het overlijden van zijn vader Jan van Duivenvoorde. Naast de

woning en hofstede van Duivenvoorde, de korentienden, lammertienden en half de smaltienden tot Voorschoten, en andere economisch te waarden complexen, wordt daar ook genoemd; „item 't veer ter **Wadding** over den Rijn gelegen aen **Doedinxlaen**”. Daar blijkbaar ook de bovengenoemde Jan van Duivenvoorde de hiervoorgenoemde percelen van lenen bezeten had, heeft het veer over de Rijn vermoedelijk van oude tijd af tot het complex behoord, maar zeker is het niet.

Wel staat vast, dat hoewel dijkgraaf en hoogheemraden van Rijnland in verband met de waterbeheersing in deze streken toezicht hadden op de Rijn en de bedijkingen ter plaatse, deze geen bemoeiing hadden met het veer als zodanig. Dit werd anders, toen de plannen om het veer te vervangen door een brug werden verwezenlijkt, maar dan leven wij al enkele eeuwen later.

Voorlopig floreerde het veer uitstekend. De heren van Duivenvoorde verpachtten het Haagse schouw, en **degenen**, die van het veer gebruik maakten, namen in aantal toe, zodat ook de inkomsten stegen. Ook de pachtsommen hielden daarmee gelijke tred. Zo verpachtte op 14 december 1618 Johan van Wassenaer-Duivenvoorde het veer en het veerhuis aan Cornelis Claesz. **Schouman** – de naam is zeker een beroepsaanduiding als veerman – voor 274 **carolus** guldens.

Deze pachtte „**seeckere** huysinge staende aen Doedinxlaen over den **Rijn-dijck** in den **ambachte** van Voorschoten met het erve **ende barch** staende **ende** gelegen ten Noorden van het **veerpat mette** schouw **ende** veer over den Rijn.” Daar toenmaals een veerhuis heel dikwijls tevens herberg was, zien wij hier ook een vermelding van de rustplaats en uitspanning op de plaats van het tegenwoordige restaurant Het Haagse schouw, in 1629 herbouwd. Cornelis Claesz. kreeg tevens in huur „het erve met het boghaertgen leggende aen de **zuytzijde** van het **veerpat**”¹⁵.

Hoe meer handel en verkeer in de gouden eeuw toenamen en het veer intensiever hierbij betrokken werd, des te krachtiger zal de wens tot uiting gekomen zijn om het va-et-vient te versnellen door de aanleg van een brug, ter plaatse waar dit veer lag. Het veerrecht zou dan moeten worden geconverteerd in een brugrecht. De oorspronkelijke veergerechtigde had dan ook de brug te onderhouden en op wie konden de kosten beter verhaald worden dan op de gebruikers van een dergelijke rivierovergang?

De reeds eerder genoemde Johan van Wassenaer-Duivenvoorde nam daartoe het initiatief. Hij richtte in september 1628 een request aan de Staten van Holland, als „**hebbende** het veer over den Rhijn bij de Doeslaen, alwaer hij een Schouw was houdende tot commoditeit van passeerende Luijden, wagens, paarden **ende** andere beesten – **ende** dat hij voorts bevonden had, dat voor alle passagiers **ende** voor den **geenen** die met wagens, te paart, als ook met **haer** beesten ter voorss. plaetse zouden willen passeeren, veel commodieuser soude zijn, dat ter voorss. plaetse een bekwaame **brugge** over de voorss. riviere van de Rhijn gemaect **waaren**, in welken **gevalle** ook veel wagens

aldaer gelijkende willende passeeren d'agterste wagen niet en zoude behoeven te wachten tot dat de voorste zoude zijn overgezet, ende hij vertoonder daerom wel genegen zoude zijn ter voorss. plaetse tot commoditeit van de reizende luijden, als anders, een gemakkelijke ende bekwaame brugge over de riviere van de Rhijn te doen maken conform het model off afbeeldinge ons (de Staten) vertoont, in welke brugge een oorgat zoude werden gemaakt, daerdoor de scheepen met staande mast en continueel souden mogen vaaren sonder eenige verhinderinge, ende hoewel hij vertoonder 't voorss. veer te leen was houdende van den huijze van Wassenaer, ende gerechtigd was, gelijk ook Zijn Edeles predecesseuren van alle oude tijden in possessie waren geweest van naer gelegentheyt het regt van 't voorss. veer te verhoogen, zoo was hij egter beducht, dat mits de voorss. eerste veranderinge van 't voorss. schouw in een brugge, verstaen zoude moge werden, dat tor de voorss. eerste settinge onzen octroije van noode soude weezen, dat hij vertoonder ook bevond, dat het maaken van de voorss. brugge wel vijff duizent gulden soude koomen te kosten".¹⁶

Johan van Wassenaer verzocht daarom consent om een brug te mogen leggen inplaats van de bestaande schouw en om tot goedmaking van de kosten het tarief van het veerrecht te mogen verhogen. De Staten van Holland gaven 30 september 1628 hun goedkeuring aan dit plan en stelden tegelijk een tarief vast voor het recht van veer of bruggegeld. Dit zou bedragen van iedere wagen 5 stuivers, van ieder rijdend paard 2 stuivers, van ieder drijvend paard 3 groten vlaams, van elke koe en os 1 stuiver, van ieder kalf en oud schaap $1\frac{1}{2}$ stuiver, van een lam een oortje en van iedere man of vrouw $\frac{1}{2}$ stuiver.¹⁷

Een paar opmerkingen zijn hier op zijn plaats.

De brug, die men van plan was te bouwen, had klaarblijkelijk de vorm van een wipbrug. Als de afbeelding, waarvan in het bovenstaande consent sprake is, nog bewaard was gebleven, dan hadden wij voor ogen gehad hetgeen Johan van Wassenaer zich had voorgesteld, maar de tekening is verloren gegaan. Overigens zal wel een brug bedoeld zijn, zoals wij er voldoende van afbeeldingen uit die tijd kennen. Wat bovendien opvalt is het feit, dat Johan van Wassenaer-Duivenvoorde het zakelijk recht van veer bezat over de gehele Rijnstroom, d.w.z. van de Voorschotense oever tot de Oegstgeester oever, voorzover het stroomop- en stroomafwaarts de geografische grens van zijn heerlijkheid betrof. „Veerrecht als ambachtsgevolg betrof meestal een half veer", zo merkt Van der Gouw op in zijn reeds meermalen aangehaalde artikel. „De heer van het dorp had het recht om over te zetten van zijn heerlijkheid uit, wellicht strikt genomen niet verder dan halverwege de stroom, dus tot aan de grens van zijn jurisdictie. Aan zijn overbuurman kwam hetzelfde recht toe".¹⁸

Bij het Haagse schouw was er blijkbaar van een overbuurman met tegengestelde belangen, die op zijn recht — het halve veerrecht — stond, geen

sprake. Aan de overzijde van de Rijn **n.l.** lag het ambacht Oegstgeest, dat eveneens lange tijd in het bezit was van de Heren van Wassenaer. Bij de publiekrechtelijke bevoegdheden, die zij uitoefenden, behoorde echter niet het stroomregaal van de Rijn.

Dát was mét de opwas en de veer- tol- en visrechten gehecht aan het burggraafschap van Leiden¹⁹. Dat burggraafschap was, zoals bekend, eveneens oudtijds in handen van leden van het geslacht van Wassenaer, leenheren van de van Wassenaers-Duvenvoirde. Zowel de ambachtsheerlijkheid Oegstgeest, als het burggraafschap kwamen in handen van de stad Leiden. Het eerste in 1615 en het tweede in 1651, toen de burggraaf in de stad reeds lang geen enkele rol meer speelde.

In die jaren wordt er bovendien met geen enkel woord gewag gemaakt van een „recht van afvaart” van Leidse kant, in verband met het Haagse schouw. Is het te gewaagd om te veronderstellen, dat de heren van **Wassenaer-Duvenvoirde** oudtijds, zoals in 1628 en later blijkt, het gehele veerrecht als achterleen hadden verworven van hun illustere familieleden?

Merkwaardig blijft het in ieder geval, dat Johan van **Wassenaer-Duvenvoirde**, die in 1625 Dijkgraaf van Rijnland werd, van het verkregen consent om een brug over de Rijn te leggen geen gebruik maakte. Het motief is in het duister gehuld.

Een financiële reden kan moeilijk worden verondersteld, want de Staten van Holland hadden de door hem zelf vastgestelde tarieven voor het gebruik van de brug aanvaard. **Klopte** zijn begroting van kosten niet, of waren de materiaalprijzen in korte tijd bijzonder gestegen? Wel klaagt hij in zijn request over de „dierte van het hout”, maar dat is klaarblijkelijk zo gesteld om in verband met de kosten van aanleg, begroot op *f* 50000,-, de gewenste verhoging van de tarieven aannemelijk te maken. Van **Wassenaer-Duvenvoirde** stierf eerst in 1644, dus een spoedige dood van de opdrachtgever blijft eveneens buiten beschouwing, als men de oorzaak wil vinden van zijn onverklaarbare houding. In ieder geval, een brug kwam er niet, en de oude toestand bleef zelfs tot 1800 gehandhaafd. Dit punt heeft soms aanleiding gegeven tot het misverstand, als zou er in 1628 toch een brug zijn gelegd, gezien het octrooi, maar het tegendeel blijkt uit allerlei **gegevens**.²⁰

Rondom dit veer, omgeven door zo rijk natuurschoon, heeft zich in de loop der eeuwen veel afgespeeld. We kunnen het veilig aannemen. Jammer, dat de tijd voor een onderzoek naar **anecdotische** gegevens, verborgen in o.a. notariële protocollen, volkomen ontbrak. Gelukkig hebben wij een impressie van een 17e eeuwse ooggetuige, die hier passeerde, **n.l.** van niemand minder dan van Constantijn Huygens, die in het veerhuis, thans het restaurant, afstapte en klaarblijkelijk verrukt was over het **onthaal**.²¹ Op een plezierreisje in **augustus/september** 1669 kwam hij 's morgens vroeg van uit Den Haag bij „**Duivenvoorder** schouw” en gebruikte daar het ontbijt, dat **zó over-**

dadig was, dat het hem tot „een half middaghmael” strekte. Hij zou voor een middagmaal, als iemand hem dat zou aanbieden, moeten bedanken. Huygens verklankte zijn – hier voornamelijk culinaire – indrukken in de volgende woorden, die wij vinden in zijn „Korenbloemen” dl. 1 blz. 554 e.v. Het gedicht is getiteld: Uytwandelingsh”.

Twee **Meeren** voor mijn’ Koets, twee **Knechts**, een Hond, een’ **Luyt**;
Met die onnos’le sleep **trock** ick ten huysen uyt,
Als **Kijcker**, en uyt lust om hier en daer te spieden,
Wat wel, en wat niet wel, by **kloeck**’ en slechte lieden
Te **wege** was gebracht, in ’t spillen van **haer** geld
Aen **Boomen** in der Aerd, of Steen op Steen **gestelt**.
Aen Duvenvoorder Schouw beraedd’ick my te toeven;
Om my en mijn **gespann** soo **tijdelick** te toeven,
Dat ons een heel Ontbijt **streckt**’ een half Middaghmael,
en ick met **eeren**, moght ontseggen het onthael
Dat yemand my, ongeern of geern, te Noen moght schaffen.

En zo zette hij zijn reis voort. De keuken van de herberg heeft hem blijkbaar zo geïmponeerd, dat hij aan een paar regels natuurbeschrijving niet meer is toegekomen, en evenmin woorden heeft gewijd aan het veer zelf. Het veerhuis annex herberg was dan ook een gerenommeerde plaats om zich te verpozen. En ook in ander opzicht heeft het grote faam verworven. In de 18e eeuw zijn hier de bekende harddraverijen gehouden **omde** gouden zweep. Een zeer bekende prent van een dergelijke harddraverij, gehouden bij het Haagse schouw, is door de bekende Haagse tekenaar Paulus Constantijn la Fargue getekend, waarnaar Simon Fokke een gravure maakte. Men vindt deze in het reeds eerder vermelde 4e deel van de „**Natuurlijke** historie van Holland” door J. le **Francq** van Berkhey, tegenover blz. 268, waar men een uitvoerige verklaring aantreft van het boeiende tafereel. Het geheel geeft een goede indruk van de omgeving van het Haagse schouw in 1779. Le **Francq** van Berkhey geeft hier een beschrijving van dergelijke harddraverijen, maar verstrekt over het Haagse schouw zelf geen nadere informatie. Het schijnt echter, dat de kastelein of herbergier van het Haagse schouw zelf de gouden of zilveren zweep uitloofde voor het winnende paard, klaarblijkelijk ook met de bedoeling de omzet op zoo’n feestdag danig te vergroten.

De harddraverijen stonden in verband met de paardenmarkten, zoals die van ouds te Voorschoten en te Valkenburg werden gehouden. De bloeitijd viel in de 17e en de eerste helft der 18e eeuw, maar in de tijd waaruit de hierbovengenoemde prent van la Fargue dateert, begonnen de markten te **verlopen**.²² De harddraverijen, zoals die b.v. ook te Valkenburg ten tijde van de paardenmarkt in september gehouden werden, ondervonden van de ver-

minderde belangstelling de terugslag. Pelinck spreekt in zijn hier boven aangehaald artikel het vermoeden uit, dat „de door Berkhey beschreven draverij om de gouden zweep bij 't Haagse schouw in concurrentie met de Valkenburgermarkt werd **gehouden**”.²³ Het volksvermaak bij het Haagse schouw schijnt in het begin der 19e eeuw in onbruik geraakt te zijn. Dit staat misschien in verband met het feit, dat de situatie aan het Haagse schouw toen grondig veranderde. Eindelijk werd het veer vervangen door een brug, waarvoor Johan van Wassenaer-Duvenvoirde in 1628 consent verkregen had, maar waarvan hij en zijn rechtverkrijgenden geen gebruik hadden gemaakt.

Jan van Zanten, gemachtigde van de curators van Frederik Sigismund Alexander Torck van Duijvenvoorde, Voorschoten, **Veur** en Pettecum, realiseerde circa 170 jaar later de plannen van Van Wassenaer-Duvenvoirde. In het voorjaar van 1800 richtte hij zich met een request tot de Eerste Kamer van het Vertegenwoordigend Lichaam des Bataafschen Volks, dat als volgt luidde:

Geeft reverentelijk te kennen, Jan van Zanten, woonende in Den Haag, in qualiteit als ingevolge procuratie in dato den 4en julij 1797 generaale gemachtigde van Reijnoud Jan Christiaan Torck tot Rosendaal en J. F. W. van Spaan tot Ringenberg, Rosande en Bieljoen, beiden woonende in het voormalig gewest Gelderland, in qualiteit als curators over de persoon en goederen van Frederik Sigismunt Alexander Torck van Duijvenvoorden, Voorschoten, Veur en Pettecum.

Dat wijlen Johan van Wassenaer in leeven Heere van Duijvenvoorden, **Voor-schooten** en Sterrenburg, van Hun Edele Groot Mogende de **Heeren Staaten** van Holland en Westvriesland op den 30e september 1628 op zijn te kennen **geeven** had geobtineerd octrooij en consent om te moogen leggen eene **bekwaame brugge** over den Rhijn in plaatse van de schouwe bij de Doeslaan, en dat hij tot goedmaking van de kosten van 't maken, repareeren en vernieuwen van dezelve **brugge zoude** moogen opstellen en doen **ontfangen** van 't recht van veer off bruggegeld, van ieder wagen die de voors. **brugge zoude** willen passeeren vijff stuijvers, voor elk rijdend paard drie **grooten vlaams**, van elke koe en osse een stuijver, van ieder kalff en schaap een halve stuijver, van een lam ofte jong schaap een oortje, en van elk man off vrouwspersoon een halve stuijver, en dat hij de onwillige met parate executie daartoe **zoude** mogen constringeeren, dan dat nog dezelve Johan van Wassenaer nog zijne Successeuren van dit octroij een daadelijk gebruik hebben gemaakt, zoo dat de **brugge** over den Rhijn niet is **gelegd** geworden, maar men zig nog steeds van de daar leggende schouwe is blijven bedienen.

Dat de requestrant q.q. wel geneegen **zoude** zijn, om van dit verleend consent gebruik te **maaken**, en dus eene behoorlijke **brugge** over den Rijn bij de Doeslaan, ingevolge het ten deeze geannexeerde model te doen **maaken**,

en ook **vertrout** daartoe **alzints** uit kragte van het verleend consent te zijn geregtd, dan dat **egter** vermeent dat, ten einde alle **caprien** voortekoomen, die **welligt teegen** dit voorneemen zoude kunnen gemaakt worden, uit hoofde dat hetzelfde octroij, hoe zeer sonder eenige tijdbepaaling verleend, **reets** over eene **zoo** lange tijd is geaccordeerd, **voegsaam** te zijn, om **zig** aan deze vergadering te adresseeren, ten einde dezelve het verleend consent zoude gelieven te confirmeeren.

Dat de requestant q.q. vertrouwt, dat dit zijn verzoek **geene** de minste haesitatie zal kunnen ondergaan, **zoo** uit hoofde, dat de voormalige souverain van dit gewest **reets** deeze permissie heeft verleent, en **mitsdien** aan den **requestant** q.q. het recht om van dit verloff gebruik te **maaken** nimmer na gronden regtens zal kunnen bedisputeerd worden, als omdat dezelve motiven, het gemak en gerieff der rijsenden, en **alzo** het algemeen belang namentlijk, die de hoogst geconstitueerde magt in der tijd hebben bewogen, om dit **ver-**zoek te accordeeren, als nog exteeren.

Weshalve **zoo** keerd den Requestant q.q. **zig** tot het **verteegenwoordigend** Lichaam versoekende, dat aan het zelve behagen mogen, om het consent aan Johan van Wassenae op den **30e** september 1628 verleend (**zoo** veel des noods) te confirmeeren en **alzo** aan den Requestant q.q. te permitteeren om op dezelve voorwaarde als bij gem. consent staan geëxprimeerd een **brugge** over den Rhijn aan de **Doeslaan** te doen leggen en daarvan te **verleenen** decreet in forma.²⁴

Dit request werd 11 juni 1800 door de Eerste Kamer behandeld. Besloten werd om de stukken te zenden aan het Uitvoerend Bewind om consideratie en advies. **Zo** kwam het request met tekening (model) in handen van de Agent van Politie en Toezicht op den staat van dijken, wegen en wateren, die op zijn beurt de stukken op 20 juni om advies zond aan Dijkgrigter en Hoogheemraden van Rijnland. 19 Juli berichtten deze aan de Agent, dat zij in verband met de waterstaat geen bezwaar hadden tegen het leggen van een brug. Zij stelden echter wel voorwaarden. De brug moest een wip- of valbrug zijn, en de doorvaart moest kosteloos zijn. De bewoordingen van hun advies zijn letterlijk overgenomen in het definitieve consent door de Eerste Kamer verleend. 20 Augustus 1800 waren de stukken met de adviezen weer terug op de tafel van de Eerste Kamer mét een missive van het Uitvoerend Bewind d.d. 6 augustus 11 sub nr. 84/33 waarbij dit adviseerde om het consent te verlenen. 29 Augustus werd het consent door de Tweede Kamer bekrachtigd en weer naar het Uitvoerend Bewind gezonden ter uitvoering. Van **Zanten** verkreeg consent om „een brug te leggen aan de **Doeslaan** of Doedinxlaan, en zulks onder deze nadere bepalingen, dat zo als in de bij de requeste gevoegde **teekening** aangewezen wordt, op de te **makene** brug voor de scheepvaart een Val- of Wip-brug met het daartoe dienende gebint enz. zal moeten worden gesteld, en ten eeuwigen dage, evenals de brug zelve ten koste van de requestant of **deszelfs** rechtverkrijgende onderhouden van zodanige

breedte, dat de breedste schepen, die doorgaans den Rhijn aldaar en verder naar Catwijk of elders bevaaren, daar door gemakkelijk zullen kunnen **pas-seeren**, en dat **voords** zal moeten worden gezorgd, dat de **scheepen** met staande masten, zo wel bij nacht als bij dag, promptelijk worden gerijfd, door het tijdig **ophaalen** der Val-bruggen, zonder dat daarvoor eenige wip- of andere gelden hoe ook genaamd, betaald behoeven te worden, maar dat integendeel de vaart vrij en ongehinderd, zo als tot hier toe plaats gehad heeft, zal kunnen geschieden: **zullende** eindelijk, gedurende den bouw van voorss. brug, voor de passage behoorlijk zorg moeten worden **gedragen**.”²⁵

Van Zanten maakte onmiddellijk gebruik van het verleende consent en begon aan de voorbereidende werkzaamheden. In het begin van 1801 kon reeds met de bouw van de val-brug worden begonnen. In de sedert kort aangelegde straatweg van Den Haag naar Haarlem zou deze brug een tijdrovend oponthoud voorkomen. Maar wie mocht menen, dat ieder met deze toenmaals moderne vooruitgang in de communicatie tussen dorpen en steden enthousiast was, vergist zich. De brug was nog niet gereed, of velerlei klachten hadden Dijkgraaf en Hoogheemraden van Rijnland reeds bereikt. Zo klaagden de pannembakkers te Valkenburg en Oegstgeest, die handel dreven op Brabant en Zuidelijker streken, dat de doorvaartwijdte van de brug te klein zou zijn. Zij voerden aan, dat de doorvaartwijdte 18 voeten $8\frac{1}{2}$ duim bedroeg, terwijl de Leidse bruggen alle ongeveer 20 voeten wijd waren. Men wenste een doorvaartwijdte van 21 voeten, zoals bij de Leiderdorpse brug. Was een dergelijke klacht nog zakelijk, het verzet van enkele omwonenden van het Haagse schouw, die de brug verwensten, omdat het uitzicht van uit hun tuinkoepels zo werd ontsierd, was dat allerminst. Van Zanten verweerde zich heftig tegen de ingebrachte argumenten. De Agent van Inwendige Politie werd in de zaak gemengd en deze liet door commissarissen-inspecteurs van 's lands waterwerken en waterstaat controleren, wat er waar was van de klachten. Het bleek, dat de turf- en steenschuiten, die men hier gewoonlijk op de Rijn gebruikte, zelfs de breedste daarvan, gemakkelijk de doorvaartwijdte konden passeren. De bekende F. W. Conrad, toenmaals gevestigd te Sparendam, die men eveneens om advies vroeg, oordeelde, dat dit feit doorslaggevend was. Zelf had hij in de sluizen te Sparendam turf- en steenschuiten laten meten, en op de Rijn werden geen bredere gebruikt.²⁶ Toch adviseerden commissarissen-inspecteurs om aan van Zanten de eis te stellen de doorvaartwijdte op 20 voet te maken, zoals de Spaarndamse kolksluis. Daaraan is gevolg gegeven en in het voorjaar van 1802 was de brug voltooid.

Van Zanten zou echter spoedig genoeg bemerken, dat hij met de schippers, die ongaarne een brug in hun vaarwater zagen, nog niet klaar was. De pachter van de brugtol kreeg het echter het zwaarst te verduren. Zoals we zagen, was een van de voorwaarden, waarop het consent tot het leggen van de brug was verleend, dat er van geen enkele schuit, die de brug moest passeren en waarvoor de brug moest worden opgehaald, zogenaamd **wip-**

geld geheven zou mogen worden. Uitdrukkelijk werd het recht op vrije doorvaart gestipuleerd.

De schippers, die heel goed in staat waren hun masten te strijken, en dan gemakkelijk onder de brug konden doorvaren, deden dat nooit, zelfs niet als zij kleine schuiten bevoeren. Ze gingen zelfs zo ver, dat zij hun masten ópzetten als zij de brug naderden. Dat was regelrecht opzet om de pachter van tol en brug tot het uiterste te drijven, want aan het recht op vrije doorvaart móést worden voldaan. De pachter had dus dagwerk, niet zozeer met de inning van tolgelden, want dat kon hij nog wel aan, al was bij de drukke passage dit evenmin een sinecure. Maar hij was in de meeste gevallen volstrekt onnodig in de weer om voor grijnzende schippers de brug te openen, terwijl de passanten, die over de brug moesten, ook niet zo best te spreken waren over het oponthoud. Had de man voor deze dubbele taak nu nog maar enige vergoeding genoten, dan had hij het waarschijnlijk niet zó zwaar opgenomen, maar dag en nacht moest hij de zware val omhoog halen zonder er iets mee te verdienen.

Dat had hij te wijten aan „kwelzucht” van de schippers, zoals het in de schriftelijke klacht genoemd wordt. Wij zouden het thans anders betitelen.

Het bleek dus in de praktijk, dat er aan de consentvoorwaarden wel het een en ander ontbrak. De pachter moest zich houden aan zijn verplichtingen, maar men had verzuimd zijn rechten naar billijkheid daarmede in evenwicht te brengen. De mogelijkheid was over het hoofd gezien, dat de vindingrijkheid van de schippers de consentvoorwaarden ad absurdum zou voeren.

De arme pachter was binnen korte tijd de situatie niet meer meester en klaagde voortdurend bij Van Zanten, die als gemachtigde van curatoren de brug had doen leggen. Deze richtte zich nogmaals met een request tot het departementaal bestuur van Holland met daarin het bovenstaande relaas, dat in extenso voorkomt in de beslissing, die op 6 oktober 1802 werd bekrachtigd.²⁷

Het voorstel van Van Zanten, om alleen dié schepen te gerieven, die vaste staande masten hadden, of die zeer bezwaarlijk vanwege hun lading hun masten konden strijken, zoals de grote Brabantse en Friese schepen, werd geaccepteerd. Alleen deze schepen hadden vrije doorvaart. De schippers, die de brug wilden doen openen moesten 1 stuiver wipgeld betalen van een uur vóór zonsopgang tot een uur na zonsondergang, en 2 stuivers in de tussenliggende periode. De schippers, die hun zeilen niet zouden strijken op een afstand van circa 38 M. vóór de brug en ook niet vroegen om de brug te openen, moesten voortaan f 3,- boete betalen ten behoeve van de armen van Voorschoten. Daartoe zouden goed zichtbare borden op een ruime afstand van de brug geplaatst worden langs de Rijn. Verhoging van het tolgeld, dat nog steeds volgens het tarief van 1628 werd geheven, werd aan Van Zanten niet toegestaan.

Of er van enige geestdrift bij de reizigers, die nu in ieder geval sneller

over de Rijn kwamen, gesproken mag worden, is aan twijfel onderhevig. De enige vermelding van de nieuwe oeververbinding, die ik, op min of meer literair vlak, aantrof, vindt men in het boekje, getiteld „Katwijk's Zomer-togtje” door A. Loosjes (Haarlem 1805), dat de beschrijving behelst van een plezierreisje door enige jongelingen en jongedochters van de deftige stand ondernomen. De tocht ging van Den Haag naar Katwijk om de eerste steen-legging van de binnensluis van de Katwijkse uitwatering op 22 juli 1805 bij te wonen. In het zwaar romantisch verhaal, gelardeerd met onmogelijke „samenspraken” en ellenlange hooggestemde dichtwerken, komen de dames en heren op blz. 73 bij het Haagse schouw. Daar eindigt een discussie over de schoonheid van de Noord- en Katwijkse meisjes vergeleken met die van „steedsche juffers”. „Oostenburg deed een oogenblik dezen strijd ophouden, toen men bij het Haagsche Schouw den nieuwen Brug overreed, door te doen opmerken, hoe deze nog onlangs gebouwd zijnde, al het onaangename en ongerijfelijke, dat zoo lang bij het overzetten met de schouw plaats had, weggenomen was. En Waasdorp haalde, daar men den Rhijn hier over ge-reden was, uit de Germanicus van Lucretia Wihelmina van Merken de groot-sche beschrijving van den Rhijn aan, zoo als die oudtijds de landen van onder-scheiden volkeren besproeide”.

We kunnen het gezelschap mét Waasdorp, die drie bladzijden lang niet tot bedaren te brengen was, rustig verder laten rijden, om terug te keren tot ons onderwerp. Men had na de bouw van de brug op zekere afstand daarvan handwijzers of seinen langs de oever laten aanbrengen, zoals hiervoor ver-meld. Het bleek al spoedig, dat de afstand tot de brug te gering was. De landmeter van Rijnland A. Hanegraaff adviseerde 23 februari 1809 de „hand-wijzers of seijnen voor de zijlende vaartuigen of schepen aan weerskanten van de brug” verder te verplaatsen, daar anders bij storm, sterke stroom of anderszins de brug beschadigd werd „temeer dewijl de brug zeer ligt ge-bouwd is”.²⁸ De seinen moesten op 40 roeden (circa 140 m) afstand van de brug geplaatst worden, opdat de schepen tijdig hun zeilen konden strijken. Dit geschiedde dan ook.

Reeds vrij spoedig was de houten wip-brug aan herstel toe. In 1833 nam de toenmalige heer van Duivenvoorde het initiatief daartoe. Niemand min-der dan de ingenieur F. W. Conrad, zoon van de reeds genoemde, vroeg hij om advies. Steengracht van Duivenvoorde achtte de klap van de brug te lang en hij wenste een „ijzere mechaniek”. De briefwisseling vinden wij in de archieven van de waterstaat.²⁹ Conrad adviseerde de wip-brug met één klap te handhaven en niet tot twee klappen over te gaan. Een ander punt was, of er een bepaalde hoogte was voorgeschreven voor bruggen over de Rijn. Landmeter Hanegraaff deelde de Heer Steengracht mede, dat de keu-ren van Rijnland geen bijzondere bepalingen bevatten omtrent de hoogte der bruggen, zodat men besloot de brug bij het Haagse schouw op de bestaande hoogte te handhaven. Conrad maakte intussen een begroting en schatte, dat

de kosten de *f* 2000,- niet te boven zouden gaan. Dit bracht Steengracht er toe zich tot de hoogst noodzakelijke reparatiewerkzaamheden te beperken, *n.l.* aan val, wip, het dek van de brug en de beschoeiing, omdat hij van plan was na 10 jaar een geheel nieuwe brug te doen leggen volgens *Conrads* eerste ontwerp. Na langdurige onderhandelingen besloot tenslotte Steengracht van Duivenvoorde in april 1834 tot een voorlopige reparatie, uit te voeren door de aannemer *Wensveen* te Wassenaar voor circa *f* 750,-.

Of werkelijk de Heer van Duivenvoorde zijn plan om later de oude brug door een nieuwe te vervangen nog heeft verwezenlijkt, staat niet vast. *Wél* is de brug geheel vernieuwd, zoals de „Beschrijving tot de vernieuwing van de brug aan het Haagsche schouw“, in het Oud Archief van Rijnland aanwezig, aantoon, maar daar een datering ontbreekt kan die vernieuwing hebben plaats gehad, toen de Heer van Duivenvoorde brug, tolrechten en behuizing reeds had verkocht.³⁰ In 1857 *n.l.* verkocht deze het complex aan een *particulier*³¹. De bovengenoemde „Beschrijving“ is naar het handschrift te oordelen zeker van circa 1850 en is bovendien geen pendant van het bestek tot reparatie, zoals wij dat uit 1834 bezitten. Daar echter Rijnland geen rechtstreekse onderhoudsverplichtingen ten aanzien van de brug had, vinden wij in dit opzicht in het archief geen aanwijzingen.

Sedert de verkoop van brug en rolrechten c.a. valt er weinig met betrekking tot beide te vermelden. In de loop der jaren zijn geregeld reparaties nodig gebleken, die bekostigd moesten worden door de eigenaar, de familie Roelants. Het steeds toenemende verkeer maakte het noodzakelijk, niet alleen om de rijkswegen te verbeteren en te verbreden, maar ook om de zich daarin bevindende tolleren op te heffen. Wat betreft de tol Haagse schouw met de brug werden deze opgenomen in de algemene plannen van de regering dienaangaande. Bij kon. boodschap van 27 nov. 1914, ontwerp van wet strekkende tot verhoging met *f* 83000,- van artikel 101 van het *IXe* hoofdstuk der staatsbegroting 1914 voor onderhoud, herstel en verbetering van wegen en bruggen, werd in het kader van de verbreding van de rijksweg 's Gravenhage-Amsterdam de vervanging van de voor het verkeer zeer hinderlijke smalle houten ophaalbrug aan het Haagse schouw beoogd. Men wilde deze vervangen door een voor her doorgaande verkeer voldoende brede en sterke draaibrug. Na onderhandelingen met de eigenaren kocht de staat de brug met tolrecht en verdere eigendommen, voor een bedrag van respectievelijk *f* 75000,- voor brug en tolrecht en *f* 8000,- voor woning en erf aan de Westzijde van de weg. De desbetreffende wet dateert van 24 september 1915 (St. bl. nr. 407).³²

Toen verdween in de nacht van 31 oktober op 1 november 1915 de zwaar versterkte en met een geweldig slot voorziene tolboom.³³

Dat de tol op een dergelijke wijze verzekerd was hield verband, zo vertelt *Holleman* in zijn reeds meermalen geciteerd werk, met een traditioneel vermaak der Leidse studenten. Tot verhoging van de feestvreugde trokken deze 's avonds vaak naar het Haagse schouw om de tol te forceren. De bestor-

ming zal meermalen met **succes** zijn bekroond, reden waarom de tolboom zo degelijk bevestigd werd. Motieven van juridische aard, **n.l.** het niet accepteren van tolrecht in het algemeen, kan men moeilijk veronderstellen. Merkwaardig dat het Haagse schouw in zijn nadagen aan het vroege studentendom een ideale gelegenheid bood voor een happening avant la lettre.

Toen de tol was opgeheven en daarmee de weg was vrijgemaakt tot verbetering van het verkeer, kwam de noodzaak aan de orde de oude houten brug te doen vervangen. De minister van waterstaat Lely lanceerde in 1917 een desbetreffend plan, waarbij nog getwijfeld werd tussen een vaste oeververbinding, die natuurlijk hoog moest komen te liggen, en een brug met beweegbaar gedeelte.³⁴

Dijkgraaf en hoogheemraden van Rijnland spraken zich beslist uit voor een brug met beweegbaar gedeelte. Zij moesten **n.l.** geraadpleegd worden in verband met Rijnlands algemene keur.

Het blijkt niet, dat er spoed is betracht. De vervanging van de oude brug heeft, voorzover her uit de stukken blijkt, nog wel enige jaren op zich laten wachten. Intussen werd de noodzaak van een geheel nieuwe oeververbinding steeds dringender. Trams waren op de wegen verschenen en het plan om o.a. Den Haag met Leiden te verbinden door een elektrische tram, zowel over Voorschoten als over Wassenaar, nam steeds vastere vorm aan. De H.T.M. ontwierp een lijn die via Wassenaar de brug bij het Haagse schouw zou moeten passeren. Op 16 mei 1925 werd de tramlijn Den Haag-Wassenaar-Leiden tot aan het Posthof bij de Poelbrug, en op 4 juli van dat jaar het Leidse deel van de lijn in gebruik genomen. Dat hield in, dat reeds vóór 16 mei 1925 een brug moest zijn gelegd bij het Haagse schouw, de brug zoals wij die nu nog kennen, echter zonder de tramlijn, die in 1962 werd opgeheven. Inderdaad vonden wij, dat bij besluit van 2 april 1924 nr. 37/371 door dijkgraaf en hoogheemraden van Rijnland vergunning was verleend om een geheel nieuwe basculebrug ter plaatse te leggen, nadat reeds 24 mei 1922 toegestaan was de oude brug tijdelijk te verbeteren. Die nieuwe brug is dus gelegd in de periode april 1924 tot mei 1925 en bewijst thans nog goede diensten aan het randstadverkeer. Binnen de randstad Holland zal het Haagse schouw zeker een belangrijke functie blijven vervullen. De geschiedenis van veer, tol en brug als enige voornaamste verbinding in de weg Noord-Zuid in deze landstreek is voor goed afgesloten.

Enige tijd geleden verscheen een leerzaam boekwerk van **Herman Schreiber** onder de titel „Sinfonie der Strasse“, in het nederlands vertaald met: „Van karavaanpad tot autoweg“. Op zijn voetspoor kunnen we de door hem gebruikte muzikale aanduidingen variëren. Voortaan beweegt zich het voornaamste en belangrijkste verkeer over de pas geopende brug Prestissimo.

Daarnaast, bij het Haagse schouw, zal voorgoed een Andante de maat aangeven, totdat tenslotte ook hier de Finale klinkt.

AAANTEKENINGEN

1. Nieuwe Leidse courant 23 dec. 1964 en Leids Dagblad 21 oct. 1965.
(Bibl. gemeente-archief Leiden nr. 86261 a xxx p.)
2. N.L. courant 17 sept. en 13 oct. 1966. (Bibl. gem. arch. nr. 86261 a xxx pf).
3. Zie: „Rijnlands fraaiste gezichten, vertoonende alle deszelfs Lustplaatsen, Heerenhuizen en dorpen — vertoont in honderd afbeeldingen naar 't leeven getekend en in 't ligt gebracht door Abraham Rademaker” Uitg. Leonardus Schenk, Amsterdam (1732); inleiding en blz. 52.
4. Natuurlijke historie van Holland; J. le Francq van Berkhey, 4e dl. (1779) plaat V tegenover blz. 268; gravure naar een tekening van Paulus Constantijn la Fargue.
5. Zie: „Het Ambacht Voorschoten” door J. L. van der Gouw; uitg. Hist. Ver. voor Zuid-Holland, Zuid-Hollandse studiën, dl. V. blz. 45 e.v.
6. Archieven van de kerken (te Leiden) door Mr. Dr. J. C. Overvoorde 2 dl. (1915) regist. nr. 1147, (1375 april 16), nr. 1211, (1378 aug. 25) en nr. 1508, (1404 april 11).
7. Kastelen, Ridderhofsteden en Buitenplaatsen in Rijnland; door J. G. N. Renaud, Mr. S. J. Fockema Andreae en E. Pelinck; uitg. Ver. Oud Leiden (1952) blz. 92. Hier wordt het vermoeden uitgesproken, dat Ter Waddinge ontstaan zou zijn uit een oude curtis.
8. Verslagen-omtrent 's Rijks Oude Archieven XLIII, 'le dl. 1920, bijlage 111 Inventaris van het archief van het Huis Duivenvoorde blz. 231-454.
9. Zie in de bovengenoemde inventaris de nrs. 532-544.
10. t.a.n. nr. 571: „Huurcedulle van een huis aan de Doedinxlaan met het veer over den Rijn onder Voorschoten, door Cornelis Claesszoon Schouman, gehuurd van Johan van Wassenaer. 1618”.
11. Rechtsgeschiedenis der Heerlijke Veren in Holland. Dr. F. A. Holleman (diss.) 1928.
12. Het Hoogheemraadschap van Rijnland. Mr. S. J. Fockema Andreae. Leiden (1934) blz. 28.
13. Het Ambacht Voorschoten; J. L. van der Gouw, Zuid-Hollandse studiën dl. V, blz. 45, en daarnaast „Overzetveren in Zuid-Holland” van dezelfde auteur; overdruk uit het Provinciaal Verslag van Zuid-Holland over 1961, (bibl. gem. archief Leiden nr. 86261 b.)
14. „Het Ambacht van Voorschoten” J. L. van der Gouw blz. 72, waar de bovengenoemde acte in extenso geciteerd is. Huisarchief Duivenvoorde nr. 532.
15. t.a.p. blz. 78/79. Huisarchief Duivenvoorde nr. 571.
- 16/17 Zie Oud Archief van Riinland. Inventaris nr. 7878, waarin afschrift van het octrooi van 30 september 1628. Tevens afschrift in Inventaris v/h Nieuw-archief van Voorschoten. J. L. van der Gouw, nr. 627.
18. Overzetveren in Zuid-Holland. Overdruk Prov. verslag Zuid-Holland 1961.
19. Middeleeuws Oogstgeest. Mr. S. J. Fockema Andreae, in Tijdschrift voor Geschiedenis 1935. (50e jrg. nr. 3.), blz. 259.
20. Rechtsgeschiedenis der Heerlijke Veren in Holland (diss) Dr. F. A. Holleman (1928) blz. 155, 156, 157. „Schepel (C. T. H. Schepel; Wegenrecht in Ned. 1895) vermeldt op gezag van Mr. Tavenraat, dat krachtens octrooi der staten in 1628 een brug werd opgericht ter plaatse van het oude veer van den Heer van Duivenvoorde en Voorschoten, geheeten de Haagsche schouw. Zie ik wel, dan moet dit op een misverstand berusten”.
21. De Heer L. J. van der Klooster, wetenschappelijk ambtenaar bij het Haagse gemeentearchief, was zo vriendelijk mij op de desbetreffende plaats bij Huygens te wijzen.
22. De Paardenmarkt te Valkenburg. E. Pelinck in Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken. 1958, blz. 80-86.
23. t.a.p. blz. 85.
24. Zie Oud Archief Rijnland Inventaris nr. 7875. (Loquet 21 nr. 1.)

25. De bovengenoemde tekening van de brug is in de desbetreffende archieven in het A.R.A. niet meer aanwezig.
26. Zie Oud Archief Rijnland. Inventaris nr. 7876 en nr. 48: Notulen van Dijkkrigter en hoogheemraden en van heemraden en hoofdingelanden, 1798-1802. (11 nov. 1801, folio 249 verso en 250)
27. Zie Inventaris Nieuw Archief Voorschoten, 1811-1925. door J. L. van der Gouw; nr. 627. Copie-extract uit het register van verleende octroyen door het departementaal bestuur van Holland, d.d. 6 **oct.** 1802, copie van 26 maart 1813.
(Nr. 627. Stukken betreffende de rechten van de Heer van Duivenvoorde op het **veer**-recht van de Haagse schouw. 1628-1813. Authentieke afschriften midden 19^e eeuw.)
28. Oud Archief Riinland nr. 10607. Register van Verbalen en Memoriën 1804-1815, fol. 73-74.
29. Algemeen Rijksarchief. Archief Waterstaat-Inspecteurs enz. inventarisnr. 1079, nrs. 1-28.
30. O. A. Rijnland, **Invent.** nr. 11307.
31. Een uiteenzetting over de vraag hoe een leen is veranderd in een zaak in de handel vindt men in „**Overzetveren** in Zuid-Holland“, hiervoor genoemd. (noot 13).
32. Rechtsgeschiedenis der Heerlijke Veren in Holland. Dr. F. A. **Holleman** (1928) blz. 156/167.
33. Zie Tijdschrift De Kampioen, 12 nov. 1915, **XXXIIe** jrg. nr. 46. (Bibl. gem. archief Leiden, nr. 86261 Pf.
34. Nieuw archief Rijnland. Loquet 21, nr. 53. Stukken betreffende de brug Haagse schouw, 1917.

ILLUSTRATIES

- Afb. 7. Hollandsche Harddraaverii om de Gouden **Zweep** aan het Schouw van **Duiven**-voorde, gemeenlijk genaamd het Haagsche Schouw. **Gravure** door S. Fokke (2e helft 18^e eeuw) naar een tekening door P. C. la Fargue. Prentverz. Gem. Archiefdienst, nr. 88044.
- Afb. 8. Het Haagse Schouw. Tekening in kleuren door P. C. la Fargue, 18 eeuw. Prentverz. Gem. Archiefdienst, nr. 88047.
- Afb. 9. Het Haagse Schouw, ca. 1830. Steendruk Prentverz. Gem. Archiefdienst, nr. **88046.***
- Afb. 10. Het Haagse Schouw, ca. 1830. Steendruk door **L.** Springer naar W. van **Groe**-newoud. Prentverz. Gem. Archiefdienst, nr. 88050.

RIJNLANDS WAPEN

een erfenis van koning Willem ?

door

J. B. W. Wollestelle

Een studie over de analogie tassen het wapen van het Hoogheemraadschap van Rijnland en wapens van het Hollandse gravenhuis en over de geschiedenis van Rijnlands wapen van de 13e eeuw tot heden.

Hoog boven het dagelijks rumoer van het verkeer en de winkelende mensen in de Breestraat prijken op het dak van het oude gemeenlandshuis van Rijnland twee glanzende windwijzers, welke beide trots een wapenafbeelding tonen. Hoewel deze windwijzers nog maar van zeer recente datum zijn, gaat de historie van het afgebeelde wapen, Rijnlands wapen, terug tot diep in de middeleeuwen. Over deze, letterlijk en figuurlijk, kleurrijke historie wil ik U nu iets gaan vertellen.

Sinds het begin van de 17e eeuw heeft het Hoogheemraadschap van Rijnland een wapen gevoerd. Dit wapen wordt geacht hetzelfde te zijn als dat van de schenker van het beroemde privilege aan Rijnland, daterend uit 1255¹, Willem II, koning van het Heilige Roomse Rijk en graaf van Holland. Het is aan hem, dat Rijnland zijn wapen ontleent. Er is evenwel geen enkel document aan te wijzen, ook niet het charter van 1255, waaruit kan blijken dat Willem 11 persoonlijk aan Rijnland op enige wijze toestemming heeft gegeven om zijn wapen te voeren. Mogelijk is dit mondeling overeengekomen, doch waarschijnlijker is, dat de bestuurders van Rijnland het in 1255, maar vermoedelijk eerst veel later, vanzelfsprekend hebben beschouwd of zijn gaan beschouwen, dat zij het wapen van hem voerden, die hen in hun privilegiën had bevestigd. Daar het wapen, voor zover bekend, niet vóór het einde der 16e eeuw werd gevoerd, lijkt het alleszins acceptabel dat men omstreeks die tijd tot de genoemde gedachtengang is gekomen.

Wie was deze Willem II, wiens kortstondig bestaan zeker niet in de laatste plaats voor Rijnland van groot belang is geweest? Over zijn afkomst valt, als we beginnen bij zijn grootvader, wel wat interessants op te merken. Grootvader Willem I² regeerde van 1204-1223. Behalve zijn kwaliteiten als regent

en militairs was hij wellicht ook de eerste landsheer die het nut van blijven-de regelingen op waterstaatkundig gebied inzag en die zelf ook dergelijke regelingen uitvaardigde. Na zijn dood in 1223 werd hij opgevolgd door zijn zoon Floris IV. Deze Floris had de naam een voortreffelijk krijgsman te zijn alsmede een dapper tournooiheld. Deze laatste naam bracht hem er toe in 1234 (volgens sommigen 1235) een tournooi tussen Duitse en Franse ridders te Corby bij Amiens bij te wonen. Hier werd hij tot aanvoerder van de Duitse ridders gekozen. Nadat hij een aantal Fransen, die onder leiding stonden van de graaf van Clermont, in het stof had doen bijten, werd Floris plotseling door een aantal Fransen vermoord. Dit geschiedde nog tijdens of in ieder geval kort na het tournooi. Over de reden tast men tot op heden nog in het duister, al doen hierover wel enkele verhalen de ronde*. De graaf van Kleef, die met Floris naar Corby was gekomen, wreekte Floris; hij doodde Clermont. Inmiddels was een zesjarige jongen graaf van Holland geworden nl. Willem, de oudste zoon van Floris. Na enige tijd onder voogdij van zijn oom, bisschop Otto van Utrecht, gestaan te hebben, werd Willem tot de werkelijke regering van zijn graafschap geroepen. Maar in die tijd was er veel, vooral in het buitenland, gebeurd en deze gebeurtenissen zouden een grote invloed hebben op het leven van graaf Willem.

Keizer Frederik 11 had enkele malen het ongenoegen van paus Gregorius IX (1227-1241) opgewekt. Frederik wilde namelijk Lombardije, waar sinds de tijd van Frederik Barbarossa een, de keizer vijandig gezinde, **steden-**bond bestond, aan zijn gezag onderwerpen. In 1239 schijnt hij bij zijn militaire operaties de kerkelijke staat ingesloten te hebben, wat voor paus Gregorius, die zich bedreigd voelde, voldoende aanleiding moet zijn geweest

Afb. A. Keerzijde van een munt van Willem 11, diens wapen tonend.

om Frederik in de ban te doen. Toen Gregorius in 1241 overleed was de ban nog niet opgeheven. Zijn opvolger, Celestinus IV, stierf reeds 17 dagen na zijn verkiezing tot paus; hij heeft uiteraard de ban niet op kunnen heffen. Na een anderhalf jaar geduurd hebbend sedisvacatio werd Sinisbaldo Fieschi, graaf di Lavagna, onder de naam Innocentius IV tot paus gekroond. Bij de aanvang van zijn pontificaat was de ban nog steeds niet opgeheven

en Innocentius was ook niet van plan deze op te heffen. Hij verklaarde Frederik vervallen van de troon en hij steunde in 1246 Hendrik Raspe, landgraaf van **Thüringen** als tegenkoning. In 1247 werd de graaf van Holland, als behorende tot het Heilige Roomse Rijk, door de Duitse keurvorsten tot Rooms-Koning gekozen. Deze **Hollandse** graaf – Willem II – stond op zeer jeugdige leeftijd voor de zware taak het Duitse Rijk te besturen, en zich de afgezette Frederik, die geenszins van plan was de troon te ruimen, van het lijf te houden. Hier kwam nog bij, dat hij in zijn eigen graafschap Holland de teugels strak in handen moest zien te houden. Dit laatste was geen geringe opgave, daar de Friezen weer eens opstandig waren tegen het grafelijk gezag. In 1256 ondernam Willem een veldtocht naar het noorden om de Friezen met harde hand desnoods zijn gezag op te leggen. De afloop kent iedereen wel; bij een verkenningstocht te paard zakte hij bij het dorpje **Hoogwoud** door het ijs. De Friezen, waarschijnlijk onkundig van het feit, dat zij de landsheer zelf voor zich hadden, knuppelden hem ter plaatse dood. Eerst jaren later, in 1282, is zijn lijk door zijn zoon Floris V gevonden en bijgezet in de abdij van **Middelburg**⁶. De afgezette keizer Frederik was in 1250 overleden. Innocentius in 12547.

Een jaar voor zijn dood, in 1255, had Willem aan Rijnland (dat toen wel een bestuurlijke eenheid was, maar waarschijnlijk nog niet onder deze naam bekend) een handvest gegeven, waarin hij bepaalde dat niemand dammen of sluizen in het Spaarne bij Haarlem zou mogen leggen zonder Rijnland daarin te kennen. De publiekrechtelijke autoriteit van Rijnland is al van vroeger datums. Daar dit charter Rijnlands oudste document is heeft men, ten onrechte, gedurende een groot aantal jaren 1255 als stichtingsjaar van Rijnland beschouwd en Willem gezien als stichter van deze instelling. Dit is wellicht de reden geweest waarom men op een zeker tijdstip zijn wapen is gaan voeren. Tot aan de tweede helft van de 16e eeuw blijkt uit niets, dat Rijnland een eigen wapen gevoerd heeft. Er was toen ook geen behoefte aan, daar de leden van het bestuurscollege belangrijke stukken met hun eigen zegel bekrachtigden. Gezien het feodale karakter van de oude waterschappen in Nederland wekt het stellig geen bevreemding dat de leden van het college, veelal van adel, hun eigen wapen hadden. Bij stadsbesturen lag dit soms iets anders en wellicht is dit de reden dat we al heel vroeg stedelijke wapens zien, terwijl die van de grote hoogheemraadschappen op zijn vroegst uit de tweede helft van de 16e eeuw dateren. Hoe komt het dat Rijnland thans het wapen van Rooms-Koning Willem II van Holland voert? Wat is het wapen van deze vorst eigenlijk geweest? Is het wapen van Rijnland inderdaad analoog aan dit wapen? Rond het jaar 1600, toen men het wapen voor het eerst voerde, heeft men de adelaar van het Duitse Rijk genomen en het schild met de Hollandse leeuw op diens borst geplaatst. Hoe men hiertoe gekomen is, wordt duidelijk als wij het *Corpus Sigillorum Neerlandicorum* raad-

plegen⁹. We zien, dat een theorie die jarenlang aanvaardbaar werd geacht, niet houdbaar is. In de weinige literatuur over het wapen van Rijnland werd immers altijd gesteld, dat Willem 11 buiten het wapen van het graafschap Holland als Rooms-Koning het recht had de Rijksadelaar te voeren. De twee koppen van de adelaar zouden dan wijzen op wereldlijke en geestelijke macht en de aureolen rond de koppen van de adelaar duiden aan, dat de koning of keizer zijn macht slechts bekleedde bij de gratie van de pausen, die immers de keizers moesten kronen. Dat het voeren van een adelaar nevens het wapen van Holland geen prerogatief van een Rooms-Koning of Keizer was, wordt duidelijk als men de zegels van enkele leden van het grafelijke huis van Holland bestudeert, die vóór Willem 11 leefden. Aan een oorkonde van graaf Willem I uit 1222 hangt een zegel in bruine was, dat een wapenschild met de Hollandse leeuw vertoont met achter het schild een éénpoppige adelaar, welke (heraldisch) links *ziet*¹⁰. Een oorkonde van graaf Floris IV, daterend uit ca. 1230 heeft een zegel waarop achter het grafelijk wapen een adelaar met twee koppen voorkomt¹¹. In beide gevallen en ook bij de nu nog te noemen wapens met een adelaar, zijn geen aureolen boven de **adelaarskop(pen)** aanwezig. Een ander ongedateerd zegel van Maria, Gravin-Weduwe van Holland, een tegenzegel, vertoont achter het schild met de Hollandse leeuw een éénpoppige adelaar, vermoedelijk rechts *ziend*¹². Dit zijn al drie gevallen waarin in een wapen van de grafelijke familie een adelaar wordt gevoerd.

Afb. B. Tegenzegel van Floris V met **grafeijik** wapen.

De adelaar is, ik zei het reeds hierboven, niet in het wapen van Holland gebracht door Rooms-Koning Willem 11. Het blijkt ook, dat na 1256 bijna alle leden der grafelijke familie de adelaar op één of andere vorm in of nevens hun wapen **voeren**¹³. Hoe valt nu de adelaar in het blazoën van bijvoorbeeld graaf Willem 1 te verklaren? De adelaar was, al dan niet tweekoppig, vanouds het symbool van het Duitse Rijk. Daar de Duitse keizer, althans in naam, de leenhoogheid bezat over het graafschap Holland zou men met de

adelaar achter het schild, als symbool van de bescherming welke men van de zijde van de Duitse keizer genoot, een band met Duitsland hebben **willen** aanduiden. Mogelijk ook heeft men beoogd tot uitdrukking te brengen dat Holland (het hartschild op de borst van de adelaar) een deel was van het Duitse Rijk. Hiertegen zou echter weer kunnen pleiten dat er tijdens en kort na het bewind van **Willem II** munten en zegels zijn verschenen, waarop een gedeeld wapen voorkwam met doorgaans de adelaar rechts en de leeuw links; mogelijk uit een heraldische courtoisie? Vast staat echter wel dat Willem II een éénpippige adelaar voerde zonder aureool, die als schildhouder fungeerde. Daarom was deze adelaar ook nimmer in een schild geplaatst daar dit heraldisch niet juist zou zijn geweest.

Op geen enkele contemporaine afbeelding van het wapen van Willem II vinden we een kroon boven zijn wapen. Zo dit wel het geval zou zijn geweest, dan had het een koningskroon moeten zijn en niet een keizerskroon. Tot zover voorlopig over het wapen van de Rooms-Koning.

Voor zover thans bekend is, wordt het wapen van het Hoogheemraadschap van **Rijnland** in 1596¹⁴ het eerst aangetroffen, als het college van dijkgraaf en hoogheemraden aan de Sint **Janskerk** te Gouda een raam schenkt, waarop twee wapenafbeeldingen voorkomen, die men gedurende geruime tijd heeft beschouwd als zijnde het wapen van het Hoogheemraadschap van Rijnland. Het raam meet 11 bij 4,78 meter en in dit raam komen de wapens van het graafschap Holland en het Duitse Rijk naast elkaar voor. Boven de wapens staat: „**Willem Rooms Koning**” en „**XVIII grave van Holland**”. Hieruit valt af te leiden dat men beoogd heeft het wapen van Willem II weer te geven. Beide wapens staan in een zogenaamde Hollandse **Tuin**¹⁵. Het Hollandse wapen is links van het Duitse geplaatst. Het eerste wordt gedekt door een gravenkroon (fleuronkroon), het tweede door een koningskroon. De adelaar in het Duitse wapen is niet tweekoppig en boven zijn kop bevindt zich geen aureool. Onder deze wapens staat: „**Koning Willem van Romen** heeft de Hooge Heymraden van Rijnland geprevilegieert in den jaren 1255 binnen **Leyden**, op den 5 Idus van October de 14 Indictie”. Daaronder staan in twee rijen de wapens van de leden van het **college**¹⁶. Over dit wapen staat in de rekening van Rijnland over het jaar 1596¹⁷ dat dijkgraaf en hoogheemraden van Rijnland, gezien een door Gouda gedaan verzoek, besloten hadden om het door **brand**¹⁸ verloren gegane raam (ook een geschenk van Rijnland) te vervangen. Aan Adriaen Gerritsz. de Vrije, een schoonzoon van Wouter Crabeth, werd de opdracht gegeven en in 1596 werd hem hiervoor 495 £ en 12 schellingen betaald. In de bijlagen van de rekening van dat jaar zitten ook nog diverse andere gegevens over het Goudse **raam**¹⁹.

Uit de omschrijving van de twee wapens en uit het feit alleen al, dat er twee wapens zijn, mogen we vaststellen dat we niet met het wapen van Rijn-

Afb. C. Rijnlands wapen, anno 1610, in Keuren van Rijnland.

land, doch met het vermeende wapen van Rooms-Koning Willem II te maken hebben.

In 1608 schijnen wapenstempels te zijn vervaardigd²⁰, doch ik heb deze niet in het gemeenlandshuis van Rijnland aangetroffen. Van dat ogenblik af zal het wapen van Rijnland wel min of meer regelmatig zijn gebruikt ter bekrachtiging van officiële stukken. Ook op gebruiksvoorwerpen en kaarten verschijnt in deze tijd Rijnlands wapen als heraldisch sieraad. In 1610 treffen we Rijnlands wapen aan op het titelblad van de 2e gedrukte uitgave van de Keuren van Rijnland²¹. Dit is een gravure van Willem (van) Swanenburgh, leermeester van Rembrandt van Rijn²². In deze wapentekening komen de twee dieren duidelijk naar voren en zijn zij heraldisch volkomen verantwoord getekend. De adelaar, natuurgetrouw weergegeven, heeft zijn vlerken opwaarts gespreid en rond zijn twee koppen bevinden zich aureolen, niet perspectivisch getekend. Op de adelaar bevindt zich een hartschild met het wapen van Holland, zoals dit ook heden nog bekend is, gedekt door een gravenkroon²³. De twee adelaarskoppen zouden op wereldlijke en geestelijke macht duiden en de aureolen geven aan dat Duitsland het „Heilige Roomse Rijk“ was; de vorsten bekleedden immers hun macht slechts bij de gratie der pausen (zie hiervoor). De adelaar, die als schildhouder fungeert, is gevat in een ovaal cartouche, met het randschrift: „WILHELMVS REX ROMANORVM. ANNO M.CC.LV. OCTOB.“, dit geheel in Romeinse kapitalen. In het wapen zijn geen metalen of kleuren aangegeven. Het geheel wordt gedekt door een koningskroon.

De bekende atlas van Rijnland, welke Floris Balthasar in 1615 het licht deed zien is voorzien van een afbeelding van Rijnlands wapen, die sterk doet

Afb D. Titelblad van de 3e uitgave van Rijnlands keuren uit 1664. Het ontwerp is van Pieter Post en de gravure is van Jan Mathijss.

denken aan die van de keuren van 1610, alleen bevinden zich bij deze wapen-afbeelding geen aureolen rond de **adelaarskoppen**²⁴. Dit wapen is ingekleurd. Daar het te ver zou voeren alle vormen van Rijnlands wapen in de tekst te behandelen zal ik mij beperken tot enkele markante voorbeelden en voor de overige wapens zie men het overzicht hierachter (Bijlage 11).

Op de titelpagina van de 3e gedrukte uitgave van Rijnlands keuren, welke in 1664²⁵ verschenen, vinden we een totaal afwijkend wapen. De adelaar doet hier werkelijk dienst als schildhouder en op zijn borst bevindt zich weer het wapen van Holland. De kroon daarboven is naar mijn begrippen een hertogelijke kroon of misschien een markiezenkroon, maar géén gravenkroon. Dit geheel is ditmaal niet gevat in een cartouche, doch wel gekroond, ditmaal door een keizerskroon, wat eigenlijk onjuist is. De adelaar heeft twee koppen met aureolen. Er is nergens kleur of metaal aangegeven. Om de wapen-afbeelding zijn enkele losse ornamenten aangebracht, welke ik wel typerend acht voor Pieter Post, de bekende 17e-eeuwse kunstenaar die deze wapen-afbeelding heeft ontworpen.

Het wapen, dat de 3e uitgave van de kaart van Rijnland van Dou en Van Brouckhuysen op het titelblad aan ons toont, is stellig waard hier afzonderlijk besproken te worden, daar dit wapen de basis is van het huidige Rijnlandse wapen²⁶. De adelaar van sabel is gevat in een gouden schild, dat we hier voor de eerste maal zien. De adelaar is van schildhouder wapendier geworden. Om de twee adelaarskoppen zien we de aureolen. Het hartschild vertoont in goud een klimmende leeuw van keel, getongd en genageld van lazuur. Om het grote schild zijn enkele ornamenten aangebracht die in het totaal geen heraldische betekenis hebben. Dit zijn geen lambrequins; ook heeft het weinig weg van een wapenmantel die **immers** bij wapens van vorstelijke personen veelal als achtergrond wordt gebruikt. Tussen deze, laat ik zeggen, draperieën bevinden zich nog enkele loofbladeren. Het geheel wordt gedekt door een keizerskroon zoals die ook heden nog boven Rijnlands wapen prijkt. Boven het hartschild bevindt zich een hertogelijke kroon.

Na enkele vroege vormen en enigszins de ontwikkeling van Rijnlands wapen te hebben besproken is het wel interessant om te weten hoe het Rijnlands wapen in de Franse tijd is vergaan, toen tengevolge van de leus „*liberté, égalité, fraternité*” het voeren van een wapen als een anachronisme en zelfs wel als een discriminerende daad werd beschouwd.

Bij Keizerlijk Decreet van 17 mei 1809 werd aan wereldlijke en geestelijke instanties, niet aan de burgerij, verboden wapens te voeren zonder toestemming van Napoléon. Ingevolge dit decreet ontvingen dijkgraaf en hoogheemraden van Rijnland van de requestmeester belast met den Dienst der Brug-

gen en Wegen in de Hollandsche Departementen het volgende schrijven d.d. 7 september 1811²⁷:

„Mijne Heeren!

Het is op herhaald aanzoek, 't welk mij deswegens gedaan is, dat ik gemeend heb te Uwer kennis te moeten brengen, dat, volgens Keizerlijk Decreet van den 17^{en} Mei 1809, **geene** Steden, Gemeentens, Corporatiën, of **Associa**tiën, hetzij Burgerlijke, Geestelijke, of Letterkundige, eenige Wapens kunnen voeren, tenzij zij daartoe de expresse vergunning van Zijne Majesteit den Keizer, bij **lettres** patentes, hebben bekomen.

Indien nu zoodanige **lettres** patentes, om het Wapen van UWEd: Heemraadschap of Dijkbestuur te kunnen blijven voeren, door UWEd: mogten worden begeerd, vermeene ik tot UWEd: informatie hier te moeten bijvoegen, dat, volgens de inhoud van bovengemeld decreet, men zich, ten dien einde, na daartoe vooraf te zijn **geautoriseerd** door de competente administratieve Autoriteit, kan adresseren aan Zijne Doorluchtige Hoogheid den Prins **Aarts**-Kanselier van het Rijk, Hertog van Parma.

Ik heb de eer, Mijne Heeren! met alle achting te zijn

UWEd: Dw. Dienaar.
w.g. J. van den **Houk**.”

Het zal een ieder wel duidelijk zijn, dat het bovenstaande schrijven bij het Hoogheemraadschap van Rijnland met bijzonder weinig enthousiasme werd begroet. Bovendien werd niet alleen het voeren van een wapen verboden maar ook sommige reeds bestaande wapenafbeeldingen op gevels en grafzerken e.d. moesten op hoog bevel soms gaan verdwijnen. Dit wordt wel geïllustreerd door een brief welke de maire van **Houtrijk** en **Polanen** aan commissarissen hoogheemraden in het Haarlemmerkwartier schreef op 7 september 1811²⁸. In dit schrijven werd medegedeeld dat Napoleon binnenkort langs het gebouw van Rijnland te Halfweg, het huis Zwanenburg, zou komen en dat het derhalve wenselijk was „dat de Adelaars en andere Wapenen van het Landshuis elders verdwijnen voor dat H:H:M:M: komen.” Het genoemde schrijven werd met een missive van de commissarissen hoogheemraden in het **Haarlemmerkwar**tier aan dijkgraaf en hoogheemraden van Rijnland gezonden. In deze missive wordt al een uitvlucht verzonnen om de wapens van Rijnland en het college toch te behouden: „ . . .om aan de visitatie in 200 verre provisioneel te voldoen dat wij de orders mogen zullen geven om de adelaar onzichtbaar te doen maken. In afwachting der naderen **deliberatiën**; wat UWE: zult goetvinden te doen. „”.

Geheel onafhankelijk van het laatstgenoemde verzonden dijkgraaf en hoogheemraden van Rijnland op 11 november 1811 aan de reeds bovengenoemde

requestmeester een verzoek, waarin zij consent tot behoud of confirmatie van het wapen van het hoogheemraadschap verzochten. Het op 20 december 1811 verzonden antwoord was nietszeggend; een verzoekschrift moest door een advocaat bij de staatsraad bij de hertog van Parma worden ingediend. Het aanvragen van de genoemde **lettres patentes** was een moeizame geschiedenis. Dijkgraaf en hoogheemraden lieten zich echter niet afschrikken, want in januari van het jaar 1812 was er reeds een correspondentie gaande tussen Rijnland en mr. C. Vollenhoven te Amsterdam die juist de maand daarvoor, bij keizerlijk decreet van 5 december 1811, tot advocaat bij de staatsraad was benoemd. Op 3 februari 1812 werd het request, via de bovengenoemde advocaat Vollenhoven, ingediend bij de daartoe aangewezen **autoriteit**²⁹.

Ongeveer tegelijk werd ook door het **Hoogheemraadschap** van Schieland gerequesteerd bij de genoemde autoriteit, daar ook dit Hoogheemraadschap confirmatie in zijn wapen verlangde.

De 6e juli 1812 werd een brief ontvangen van de advocaat Vollenhoven, die in Parijs Rijnlands zaken bij de hertog van Parma beharrigde, waarin hij een tamelijk pessimistisch geluid liet horen, maar „geheel geweigerd zijn deze versoecken nog niet” en zowel Rijnland als Schieland bleven hopen op confirmatie in hun wapen. Een andere brief van Vollenhoven, gedateerd 18 april 1813 en uit Parijs verzonden liet een nog pessimistischer geluid horen; deze brief was gericht aan de hoogheemraad van Rijnland, W. Jager, die een belangrijk aandeel in het entameren en afwikkelen van deze wapenkwestie had³⁰. Er stond in dat „... het Conseil du Sceau en deszelfs president de prins-aartskanselier verkiezen de voordragt aan Zijne Majesteit niet te doen en geen faveur aan de heemraadschappen te accorderen, hetwelk aan de bank van Frankrijk geweigerd is”. Dat Vollenhoven weinig heil zag in voortzetting van de procedure wordt geïllustreerd door het feit dat hij van deze gelegenheid gebruik maakte om zijn declaratie in te dienen. Voorlopig was de zaak voor Rijnland van de baan; eerst een paar jaren na het herstel van Nederlands onafhankelijkheid werd bij de Hoge Raad van Adel een request ingediend om confirmatie tot het voeren van een wapen.

Genoemd request, gedateerd 27 april 1815, werd waarschijnlijk vergezeld van een afbeelding van Rijnlands wapen zoals dit voorkomt op het titelblad van de kaart van Rijnland van Dou en Van Brouckhuysen, de uitgave van 1746. Dit leid ik af uit de grote analogie welke bestaat tussen het wapen dat door de Hoge Raad van Adel werd verleend en dat van 1746. Het is een heraldisch redelijk verantwoord wapen geworden ondanks de bij het request gevoegde wapenbeschrijving. In het request getuigt de wapenbeschrijving van weinig kennis der heraldische terminologie? „Het bovenstaand wapen verbeeld **eenen** zwarten dubbelden adelaar op een wit veld, hebbende over

ieder van **deszelfs** hoofden **eenen** gouden ring en dragende als surtoit het gekroonde wapenschild van Holland, bestaande uit eene **rooden** klimmenden Leeuw, op een goud veld: — Terwijl eyndelijk het geheele wapenschild van het Hoogheemraadschap gesurmonteerd is door eene gewone keizerskroon.” Deze wapenbeschrijving bevat tal van fouten. Wit is geen heraldische kleur. Bedoeld is natuurlijk het metaal zilver, dat bij ongekleurde **wapentekenin**-gen geen arcering heeft. Bovendien heeft de adelaar aureolen of nimbussen om zijn koppen en geen ringen. In de atlas van 1746 is de Hollandse leeuw in het hartschild blauw getongd, doch in de wapenbeschrijving van 1815 wordt daar niet over gesproken.

Op 19 juli 1819 werd Rijnland door de Hoge Raad van Adel bevestigd in het voeren van een wapen. Een tekening van het wapen en een beschrijving vergezelden deze bevestiging, die in de vorm van een oorkonde aan Rijnland werd verleend? „**Zijnde** een schild van zilver, beladen met een met **uit**-gespreiden vlerken en **pooten** zwarte dubbelden Arend, hebbende op ieder hoofd **eenen** gouden ring, beladen met een klimmenden Leeuw van rood. — Het schild gedekt met een Keizerlijken Kroon³³”. Daar voor de tekening van het wapen wellicht niet het beste materiaal was gebruikt is deze te donker geworden om de details van het wapen nog nauwkeurig te kunnen onderscheiden. Dit moet de reden geweest zijn waarom op 16 april 1962 door de Hoge Raad van Adel een afschrift van de wapenbrief met een enigszins afwijkende vorm, wat entourage betreft, werd verleend aan Rijnland.

Het Rijnlandse wapen, zoals dit thans wordt gebruikt op officiële bescheiden, welke van het Hoogheemraadschap uitgaan, is volkomen gelijk aan de tekening welke de wapenbrief van 1962 vergezelt. Enkele onjuistheden in de tekening van deze wapenbrief dienen hier toch wel even aangeduid te worden. De leeuw in het hartschild moet van blauw getongd en genageld zijn, zoals dit in de atlas van 1746 het geval was en nu ook nog zo is bij het wapen van de provincie Zuid-Holland.

Het hartschild wordt thans gedekt door een hertogelijke kroon, dit moet een grafelijke kroon zijn. Een fout, die naar ik meen aan de atlas van 1746 is ontleend. De adelaar staat in alle afbeeldingen thans in het schild, hij zou echter als schildhouder dienst moeten doen, dus **achter** het schild met de Hollandse leeuw. De vleugels van de adelaar dienen naar beneden gespreid te zijn. De keizerskroon, welke boven het gehele wapen staat, behoort eigenlijk een koningskroon te zijn, zoals die boven het wapen van de keuren van 1610 staat.

Het voeren van de keizerskroon is waarschijnlijk het gevolg van een **status**kwestie tussen de 3 grote Hollandse hoogheemraadschappen. Het is nl. ook bekend, dat in de 17e eeuw vertegenwoordigers der „grote drie”, **Delf**-land, Schieland en Rijnland een conferentie over een zeker onderwerp hadden belegd. Toen men op de vergadering echter bemerkte, dat één van hen

zich eigenmachtig had neergezet op de voorzittersstoel, verlieten de twee anderen, zeer gebelgd, terstond de vergaderruimte. Zo zal het ook wel met de kronen boven de wapens gegaan zijn. Toen één der Hoogheemraadschappen een keizerskroon ging voeren voelden de anderen zich verplicht dit ook te gaan **doen**³⁴.

Tenslotte nog een opmerking over de ornamenten welke zich om de wapen-tekeningen van de Hoge Raad van Adel bevinden. Deze zijn, m.i. niet juist; bovendien zijn deze in pasteltinten uitgevoerd; rose en lichtgroen, terwijl dit geen heraldische kleuren zijn. In de heraldiek kent men slechts harde kleuren en in sommige gevallen naturel.

Ik hoop dat deze studie een blijvende bijdrage zal blijken te zijn tot de kennis van de historie van het wapen van het Hoogheemraadschap van Rijnland.

AANTEKENINGEN

1. Oud-Archief Rijnland (in het vervolg af te korten als OA) nr. 854.
2. Volgens **Halma's** „Tooneel der Nederlanden” de 16e graaf van Holland.
3. Zie mr. S. J. Fockema Andreae, Willem 1 en de Hollandse Hoogheemraadschappen, Wormerveer 1954.
4. De meest bekende dezer verhalen zegt, dat Floris door de graaf van Clermont uit jalousie werd vermoord. Oude kroniekschrijvers melden dat Clermont in Floris een minnaar van zijn vrouw vermoedde, omdat zij Floris' dapperheid hoog had geroemd. Men leze Bilderdijs ballade „Floris IV”. In werkelijkheid zal er wel een politieke reden voor deze moord zijn geweest.
5. Dit was reeds voor de tweede maal. De eerste maal was in 1227, toen Frederik een nauwelijks op gang gekomen kruistocht wegens al dan niet voorgewende koortsen bij Otranto in de steek liet.
6. Het is treffend dat drie opeenvolgende regerende vorsten uit één huis werden vermoord.
7. H. Kiihner, *Geschiedenis der pausen*, Utrecht 1962, blz. 82-85; Prof. Dr. **Klemens Löffler & Dr. Franz Seppelt**, *Päpstgeschichte von den Anfängen bis zur Gegenwart*, München 1933, blz. 182 e.v. (Nederlandse uitgave is vlak voor de oorlog verschenen); Mr. J. Meerman, *Geschiedenis van Graaf Willem van Holland, Rooms-Koning, 's-Gravenhage 1784*, deel 1 blz. 163 e.v.
8. Fockema Andreae, Willem 1;
Idem, *Het Hoogheemraadschap van Rijnland, zijn recht en zijn bestuur van den vroegsten tijd tot 1857*, Leiden 1934.
9. *Corpus Sigillorum Neerlandicorum*, uitgegeven door M. Nijhoff, 's-Gravenhage 1937-1940, nr. 510 (in het vervolg af te korten als CSN).
10. CSN nr. 510.
11. CSN nr. 515.
12. CSN nr. 512.
13. Verder zie men CSN nrs. 518, 523, 530, 531, 534, 535, 538 en 546-549. Voor wat de wapens van de grafelijke familie in de numismatiek betreft zie men: Dr. H. E. van Gelde, *De Nederlandse 'munten*, Utrecht 1965 en mr. M. Dozy, *Het verzamelen van munten en penningen*, Leiden ca. 1890.
14. Hoewel men altijd, zonder vermelding der bron, 1594 als schenkingsjaar heeft beschouwd.
15. Voor een verklaring van de zogenaamde Hollandse min zie men het artikel

van jhr. dr. W. A. Beelaerts van **Blokland** in de Nederlandse Leeuw van 1929, blz. 3-12, 57-59 en 115-118.

16. Zie: De Goudse glazen, 1555-1603, onder redactie van prof. dr. J. Q. van Regteren Altena, 's-Gravenhage 1938, blz. 112;

Photografieën der geschilderde kerkglazen van de Sint **Janskerk** te Gouda, door F. Harting, fotograaf te Gouda. Aanwezig in de Librije van Gouda.

Ir. A. ten Bruggencate, Heraldische gids van de Goudse glazen, 's-Gravenhage 1949, blz. 35.

17. OA Rijnland, nr. 9630, folio 172 verso. Men zie voor een transcriptie van deze **re**-keningpost Bijlage 1.

18. Waarschijnlijk de grote brand van 1552.

19. OA Rijnland, nr. 10003. Ook de catalogus van de tentoonstelling Goudse glazen Sint Janskerk, Gouda 1938, geeft nog enkele bijzonderheden.

20. Nota betreffende Rijnlands wapen, door de secretarie-ambtenaar C. H. Dee vervaardigd in 1875. Zie loket 145-5 van het secretariearchief van Rijnland.

21. Aanwezig in de bibliotheek van Rijnland.

22. Voor diens werkzaamheden werd XIII £ betaald blijkens Rijnlands rekening over het jaar 1609, OA Rijnland nr. 9643 folio 217 verso.

23. Voor gegevens over het wapen van het graafschap, het latere gewest en de provincie (Zuid-)Holland zie men: Verslag over het jaar 1959, waarin een artikel van drs. J. L. van der Gouw, provinciaal inspecteur der gemeente- en waterschapsarchieven in Zuid-Hoiland.

24. OA Rijnland, atlas 4.

25. Aanwezig in de bibliotheek van Rijnland. De koperplaat is nog in Rijnlands bezit. De tekening is van Pieter Post en de gravure is vervaardigd door Jan Mathijs. Rekening Rijnland over 1663. OA Rijnland nr. 9697 folio 397.

26. OA Rijnland, atlas 16.

27. OA Rijnland, nr. 845.

28. Idem.

29. Idem.

30. Idem.

31. OA Rijnland, nr. 847.

32. Idem.

33. Men heeft, zoals uit de tekst van het stuk blijkt, grotendeels de wapenterminologie van het Hoogheemraadschap overgenomen.

34. Voor literatuur over kronen en het voeren van verkeerd getekende of verkeerde kronen zie men: H. W. M. J. Kits Nieuwenkamp, Encyclopedie van de heraldiek, Amsterdam 1961;

C. Pama, Rietstaps handboek der wapenkunde, Leiden 1961;

Artikelen in Gens Nosra van 1966 op de blz. 80-81, 237-239 en 326-327, respectievelijk door jhr. ir. A. N. J. van de Poll, C. S. M. A. van Boven en J. A. de Boer.

BIJLAGE 1

Transcriptie van de post uit Rijnlands rekening betreffende de levering van het kerkraam aan de Sint **Janskerk** te Gouda.

„Alzoe van allen ouden tijden die Dijcgrave **ende** Hooge Heemraiden van Rijnlant een glas in de groote **kerck** van der stede van der Goude hebben gehadt **ende** gegeven, 't **weick** metten lesten brant der zelve kercke **vernyelt** weesende, die regierders der selver stede van die tijt aff tot meermaelen en zeer ernstich aengehouden **ende** gebeden hebben dat, insiende het **schadelick** verlies der zelve kercke **ende** die goede naebuyschap **ende** correspondentie, die de zelve van der Goude met Dijckgrave en de Hooge Heemraiden van Rhijnlant in 't **stuck** van 't waterschap des selfs lants altijts gehouden hebben, die Dijckgrave **ende** Heemraiden in der tijt **gelyeven souden** die oude vruntschap te continueren **ende** d'selve kercke in **haere** armoede te subvenirien **ende** op nyeus met een glas te

voorsien. 't **Welck** d'zelve Dijkgrave ende Heemraiden **totten jaere** vijf **ende** tnegentich **altijts** met beleefheyte geëxcuseert hebbende, eyntelick deur 't continueel aenhouden van dezelve van der Goude mit **eeeren** nyert langer en hebben **connen** heurlieder favorabel versouck refuseren. Te meer **200** andere steden **ende** collegiën voorgaende aidaer mede glaesen gehadt hebbende deur **gelijcke** sollicitatiën **ende** aenhouden op **nyeus aldaer** glaesen gegeven hebben. Soe est, dat Dijkgrave en de Hooge Heemraiden voornoemt die zelve van der Goude mede een glas hebben geaccordeert, 't **welck eenen** Adriaen **Gerritz**. de Vrije, glaesschrijver van der Goude, deur aenbestedinge gemaect heeft **elcke** voet voor vier **ende** twintich **stuvers**. Bij metinge groot bevonden zijnde vierhonderdertien voeten **11 1/2** duim, belopende een **somme** van vierhondertvijff **ende** tnegentich ponden **XII** schellingen, munte voornoemt. Die deesen Rentmeester **opte** ordinantie van den **Hoogen Heemraiden** voornoemt heeft betaelt. Alles **breeder** blijkende bij derzelve ordinantie, **conditiën** **ende** voorwaarden van de bestedinge. Acte van de metinge van 't selve glas **ende** quitancie van Adriaen Gerritsz. voornoemt, die men **all** tsamen hier overlevert. Daeromme alhier d'voorseyde **somme** van **IIIIcXCV £ XII's**".

BIJLAGE 11

Lijst van de belangrijkste afbeeldingen van Rijnlands wapen tot 1700.

- 1596 Het raam van de Sint **Janskerk** te Gouda, door A. G. de Vrije.
- 1610 De 2e gedrukte uitgave van Rijnlands keuren, titelblad, door W. (van) **Swanenburg**.
- 1615 Kaart van Rijnland, titelblad, door Floris Balthasars.
- 1644 Wapenkaart van het college van dijkgraaf en hoogheemraden.
- 1645 Gevel van her gemeenlandshuis Zwanenburg te Halfweg, door Pieter Post.
- 1654 Publicatie over het huis Zwanenburg, titelblad, door Pieter Post.
- 1655 **Schilderij** van de **overhandiging** van het privilege van 1255 in de grote zaal van het gemeenlandshuis te **Leiden**, door C. van **Everdingen**.
- 1664 De 3e gedrukte uitgave van Rijnlands keuren, titelblad, door Pieter Post.
- ± 1670 Zoldering van de grote zaal in het gemeenlandshuis te Leiden.
- ± 1675 Bussen van de boden van Rijnland. Er zijn er thans nog twee in gebruik.
- 1684 De hensbeker van het huis **Zwanenburg**, door R. de **Hooghe**.
- 1687 De 2e uitgave van de kaart van Rijnland door **Dou** en Van Brouckhuysen, cartouche van R. de Hooghe.
- 1698 Het kerkraam te Lisse (thans niet meer te Lisse aanwezig). Een afbeelding in de dijkgraafskamer te Leiden.

ILLUSTRATIES

Afb. 11. Glas in de Grote Kerk te Gouda, geschonken door het Hoogheemraadschap Rijnland.

Afb. 12. Wapen van Rijnland.

LI INCLICHE'S

- A. Keerzijde van een munt uit de regeringsperiode van Willem II, zoals die staat **afgebeeld** in de biografie door Meerman, **tonende** het wapen van de vorst.
- B. Tegenzegel van Floris V uit het jaar 1285 met het grafelijk wapen, dat sinds door het Hollandse gravenhuis werd gevoerd.
- C. Afbeelding van Rijnlands wapen, zoals die voorkomt op het titelblad van de 2e uitgave van Rijnlands keuren uit 1610.
- D. Titelblad van de 3e uitgave van Rijnlands keuren uit 1664. Het ontwerp is van Pieter Post en de gravure is van Jan Mathijss.

HEIDENS IN RIJNLAND

door

Dr. O. VAN KAPPEN.

Deel 1

Tot het geweldige heir van landlopers en bedelaars, dat in vroeger eeuwen ten plattelande rondzwierf, behoorde een in menig opzicht opvallende minderheidsgroepering van uitheemse oorsprong, die der zigeuners. Afkomstig uit het noord-westen van het tegenwoordige India en vandaar via Perzië, Armenië, Kabulistan, Klein-Azië, het Byzantijnse keizerrijk en de Balkanlanden in westelijke richting getrokken zijnde, verschenen zij omstreeks 1420 voor het eerst in West-Europa, naar alle waarschijnlijkheid op de vlucht gedreven door de met veel verwoesting, onderdrukking en bloedvergieten gepaard gaande Turkse veroveringsoorlogen, die toentertijd op de Balkan woeden. De bevolking van een aantal Noord-Duitse Hanzesteden in Mecklenburg, **Holstein** en Hannover viel in het jaar 1417 als eersten de eer te beurt om te mogen kennismaken met een horde in exotische klederdracht gestoken en onderling een onverstaanbare taal sprekende lieden, donker van huidskleur en niet meer dan 300 à 400 personen sterk — vrouwen en kinderen inbegrepen — die o.m. de steden Liineburg, Hamburg, Liibeck, Wismar en Rostock bezocht. Aan het hoofd van deze merkwaardige stoet reden een aantal door jachthonden omstuwde ruiters, fraai uitgedost in rijk bestikte gewaden; op het eerste gezicht echte edelen. Hun aanvoerder, die zich „hertog van Klein-Egypte” liet noemen, vertelde, dat zij uit Klein-Egypte, een ver land in heidense streken, kwamen, dat zij na hun bekering tot het christendom weer afvallig geworden waren en dat „hun bisschoppen” hen daarom een zevenjarige pelgrimage hadden opgelegd. Zeven jaren lang moesten zij door de wereld zwerven zonder op bedden te mogen slapen.

Niet alleen in Noord-Duitsland, maar ook in allerlei andere streken van West- en Centraal-Europa doken in deze jaren zulke groepjes exotische pelgrims op. Op grond van hun vermeende afkomst uit Klein-Egypte — dat men op grond van de gebrekkige geographische kennis van die dagen veelal vereenzelvigde met het Egypte van de Nijl — noemde men hen veelal „Egyptenaren”. In Zwitserland, de Duitssprekende gebieden langs de Rijn en de Nederlanden werden zij ook wel „Heidens” genoemd, hetzij omdat zij

uit „heidense” streken kwamen, hetzij omdat men hen als gedoopte heidenen beschouwde, want veelal vertelden zij, dat zij door de heidense Saracenen uit Klein-Egypte, hun geboorteland, verdreven waren en dat zij als ballingen door de wereld moesten zwerven totdat hun land weer op de heidenen veroverd zou zijn. In Noord-Duitsland en Scandinavië gaf men hen de naam van „Taters”, omdat men in de mening verkeerde, dat men met een afgedwaalde horde Tartaren te doen had. En in Frankrijk ten slotte heetten zij ook wel „Bohémiens” op grond van hun vermeende afkomst uit Bohemen, door welk land zij inderdaad heengetrokken waren op hun weg naar West-Europa.

Deze groepjes „Egyptenaren”, die gedurende de gehele 15e eeuw West-Europa doorkruisten, nergens langer dan enkele dagen pleisterend, werden in alle steden, die zij aandeden, met grote gastvrijheid en respect ontvangen, want overal vertelden zij, dat zij Christenen waren en pelgrims, die hetzij als ballingen, hetzij bij wijze van boetedoening voor de zonden hunner voorvaderen, door de wereld moesten zwerven, welke verhalen zij staaften met geleidebrieven van niemand minder dan de Rooms-Koning Sigismund (1410-1437) en paus Martinus V (1417-1431), waarin een ieder geboden werd deze arme pelgrims uit Egypte hulp en bijstand te verlenen. Daarenboven werden de aanvoerders der zigeunerbenden, de „graven”, „hertogen” en zelfs „koningen” van Klein-Egypte, die kostbare kleren en gouden sieraden droegen en die vurige rijpaarden en jachthonden bezaten, door de West-Europese adel grif geaccepteerd als standgenoten en als gevluchte „collega's” uit het verre Egypte, getroffen door een noodlottige ramp.

Zoals gezegd genoten de groepjes „Egyptische pelgrims” in alle steden, die zij bezochten, een gunstig onthaal, hetgeen blijkt uit de hen betreffende posten in oude stadsrekeningen. De zigeunergraven en hertogen met hun gevolg van „jonkheren” werden door de stadsbesturen gefêteerd, op stadskosten gehuisvest in de aanzienlijkste herberg ter plaatse en rijkelijk met eregeschenken en reispenningen begiftigd bij hun vertrek. Het „lagere volk” der Egyptenaren maakte een minder gunstige indruk: de mannen hielden zich meestal bezig met het verruilen van de door hen meegevoerde paarden, waarbij zij hun tegenpartij vaak te slim af waren en waarbij zij ook nogal eens allerlei trucjes aanwendden, het handlezen en waarzeggen van de zigeunerinnen bracht deining teweeg onder de poorters en gaf de geestelijkheid aanstoot, hun bedelarij en kruimeldiefstalletjes wekten ergernis, wantrouwen en afkeer op. Om al deze redenen begon er al spoedig een kentering te komen in de aanvankelijk voor hen gevoelde sympathie, temeer nog aangezien hun bezoeken aan de diverse steden veelvuldiger werden naarmate steeds meer zigeuners in West-Europa penetreerden. De oude geleidebrieven boetten gaandeweg aan invloed in, terwijl de smoesjes, waarmee zij het als maar voortduren van hun „zevenjarige” pelgrimage poogden te motiveren, steeds doorzichtiger werden. In de tweede helft van de 15e eeuw trachtten de meeste steden, waar zij verschenen, dan ook hun sreeds onwel-

komer bezoeken tegen betaling van een geldsbedrag af te kopen en tegen het einde van deze zelfde eeuw schrok men er al niet meer voor terug hen gewapenderhand te verjagen wanneer zij zich aan de poorten vertoonden.¹

Al spoedig na hun eerste penetratie in de Noordelijke Nederlanden – in 1420 werden zij te Deventer voor het eerst **gezien**² – doken er zigeuners in Rijnland op, want blijkens de Leidse burgemeestersrekening over de jaren 1429/1430 verscheen er toen een „**hertoge** van Egipten van den heydenen” in deze stad, die „**hulp** van der stede **ende** een huescheit” verlangde; op welke gronden weten wij reeds. Zoals te verwachten was werd zijn bede verhoord; hij werd ten stadhuijze getraceerd op malvezij en voorzien van een reisgeld³. Merkwaardig is, dat er in deze post alleen sprake is van een hertog. Over zijn gevolg wordt niet gerept. Misschien heeft men de volgelingen van deze hertog niet in de stad willen toelaten op grond van de minder prettige ervaringen, die men in dat zelfde jaar te Rotterdam en te Utrecht had opgedaan bij bezoeken van groepjes „**heydenen**”. Misschien ook is deze hertog op zijn eentje op onderzoek gegaan in Leiden om de kat eens uit de boom te kijken, terwijl de rest van zijn gezelschap op een veilige afstand van de stad bleef afwachten.

In 1452 kreeg Leiden opnieuw bezoek van de heidens. Tot tweemaal toe wist een „**partie** van heydenen” de stad binnen te komen, maar reeds toen bleken de bordjes verhangen te zijn, want weliswaar werden deze beide groepjes heidens met geld begiftigd, maar dat geschiedde „**omdat** zij van heen reysen souden...”⁴. Iets dergelijks geschiedde op 23 october 1461, toen, „**een** groot deel Heydenen” de stad plotseling was binnengedrongen. Ook zij werden begiftigd op conditie „**dat** sij niet langer leggen, mair doerlijden souden...”⁵. In 1464 wist een groep van 62 heidens de stad binnen te komen, aankondigend dat zij van plan waren om daar drie dagen lang te pleisteren „**ende** hoir logiist te hebben mit biddlen **ende** anders.. ”. Het stadsbestuur haastte zich hen twee postulaatguldens te geven, opdat zij „**buyten** blijven **ende** wechreysen souden”.⁶ Ook in 1466 en 1467 werd een dergelijke afkoopactiek gevolgd; in het laatstgenoemde jaar betrof het een bezoek van een vijftigtal heidens onder aanvoering van de zigeunergraaf Martijn.⁷ Op 7 juni 1475 verscheen „**joncker** Pieter van Clieve mit een deel heydenen” te Leiden in het bezit van een waardevolle introductie, n.l. „**brieven** van mijn genadige heer” – n.l. Karel de Stoute – „**ende** oic **uten** Hove van Hollant, dat men si **soude** laten passeren **ende** hulpelikerhant om Goedswille reyen”. Zulke gewichtige aanbevelingsdocumenten kon men uiteraard moeilijk negeren en dus werden ook deze heidens weer begiftigd, al geschiedde zulks ook deze maal weer opdat zij „**zonder** marren of lette terstonds souden **doergaen**.”⁸

Niet alleen Leiden, maar ook de naburige steden Haarlem, Woerden en Gouda werden in de loop van de 15e eeuw vele malen door zulke groepjes heidens

of Egyptenaren bezocht" en in al deze steden volgde men een zelfde politiek tegenover deze in een waas van geheimzinnigheid gehulde, onbeschaamde en een weinig vrome indruk makende „Egyptische" pelgrims: bij hun eerste bezoeken werden zij rijkelijk onthaald en begiftigd, maar al spoedig poogde men hen cōfite que cōûte buiten de poorten te houden en af te schepen met geld. Trouwens, niet alleen deze steden, maar ook de Cisterciënzer abdij **Leeuwenhorst** nabij Noordwijkerhout kreeg het nodige met de heidens te stellen.

In de periode van 1462 tot en met 1524 klopten herhaaldelijk groepjes heidens – „tot Noortwijck" of „buiten voir onse poirt" **wezende** – bij dit nonnenklooster om onderstand aan en ook hier werden zij even zovele malen begiftigd opdat zij „van de hove blijven soudén" of „omdat sij voorttrecken soudén".¹⁰

In het begin van de 16e eeuw werden de heidens niet meer in of in de nabijheid van de Hollandse steden geduld. Maar ten plattelande zwierven zij nog betrekkelijk ongehinderd rond, hetgeen tot steeds luidere klachten van het landvolk wegens de van hen ondervonden overlast aanleiding gaf. Zo maakt bij voorbeeld de rekening van de schout van Haarlem, Claes van Ruyven, over de jaren 1490-1491 melding van „... zekere Egiptenaers, die eenen zijn gelt benoomen hadden te Catwijck, dat de voors. schout dede restitueren. . .".¹¹ Nu moet men zich bepaald geen overdreven voorstelling maken van de schade en de overlast, welke de heidens toenmaals ten plattelande aanrichtten, want aangezien het hier een betrekkelijk kleine minderheidsgroep betrof viel de van hen ondervonden overlast a.h.w. in het niet vergeleken bij die, welke door andere landlopers, „calissen", rabauwen, „potboeven", zwervende bedelaars en dieven veroorzaakt werd. Anderzijds dient men echter evenmin uit het oog te verliezen, dat de boerenbevolking het toentertijd verre van gemakkelijk had, geplaagd als zij bij voortduring werd door misoogsten, veeziekten, overstromingen, zwermen landlopers en bedelaars, plunderende huursoldaten en verwoestende oorlogen. Zodoende betekende de aanwezigheid van weer een nieuwe groep parasiterende zwervers voor de veelgeplaagde huislieden ten plattelande nu juist de druppel, die de emmer deed overlopen, en doordat de Egyptenaren qua levenswijze, taal, klederdracht, huidskleur, zeden en gebruiken afweken van het normale waren zij er als groep a.h.w. toe **gepraedisponeerd** het slachtoffer te worden van de ontevredenheid, instinctmatige afkeer en argwaan van de **boerenbevolking**.

Naar alle waarschijnlijkheid zijn het deze in aantal en ernst steeds toeneemende klachten van de plattelandsbevolking geweest, die de aanleiding gevormd hebben tot de uitvaardiging van een speciaal plakkaat „roerende d'Egiptenaers" op 4 april 1524 door de graaf van Hoogstraten, de stadhouder van de landsheer Karel V, en de raden van het Hof van Holland, want daarin wordt geconstateerd, dat „veel ende diverse personen, mannen ende vrouwen van alle naciën, onder colleur ende dixel dar zij hem zeggen te

wesen Egiptenaers, hen vervorderen in grooten getaele te commen binnen dese landen, doende den armen lantluyden grooten overlast ende verdriet". Hen werd geboden om binnen twee dagen uit Holland te vertrekken; diegenen, die nadien nog zwerfend in Holland en Westfriesland aangetroffen zouden worden, zou men „appreghenderen ende pugnieren aen huer lijff ende goet, indien zij eenich hebben".¹²

Bijster veel effect schijnt dit plakkaat niet gehad te hebben, want op 16 juni 1533 werd opnieuw een plakkaat tegen de zigeuners uitgevaardigd, ditmaal op naam van de landsheer zelf.¹³ Daarin wordt geconstateerd, dat nog steeds vele „Egiptenaers oft Heydenen" en personen, die zich bij hen aangesloten hadden en voor zigeuners wilden doorgaan, rondzwierven ten plattelande en „dat eenige van onsen officiers hemluyden daertoe geven brieven van consent ende oerloff, 'twelck ons nyet en staet te lijden". Wederom werd dezelfde straf tegen de Egyptenaren bedreigd, maar daarnaast werd de „ondersaeten" van de landsheer geboden „dieselve Egiptenaers ofte Heydenen nyet te ontfangen, legeren noch eenige notruft en doen ofte administreren". Nauwelijks enkele maanden later, n.l. op 20 oktober 1533, volgde er weer een nieuw plakkaat, zakelijk grotendeels gelijk aan het vorige, waarin niet alleen geklaagd wordt over de „groote overlasten, scaden ende rudicheden", veroorzaakt door „mannen ende vrouwen, hen seggende te wesen van der natie van Egipten", maar waarin ook wordt vermeld, dat zij zelfs de stouthheid gehad hadden om bepaalde dorpen ten plattelande, „daer zij gepasseert zijn", een soort schatting op te leggen „tot groote laste van onsen ondersaeten".¹⁴ In deze gevallen betrof het dus een afkoop van hun bezoeken, afgedwongen door de „Giptenaren" zelf. Nauwelijks vijf jaar later, n.l. op 15 februari 1538, volgde er nogmaals een renovatieplakkaat, ditmaal klagend over de „fortsen en violentiën", die men „onlancx bij scerper examinatie bevonden heeft, dat eenige van derselver natie gedaen en de geperpetreert hebben gehadt".¹⁵

Ondanks al deze plakkatens bleven er kleine groepjes heidens en heidinnen – het rondtrekken in troepen van vele tientallen personen sterk was inmiddels te gevaarlijk voor hen geworden – rondzwerven ten plattelande, hetgeen blijkt uit de vonnissen, die het Hof van Holland en andere gerechten, bekleed met criminele jurisdictie ten plattelande, in de daaropvolgende decennia geregeld over hen velden. Uit één van deze sententies, n.l. die, welke het Hof van Holland op 18 januari 1555 velde tegen de heidin Anna Duytsche en haar zonen Lieven en Frans, blijkt, dat er van tijd tot tijd ook Egyptenaren in Rijnland verzeilden.¹⁶ De genoemde heidin bekende immers, dat zij omstreeks „Sinter Nyclaes" daaraan voorafgaande met enige metgezellen in het dorp Warmond gekomen was, waar zij onderdak vonden in de schuur van een zekere Heyndrick Willemsz. In diens tamelijk onnozele en bijgelovige vrouw ontdekte de heidin Anna een gewillig en psychisch gepraedisponneerd potentieel slachtoffer van haar praktijken.

Het povere boerenbedrijfje van het Warmonder echtpaar met groot inzicht taxerend had de heidin langs haar neus weg tegen de vrouw des huizes gezegd: „Ick sye wel, dattet met uwen man nyet ruym en es zoe hier gheen koeyen gemolcken en worden! Dan wilt ghij mij gelooven: ick sal u rijck maecken ende dat u (w) koeyen nyet meer sterven en sullen”! Het tarief harer voorspoed en rijkdom aanbrenghende verrichtingen bedroeg slechts „een pont groot Vlaems”. Zoveel geld bezat de huisvrouw van Heyndrick Willemsz echter niet en daarom werd men het eens over een betaling, bestaande in twee stuivers, twee gouden ringen en wat textiel. In ruil daarvoor overhandigde de heidin de vrouw enige ktuiden, volgens Anna „Gariophilatum” genaamd, die enige tijd lang in wijwater gelegd moesten worden. Met dit water moest dan de stal besprenkeld worden „vóór de koeyen, die daerop comen souden. . .”. Daarnaast ontdekte de gewiekste heidin al spoedig „eenen wandelende geest, die binnen heuren huys wandelde soe men seyde”. Gelukkig kon het genoemde wijwater ook tegen dit euvel worden aangewend; onder het opzeggen van tien paternosters en tien ave marijen moest het alom in het huis en op het erf worden rondgesprenkeld, opdat „de geest aldaer nyet meer coemen en soude”.

Uit een door de schrijver ingesteld onderzoek is gebleken, dat de zigeuners ook later — d.w.z. in de tweede helft van de 16e, in de 17e en in de eerste helft van de 18e eeuw — lang geen onbekenden in Rijnland zijn geweest. Blijkens de bewaard gebleven criminele dingboeken uit het archief van baljuw en welgeborenen van Rijnland, lopende over het tijdvak van 1593 tot 1736, doken er van tijd tot tijd kleine groepjes zigeuners in Rijnland op, althans zwervende landlopers, die zich qua voorkomen (huidskleur en klederdracht), taal, bezigheden en zeden zozeer onderscheidden van andere vagebonden, dat men hen als „Egyptenaren” of „Heidens” qualificeerde, hetgeen vanuit strafrechtelijk oogpunt gezien impliceerde, dat zij volgens andere maatstaven en op grond van andere plakkaten gestraft werden dan de gewone landlopers. Weliswaar was de van hen ten plattelande onderonden overlast bij lange na niet zo ernstig als in het oosten van de Republiek (Overijssel, Gelderland), waar de bevolkingsdichtheid geringer was dan in het westen en waar uitgestrekte bossen en heidevelden hen veel meer bescherming boden, en weliswaar viel hun aantal in het niet bij de zwermen bedelaars, vagebonden, werkeloze zwervers, verbannen misdadigers en gedeserteerde of afgedankte huursoldaten, die blijkens de genoemde registers van strafvonnissen jaar in jaar uit het Rijnlandse platteland verontrustten en met wie de justitie in een nimmer aflatende strijd gewikkeld was, maar desondanks penetreerden zij toch wel zo dikwijls in dit gebied, dat zij nooit in vergetelheid raakten. Op de thans volgende bladzijden zal gepoogd worden een indruk te geven van de lotgevallen van dat gedeelte van de in Rijnland verzeilde zigeuners en zigeunerinnen, die het ongeluk hadden in handen van de dienaren der justitie te vallen.

De eersten, wien dit droeve lot blijkens de genoemde sententieboeken ten deel viel, waren meester Jan Jorisz, geboortig uit Spa in de Ardennen, Margriete Pietersdr en Anna Pietersdr, beide uit Wallonië afkomstig en Catrijn Philipsdr, geboortig uit Friesland, die in 1593 door de vierschaar van de Welgeborenen van Rijnland, die de criminele jurisdictie ten plattelande – althans voor wat het grootste gedeelte daarvan betrof – uitoefende, voor hun verdere leven uit Holland en West-Friesland verbannen werden.¹⁷ De aanklacht van Jhr. Peter van der Does, de toenmalige baljuw van Rijnland, luidde als volgt: „dat hoewel bij verscheyden placcaten ende bijsonder bij seeckere placcaet des keyzers Caroli Quinti van den jare XXXIIJ¹⁸ expresselijck geïnterdiceert ende verboden is, dat nyemant hem vanterende¹⁹ ofte seggende te wesen van der natien van Egipten binnen den lande van Hollant soude mogen comen verkeerren, hanteren noch converseren, alleene ofte mit geselschap, op pene ende verbeurte van haer lijven ende goeden, de voorsz. gevangenen nochtans mit haer geselschap haer mit quade saecken vervordert hebben contrarie de voorsz. placcaten op Egiptische wijze te comen in den quartiere van Rijnlant ende aldaer op'te huysluyden te teeren, maeckende daer beneflens die goede luyden veel beuselingen wijs, streckende tot wangelove²⁰, doende oock onder 't dixel van dien den huysluyden groote schade ende overlast ende oversulcx de wegen ende 't gemene plattelant ontveyligende. . .” Vergeleken bij de eis van de baljuw, strekkende tot geseling, brandmerking en levenslange verbanning op straffe van de galg, viel het door de welgeboren mannen van Rijnland gewezen vonnis nog mild uit.

Opmerkelijk is, dat de baljuw een beroep deed op het anti-zigeunerplakkaat van Karel V van 1533, alhoewel dit plakkaat reeds enkele jaren na de totstandkoming van de Unie van Utrecht door Prins Willem van Oranje „als representerende ende ons gedesereert zijnde de Hooge Overicheyt van Hollandt, Zeelandt ende Vrieslandt” hernieuwd was.²¹ Materieel verschilde dit renovatie-plakkaat evenwel weinig of niets van dat van 1533. Wat de in de aanklacht genoemde „beuselingen” betreft kunnen wij wel bevroeden, wat daarmee bedoeld werd; wij mogen gevoegelijk aannemen, dat deze term slaat op de door de toenmalige Egyptenaren bedreven geestenbezweering, chiromantie, waarzeggerij en kwakzalverij, waarvan vooral de eenvoudigen van geest onder de plattelandsbevolking het slachtoffer werden. Dat de beklagden bepaald voor zigeuners werden aangezien – daargelaten of her hier afstammelingen van de benden Egyptenaren, die in de loop van de 15e eeuw in West-Europa penetreerden, betrof dan wel „meelopers”, die zich later bij hen aangesloten hadden – blijkt niet alleen uit de door hen bedreven karakteristieke practijken en uit het feit, dat zij niet – zoals de honderden andere leeglopers, vermeld in dit sententieboek – op grond van de algemene landlopers- en bedelaarsplakkaten maar op grond van de speciale plakkaten tegen de Egyptenaren gestraft werden, doch tevens uit de toevoeging, dat zij „op Egiptische wijze” rondzwierven.

Ook in 1595²² en in 1601²³ werden groepjes heidinnen gevonnist, die bedelend en magische practijken bedrijvend in Rijnland waren aangetroffen. Dat men relatief meer heidinnen dan heidens in de sententieboeken vermeld vindt hangt samen met de omstandigheid, dat het bij de Oud-Vaderlandse zigeuners gewoonte was, dat de zorg voor het levensonderhoud van de families in eerste instantie op de vrouwen rustte; de mannen achtten het bedelen „beneden hun stand”, terwijl ook handlezerij, waarzeggerij en geestenbezwering specialiteiten waren van de vrouwen. Zodoende waren dezen meer dan de mannen gedwongen tot contact met de sedentaire bevolking, hetgeen uiteraard met het oog op eventuele apprehensies meer risico’s met zich meebracht.

In 1602 veroordeelde de vierschaar van Rijnland de heiden Willem Fransz tot levenslange verbanning „opte verbuerte van sijn lijf”,²⁴ ook ditmaal weer op grond van het plakkaat van 1533, ten aanzien waarvan werd opgemerkt, dat het „bij den Edelen Heeren Staeten genouchsaem geaprobeert” was. Met deze „genoegzame approbatie” is naar alle waarschijnlijkheid het vagebondenplakkaat van de Staten van Holland en West-Friesland d.d. 16 december 1595 – hernieuwd in 1614, 1630 en 1649 – bedoeld, waarvan het 9e artikel speciaal op de zigeuners betrekking heeft en luidt: „Insgelijks en sullen gene Heydenen, Egyptenaren ofte diergelijcke lantloopers in de landen van Hollant ende West-Vrieslant mogen komen ofte blijven, op pene, dat sij daerover voor de eerste reyse openbaerlijck ghegeesselt ende uyte landen van Hollant ende Vrieslandt ghebannen ende voor de tweede reyse andermael gegeesselt, gebranteyckent ende opte galge uyte voorsz. landen ghebannen sullen worden”.²⁵ Willem had gepoogd zijn aanwezigheid op Rijnlands territoir te rechtvaardigen, „seggende te sijn in actuele dienst van den lande”, dus op grond van een beweerd dienstverband als huursoldaat,²⁶ evenwel „sonder dat sulcx waerachtich is, gemerct hij hem is behelpende mit een vals paspoort, gepasseert op den naem van eenen Marcus Belaert, d’overleden man van Pietertgen Lievens, sijne bijsitster, mit denwelcken hij gevangen «sonder wetrelicke getrouwt re sijn» lange merkelicke tijt geconverseert ende menichmael haer vleysschelicken bekent heeft gehad, strijdende tegens de Politiicke Ordonnantien, volgens diewelcke hij in sijn goederen moet werden gemulcteert...”.

Dat het vonnis tegen deze heiden veel zwaarder was dan de straf, tegen voor de eerste maal gegrepen zigeuners bedreigd in het Statenplakkaat van 1595, is dus waarschijnlijk veroorzaakt door de samenloop van strafbare feiten, die zich in dit geval voordeed. Met betrekking tot de hem ten laste gelegde buitenechtelijke verhouding dient nog te worden opgemerkt, dat – daargelaten in hoeverre deze beschuldiging juist was – de Oud-Vaderlandse heidens – evenals trouwens nog vele hedendaagse zigeunerstammen – hun eigen wijzen van huwelijksvoltrekking kenden – b.v. het gezamenlijk over een stok springen van de a.s. echtgenoten – welke zij menigmaal lieten

praevaleren boven de huwelijksformaliteiten, gebruikelijk in het land waar zij verbleven.

Op dezelfde dag werden nog twee andere vonnissen tegen heidens en heidinnen **geveld**²⁷; kennelijk was men erin geslaagd een hele troep te **apprehenderen**, hetgeen slechts zelden gelukte. Tot hen behoorden o.m. Jan Joris en diens „bijsister” Adriana Thomasdr, die er eveneens van beticht werden „dat sijluyden «sonder wettelicken getrouwt te sijn» in schijn als geëchte man ende wijf merckelicke tijt geconverseert” hadden. Daarenboven had Jan Joris „op sijnen naem in de lombaert tot Delft.. . doen dragen seeckere paerssche keurs, hebbende daerop doen halen thien guldens aen **gelt**, daer hij **voorgaende** dien ter contrarie bekend heeft gehad, dat **diezelve** keurs op den naem van **eenen** mr. Phillips Jorisz in de lombaert gebracht ende ‘t voors. gelt aldaer op desselffs mr. Phillips’ naem gehaelt was, sulcx dat **nyet** en is te twijffelen ofte die voors. keurs moet gestolen sijn.. .”. Hoewel de baljuw een bestraffing, bestaande uit geseling, brandmerking en zes jaar dwangarbeid op de galeien geëist had, werd hij evenals zijn metgezellin tot levenslange verbanning veroordeeld.

Twee zich met kwakzalverij „**generende**” heidens, Philips Jorisz, geboortig van Mechelen in de Zuidelijke Nederlanden, en Maerten Lievensz, geboortig uit Bommel, werden in het volgende jaar voor hun verdere leven verbannen, **tesamen** met hun metgezellinnen Margriete Symonsdr en Christiana Jansdr en de rest van hun gezelschap. Ook zij werden weer van concubinaat beschuldigd, alhoewel t.a.v. Philips en Margriete wordt toegegeven, dat hun verhouding onlangs door een formeel huwelijk „**bevesticht**” was.

Maar „**vóór** datum des trouws” hadden zij dan toch maar „**lange merckelicken** tijt . . . onechtelicken . . . geconverseert”, terwijl Maarten Lievenst „**sulcx** altijts heeft gedaen **ende** noch tegenwoordich mede is doende mit **Christina** Jansdr”. Verder hadden zij „**op** Egiptische wijze” in Rijnland rondgezworven en waren ze „**door** ‘t lant vagabontsgewijse gesonts lijffs . . . gaen bedelen”. Voorzeker hadden zij „**van** den bedelsack **geleeft**, wel gemon-teert sijnde van wapenen sonder dat sijluyden sijn in actuele **dienste** van den **lande**”. Een strafverzwarende omstandigheid vormde bovendien nog het gewelddadige verzet, dat Maarten Lievensz geboden had tegen de schout van het ambacht Nieuwveen in de buurt van Zevenhoven, die hem en het gezelschap, waartoe hij behoorde, gevat had, want, zo staat er, hij had „**mit** een vuyst den schout van Nyenweveen int **stuck** sijns ampts in sijn aengesicht.. . geslagen, sulcx dat sijn tanden daerdoor quamen te **bloeden**.”²⁸

Ook in de jaren 1608,²⁹ 1611³⁰ en 1613³¹ werden er weer troepjes heidens en heidinnen in Rijnland gegrepen. Onder hen treffen wij ettelijke Egyptenaren en „**Egyptenaarssen**” aan, die al eens eerder in Rijnland veroordeeld waren, hetgeen alleszins begrijpelijk was, omdat zij ook in de omliggende en aangrenzende territoria niet geduld en vandaar verjaagd of verbannen **wer-**

den. Zonder uitzondering wordt in al deze vonnissen weer gewag gemaakt van het piakkaat van 1533, dat de voornaamste rechtsgrond voor hun bestrafing bleef uitmaken, van het rondzwerven „op Egiptische wijze”, het parasiteren op de geplaagde huislieden en de bijgeloof verwekkende „beuselingen”, waarmede zij de „goede luyden” bedotten. Het is alleszins aanmerkelijk, dat er onder al deze heidens en heidinnen velen scholen, die in het geheel geen zigeuners van geboorte waren, doch die deze qualiteit verkregen hadden door opname in de troep, want sedert het begin van de 16e eeuw gebeurde dat op steeds groter schaal.³² Dat zal dus ook het geval zijn geweest in de periode van het Twaalfjarig Bestand (1609-1621), toen grote aantallen afgedankte huursoldaten het heir van zwervende leeglopers kwamen versterken.

Van een **bende** Egyptenaren, die in februari 1613 beurtelings op Rijnlands en op Delflands territorio verbleef, werd alleen Jan Jorisz, geboortig van Amsterdam „soe hij zeyt”, gegrepensa.

Gezien de omstandigheid, dat de gearresteerde heidens aan de hen verhorende autoriteiten uit welbegrepen eigenbelang dikwijls nietszeggende, valse en zeer algemene schuilnamen **opgaven**,³⁴ is niet met zekerheid uit te maken of hij één van de „Jan Jorissens” was, die wij reeds leerden kennen. Omtrent de handel en wandel van het gezelschap, waarvan hij deel uitmaakte, zijn wij iets beter ingelicht, want het over hem gevelde vonnis vermeldt, dat hij „**mit** seeckere sijn geselschap” in Rijnland gekomen was, „doende . . . den huysluyden veel overlast **ende** deselve van **haere meublen**³⁵ beroven-de”. In Zoetermeer beland hadden zij „aldaer bij nacht **ende** ontijden uyt seecker schuyer gehaelt **verscheyden** turff **ende** deselve in een ander ledige schuyer gebracht **ende** verbrant”. Deze laatste schuur, waarin zij hun kampvuur gestookt hadden, hadden zij dus kennelijk als tijdelijke verblijfplaats in bezit genomen, omdat het te koud was om in het vrije veld te kamperen.

Van Zoetermeer waren zij vervolgens naar **Berkel** in **Delfland** getrokken, „hebbende aldaer binnen seeckere huysinge gestolen een slaepplaecten, **een** manshemt mit een brouck **ende** een slaepmutse(!), **gelijck** sij oock aldaer bij nacht **ende** ontijden het hoeye uyt der huysluyden bargaen voor haer paert, dat sij bij **haer** hadden, hebben gestolen”. Niet alleen dit paard, maar ook de heidens zelf hadden honger, reden waarom zij „in seeckere schuyer een **schaep** den hals gebroocken ofte gedraeyt” hadden.

Daarenboven hadden zij „aldaer tot Berckel meer ander **gewelt** **ende** dreygementen gedaen **ende** aengerecht”, zulks tot grote schrik van de ingezetenen van dit vriendelijke dorpje, die tegenover deze welbewapende **bende** uiteraard machteloos stonden. Toen de heimelijk gewaarschuwde baljuw van **Delfland** met zijn dienaren ten tonele verscheen werden de rollen evenwel omgedraaid; door een overhaaste vlucht in allerlei richtingen poogden de heidens aan apprehensie te ontsnappen, hetgeen Jan Jorisz in ieder geval niet gelukte. Tot op Rijnlands territorio door de baljuw van **Delfland** ach-

tervolgd, werd hij door deze bij Zoetermeer ten slotte gegrepen. Aangezien deze baljuw eigenlijk niet de bevoegdheid bezat om hem op Rijnlands gebied te arresteren was hij daarop naar het 's Gravensteen te Leiden, de gevangenis van de vierschaar van Rijnland, waarin de door dit gerecht te berechten delinquenten voorlopig gedetineerd werden, opgebracht. Uiteindelijk werd hij veroordeeld tot strenge geseling met roeden op het plein voor het 's Gravensteen en levenslange verbanning uit de provincie. En dan mocht hij nog van geluk spreken, want als de baljuw van Rijnland zijn zin had gekregen, had hij aan de galg gebungeld.. .

Het is lang niet onmogelijk, dat deze heiden welbewust de Rijnlandse grens over gevlucht was, want, voortdurend opgejaagd en vervolgd als zij werden, maakten de heidens heel vaak gebruik van de hun vervolging belemmerende omstandigheid, dat de opsporings- en aanhoudingsbevoegdheid van de officieren van justitie territoriaal begrensd was, door zich namelijk bij voorkeur op te houden op of in de onmiddellijke nabijheid van de grenzen van de verschillende rechtsgebieden, opdat zij zich in geval van nood door een vlucht over deze grenzen in veiligheid konden stellen.³⁶ In dit geval is deze tactiek echter niet opgegaan. Een ander punt, dat de aandacht verdient, is het – strafprocesrechtelijk van de normale competentieregeling afwijkende – feit, dat de hoge vierschaar van Rijnland deze heiden niet alleen op grond van zijn binnen Rijnland begane delicten veroordeelde, maar ook wegens zijn te Berkel, dus buiten Rijnlands territoir, bedreven wandaden. Ten aanzien van heidens – en trouwens ook t.a.v. allerlei andere vagebonden – werd iedere absoluut competente rechter tevens relatief competent geacht, zodat de rechter ter plaatse waar de aanhouding geschied was alle door de beklaagde begane strafbare feiten berechtte, ongeacht waar deze gepleegd waren, binnen dan wel buiten zijn rechtsgebied.³⁷

Twee jaar nadien werden nog een viertal heidens, die het minder bont gemaakt hadden en slechts „verscheyden dieverien van hoenderen, eenden ende eyeren” bekenden, voor de tijd van tien achtereenvolgende jaren verbannen.³⁸ Twee hunner waren helemaal uit Spanje afkomstig, hetgeen nu ook weer niet zo verwonderlijk is gezien de geweldige afstanden, die de zigeuners op hun zwerftochten konden afleggen.³⁹ Maar het is ook mogelijk, dat zij slechts gedeserteerde Spaanse soldeniers waren, die zich bij de heidens aangesloten hadden of zich met behulp van hun donkere, mediterrane uiterlijk daarvoor wilden uitgeven, want ten aanzien van elk van beiden wordt nog opgemerkt „dat hij hem onder de gemeene luyden is uytgevende voor een heyden ende te wesen van den Egiptischen natie, ende noch daerenboven sich heeft begeven gezont lichaems ten plattenlande te lopen bedelen”. „Volgende den Staten placate” – met name conform het 11e artikel van het renovatieplakkaat van 19 maart 1614 – eiste de baljuw tegen hen openbare geseling en verbanning, zoals in dit plakkaat bedreigd tegen ten eersten ma-

le aangehouden heidens. Voor het eerst vinden wij dus geen beroep meer gedaan op het oude plakkaat van Karel V van 1533.

In de thans volgende decennia, het tijdvak van 1615 tot ± 1680 beslaande, wordt in de criminele sententieboeken van de hoge vierschaar van het baljuwschap Rijnland geen melding gemaakt van de berechting van heidens, althans wordt geen van de vele tientallen – en in sommige perioden zelfs honderden – vagebonden en leeglopers, die blijkens deze registers jaar in jaar uit gevonnist werden, als zodanig gequalificeerd. Uiteraard is het onmogelijk om vast te stellen, dat zij in dit tijdvak in het geheel niet in Rijnland *voorkwamen*, omdat de sententieboeken ons slechts uitsluitel verschaffen omtrent die heidens, die de justitie wist te vatten; over de niet *gegrepenen* – die de *wel* gegrepenen in aantal waarschijnlijk overtroffen zullen hebben gezien de gebrekkige organisatie en de geringe bezetting van het toenmalige politieapparaat ten plattelande – zwijgen de bronnen.

In ieder geval is het duidelijk, dat als zij al af en toe eens in Rijnland geweest zijn in deze periode, de door hen veroorzaakte overlast te verwaarlozen was. Trouwens, ook in andere delen van de provincie Holland lieten zij zich omstreeks het midden van de 17e eeuw slechts zelden zien. Maar tegen het einde van die zelfde eeuw doken zij weer in Rijnland – en trouwens ook overal elders in het westen van de Republiek – op en zelfs in zo grote *getalen*, dat de justitie zeer veel met hen te stellen kreeg. Daarover echter meer in een volgend artikel.

AANTEKENINGEN

1. Vgl. uitvoeriger over het voorafgaande mijn dissertatie „Geschiedenis der Zigeuners in Nederland; de ontwikkeling van de rechtspositie der Heidens of Egyptenaren in de Noordelijke Nederlanden (1420- $\pm$ 1750)”, Assen, 1965. In den vervolge aangehaald als G.Z.N.

2. Vgl. uitvoeriger G.Z.N. blz. 4-5, 211.

3. Vgl. uitv. G.Z.N. blz. 363 nt. 17.

4. Vgl. uitv. G.Z.N. blz. 363 nt. 18.

5. Vgl. uitv. G.Z.N. blz. 363 nt. 19.

6. Vgl. uitv. **G.Z.N.** blz. 364 nt. 22.

7. Vgl. **uitv.** G.Z.N. t.a.p.

8. Vgl. uitv. G.Z.N. t.a.p.

9. Vgl. **uitv.** G.Z.N. blz. 364-365.

10. Vgl. uitv. G.Z.N. blz. 365.

11. Val. **uitv.** G.Z.N. blz. 366.

12. Vgl. **uitv.** G.Z.N. blz. 367-369 en bijl. XXXVIII.

13. Vgl. **uitv.** G.Z.N. blz. 370-371 en bijl. XXXIX.

14. Vgl. uitv. G.Z.N. blz. 372 en bijl. XL.

15. Vgl. uitv. G.Z.N. blz. 373.

16. Vgl. **uitv.** G.Z.N. blz. 376-377.

17. Alg. Rijksarchief te 's-Gravenhage – in den vervolge aangehaald als A.R.A. –, 3e afd., recht. archief v. Baljuw en Welgeborenen van Rijnland inv. nr. 4 (*crim. dingboek 1593-1602*), d.d. 19.V.1593.

18. Bedoeld is het plakkaat **van** de landsheer **Karel V** tegen de Egyptenaren d.d. 20.X.1533.

19. **Vanteren** (afgel. v. h. laat-Lat. **vanitare**): snoeven. zich aanmatiaen.
20. i.e. on- en 'bijgeloof, ketterij.
21. Piakkaat d.d. 21 juli 1583 tegen „alle diegeene, die hen seyden, hielden ofte **reputeerden vander** Egyptischer ofte Heydenssche **nationen** te zijn, **ende** andre heur **gheselschap** volgende ofte dragende de kleederen en de habijten, die de **voorsz.** Heydens ofte Egyptenaren **gewoonlijck** zijn te dragen". Vgl. uitv. G.Z.N. blz. 378-379.
22. Vonnis tot zesjarige verbanning d.d. 14.XII.1595 tegen Jannetgen Joachimsdr, geb. v. Steenwijk, Margriete Franssen, geb. v. Maasbommel in Gelderland, en Margriete Franssen, geb. v. Gent in Vlaanderen (A.R.A. t.a.p.).
23. Vonnis tot tienjarige verbanning d.d. 5. VII. 1601 tegen **Katrijn** Willemsdr, geb. v. Bommel, Lijsbeth Claesdr, geb. v. Tiel, en Philips Claesz, geb. v. Nijmegen (A.R.A., t.a.p.).
24. Vonnis d.d. 1.XII.1602 (A.R.A., recht. arch. Baljuw & Welgeb. v. Rijnl. inv. nr. 5, crim. dingbk. 1602-1611, fol. 4-4vo.).
25. Vgl. **uitv.** G.Z.N. blz. 380-381.
26. Hetgeen inderdaad nogal eens voorkwam; vgl. **uitv.** G.Z.N. blz. 643 in **voce** „militaire dienst".
27. Vonnis d.d. 1.XII. 1602 tegen Jan Joris en Adriana Thomasdr. (A.R.A., t.a.p. fol. 5-5vo.); vonnis eod. dat. tot levenslange verbanning „**op** verbeurte haers lijfs" tegen mr. Jan **Jorisz** – die zijn hem in 1593 opgelegd bannissement geschonden had, hetgeen bij de altoos zwervende en permanent van her naar der opgejaagde heidens niet zelden voorkwam –, Mayken Joachimsdr met Ysaack **Jansz**, **Luwegen** (?) Jansdr, Christiaen **Jacobsz** – „**nae** zijn peter genaemt" – en David **Jansz**, haar kinderen, Maertgen of **Maarijten** Pietersdr en **Geertgen** Pietersdr met haar kinderen **Matheus Jansz** en **Geertgen** Jansdr, **Elfken** Barentsdr met Ferdinandus Bastiaensz en Mayken Jansdr, haar kinderen, **Grietgen** Aucken met haar kinderen Cornelis **Jansz** en Jan **Jansz**, Magdalena Joachimsdr met haar zoon Ysaack **Jansz**, Christiana Lievensdr, Mayken Jansdr, Magdalena Anthonisdr en Trijn Baltensdr (A.R.A., t.a.p. fol. 6-6vo.).
28. Vonnissen d.d. 10.VII. 1603 tegen de twee reeds genoemde heidens benevens tegen Neeltje Jansdr, geb. v. Naarden in 't Gooi, huisvrouw van Philips Pyckaert, **Margriete** Symonsdr, geb. v. Engeland, huisvr. v. Philips **Jorisz**, Christiana Jansdr, geb. uit 't land van Waas en huisvr. v. Maarten Lievensz, en Grietje Philipsdr (A.R.A. t.a.p. fol. 2 1-22vo.).
29. Vonnis d.d. 7.VI.1608 tot levenslange verbanning tegen Catalijn Jacobsdr, geb. v. Emmerik, **Geertje** Jansdr, geb. v. Maastricht, Janneke Cornelisdr, geb. v. Antwerpen, Trijn Claesdr, geb. v. Arnhem, Clara Jeronimusdr, geb. v. Nieuwpoort bij Schoonhoven, Hildegondé Guillaamsdr, geb. v. Utrecht, Thonis Cornelisz, geb. v. Amsterdam, **Margriete** Claesdr, geb. v. Brugge en Grietje Claesdr., geb. v. Culemborch (A.R.A., t.a.p. fol. 141-141vo.).
30. Vonnis d.d. 26.II.1611 tot levenslange verbanning tegen Jan **Jorisz**, geb. v. Spa in 't land van Luik, Kadde **Baltes**, geb. v. Parijs, Maarten Lievensz, geb. v. Bommel, **Meyboom** Groen, geb. v. Epe, Cornelis **Jansz**, geb. v. Balk in Friesland, Abraham **Ysaacxz**, geb. v. Belkum in Friesland, Adriana Jorisdr, geb. v. Franeker, „**ongetroude** vrou van den voorss. Jan **Jorisz**", Lijsbeth Cornelisdr, geb. v. Gent, „**ongetroude** vrouw van Kadde **Baltes**", Christiana Jansdr, geb. uit 't land v. Waas in Vlaanderen, „**ongetroude** vrou van den voorn. Maerten **Lievensz**", Trijn Pietersdr, „**ongetroude** vrou van Meyboom Groen", Adriane **Hanssen**, geb. v. Nijmegen, **Mette Hanssen**, geb. v. Zwolle, **Sientje** Daniëlsdr, geb. v. Arnemuiden in Zeeland, Catalina Martinisdr, geb. v. Monnikendam, Anna **Christiaansdr**, geb. v. „**Elden opte Drent**" (verm. Eelde), en Liesbeth Janssdr, geb. v. Blaricum in Gooiland (A.R.A., t.a.p. fol. 236vo.-237vo.).
31. Vonnis d.d. 2.II. 1613 tot levenslange verbanning tegen **Kors** Cornelisz, geb. v. Brugge, Adriane Adriaansdr, geb. v. Antwerpen en „**bijsit** van de voors. **Kors**", en **Jannetje** Willemsdr, geb. v. Culemborg (A.R.A., recht. arch. Baljuw & Welgeb. v. Rijnl. inv. nr. 6, crim. dingbk. 1611-1616, fol. 98-98vo.).

32. Vgl. uitv. G.Z.N. blz. 368 en 371.
 33. Vonnis d.d. 25.III.1613 (A.R.A., t.a.p. fol. 104-104vo.).
 34. Vgl. uitv. G.Z.N. blz. 528.
 35. **Hier** gebezigd in de tin van (roerende) goederen.
 36. Vgl. uitv. G.Z.N. blz. 547.
 37. Vgl. uitv. G.Z.N. blz. 173.
 38. Vonnissen d.d. 30.IV. 1615 tegen Frans Cornelisz, geb. v. „Chirees in Hispaengien” (Algeciras?), Frans Cornelisz, geb. v. Madrid, **Geryt** Fernandusz, geb. v. Zonnemaire in Zeeland, en Pieter Aesz, geb. v. Gent in Vlaanderen (A.R.A., t.a.p. fol. 166-168).
 39. Vgl. G.Z.N. blz. 131 **nt.** 82.

ILLUSTRATIES

- Afb. 13. Voorstelling van „**Heidens**”, schilderij door pseudo Van De Venne. Nationaal Museum, Warschau. (Verz. Poplawski; **cat.** Zarnowski, 1936, nr. 45)
 Afb. 14. Voorstelling *van* „**Heidens**”, schilderij door pseudo Van De Venne. Verz. B. I. Sergejeff te Genève, nr. 148371.

DE GEDAANTEVERWISSELINGEN VAN HET MUIS TOL

door

D. VAN TOL

De oudste afbeelding van het Huis Tol te Koudekerk dateert uit 1565 en komt voor op *een* door de landmeter Jacob Coenraedtst. getekende kaart, die tot titel draagt: Caerte van de woeninge **ende** landen ten Tol¹. Vergelijken we deze met een hedendaagse kadastrale kaart, dan worden we getroffen door de grote nauwkeurigheid waarmee Coenraedtsz. de kaart heeft vervaardigd*. De op deze vierhonderd jaar oude kaart aangegeven afmetingen en verhoudingen van landerijen, wegen en sloten, stemmen met de huidige situatie overeen tot in de kleinste bijzonderheden.

Het is om deze betrouwbaarheid, dat wij geneigd zijn aan de, zij het primitieve, tekening van het huis groter waarde toe te kennen dan aan sommige fraaiere afbeeldingen uit later tijd.

Het stamhuis

De bouw van. het stamhuis in Koudekerk moet gesteld worden op kort voor 1300³. De vroegste vermelding als woning van het geslacht Van Tol dateert van 1306⁴. Sedert 1385 wordt het huis aangeduid als Van Tol, Ten (= te den) Tol, of Tol⁵. Het was in het geslacht Van Tol gekomen door het huwelijk van Heer Floris van Tol met Marcelia, erfdochter van Rijns.

Deze Floris van Tol wordt voor het eerst vermeld in 1274 als knaap', een kleine tien jaar later — bij de inschrijving van zijn diverse lenen in de registers van de leenkamers van de Graaf van Holland en van de Heren van Teylingen — als ridder*. Hij treedt verscheidene malen op als lid van een commissie van **scheidslieden**⁹.

Hieruit blijkt dat het huis niet slechts van oorsprong riddersmatig was, doch ook in feite werd bewoond door een edelman die zijn rol speelde in het politieke leven van die dagen, en dientengevolge moest kunnen beschikken over een weerbare behuizing.

Evenzeer geldt dit voor zijn nazaat Floris van Tol de Jonge, die in 1407 door de Graaf werd opgeroepen hem met twee gewapende mannen te Woudrichem te dienen in de Arkelse krijg¹⁰. Als Meesterknaap, eerst van de

„penterye”, later van de hele „herberg van de Graaf”¹¹, vergezelde hij de Hertog van Oostervant (Willem VI) in 1396, 1398 en 1399 op zijn tochten naar Friesland¹², en in 1416-1417 naar Engeland¹³. Hij was baljuw van Den Haag in 1399 en 1400¹⁴ en hoogheemraad van Rijnland in 1415-1420¹⁵.

In de schermutselingen tussen de Hoeken, die onder aanvoering van de Burggraaf van Leiden Jacoba van Beieren op het kussen hadden gezet, en de haar oom Jan van Beieren steunende Kabeljauwen, koos Floris van Tol de zijde van Jacoba¹⁶. In dit stadium van de Hoekse en Kabeljauwse twisten was geheel Rijnland het toneel geworden van een burgeroorlog. De kastelen waren versterkt, Leiden was tot wapenplaats geworden van de Hoeken.

Tijdens de uiteindelijke belegering van deze stad in 1420 werden, zoals Gouthoeven verhaalt, „vele **schoone** sloten, **ende** huysen ontrent Leyden staende, van **beyde** partijen gedestruert, verbrant **ende** ter neder **geworpen**”¹⁷, en de goederen van vele edelen verbeurd verklaard. Onder hen was Floris van Tol de Jonge. Het is mede hierom hoogst waarschijnlijk, dat ook het Huis Tol in die dagen door de Kabeljauwen is verwoest.

Hoe dit in 1420 verwoeste kasteel Tol eruit gezien heeft weten we niet, we hebben er geen afbeeldingen van kunnen vinden¹⁸.

Floris van Tol en zijn zoon Dirk ontvingen in 1423 hun goederen terug, omdat de Graaf hen niet meer vijandig gezind was¹⁹. Maar in 1424 reeds werden hun bezittingen opnieuw verbeurd verklaard²⁰, omdat Floris van Tol de Jonge betrokken was bij de aanslag op Jacoba's oom en tegenstander Jan zonder Genade²¹. Waarmee de rol van Floris van Tol definitief ten einde was.

Het renaissance-kasteel

Nadat in 1425 Philips van Bourgondië de erfenis van zijn Beierse oom had aanvaard, zien we Floris' zoon Dirk van Tol weer in het bezit van het Huis Tol en de daarbij behorende leengoederen en allodiale bezittingen²². Blijkbaar is het huis na de verwoestingen van 1420 weer opgebouwd. Dit herbouwde huis krijgen we evenwel eerst 145 jaar later te zien, en wel op de kaart van Jacob Coenraedtsz.

Wat bij deze oudste afbeelding opvalt is, dat de gracht die de behuizing omgeeft niet, zoals in later eeuwen, de vorm heeft van een vierkant (afb. B), maar van een ring (afb. 15). Dit zou er op kunnen wijzen dat het Huis Tol oorspronkelijk een rond kasteel is geweest, zoals de nabij gelegen huizen Groot Poelgeest²³ en Ter Does²⁴.

Het huis zelf presenteert zich binnen de ringgracht als een aantal gebouwen en gebouwtjes met trapgevels. Het geheel ziet er eenvoudig uit en doet denken aan afbeeldingen als van het Huis Rodenburg uit 1530²⁵, Boekenberg²⁶ of Hillegom²⁷. Het is duidelijk dat dit huis zijn weerbaarheid reeds lang heeft

verloren en, hoewel bezit van een **edelman**²⁸, voornamelijk de functie vervult van een boerenbedrijf²⁹

Van dit renaissance-huis Tol zijn nog een tweetal afbeeldingen bekend. In het handschrift „**Afbeeldingen der Adelijke Heeren Huysen** mitsgaders der voornaamste Hofsteden, van **Zuyd-Holland**, meest op de plaatsen zelfs getekend door Cornelis Pronk en bijeen versameld door Andries **Schoemaker**”³⁰, komt een gekleurde tekening voor van „t oude **Adelijk huijs toll**” (afb. 16), waarvan de betrouwbaarheid niet hoog wordt aangeslagen, aangezien het huis in vlammen was opgegaan zestien jaar voor Pronks **geboorte**³¹.

Het handschrift van K. van Alkemade en P. van der Schelling „**Beschrijvinge van de Adelijke Hofstad ende geslagte van de Heeren van Tol**”³², bevat eveneens een tekening van het oude Huis Tol (afb. A). Deze lijkt sterk op die van Pronk zodat men aan een natekening denkt, wat zeer wel het geval zou kunnen zijn aangezien bekend is, dat **Schoemaker** en Van Alkemade met elkaar in contact stonden. Anderzijds zijn er een aantal verschilpunten, waardoor het niet uitgesloten is dat het hier toch twee onafhankelijk van elkaar vervaardigde afbeeldingen betreft.

Afb. A. Het Huis Tol. 17de eeuw

Terwijl het dus zeker is, dat Pronk het kasteel niet „op de plaats zelfs” getekend kan hebben, Van Alkemade was eenentwintig jaar toen het huis in 1675 afbrandde en kan het dus zeer wel uit eigen aanschouwen gekend heb-

ben. Mogelijk ook hebben Pronk of Schoemaker, en wellicht ook Van Alkemade, zich bediend van een oudere afbeelding.

Indien ze geen pure verzinsels zijn, geven deze rekeningen uit de handschriften van Schoemaker en Van Alkemade het beeld weer van voor de brand van 1675. Van hoever daarvoor is de vraag. Eén mogelijkheid is, dat Schoemaker en Van Alkemade gebruik gemaakt hebben van een véél oudere tekening, en het kasteel hebben afgebeeld niet zoals het was kort voor de brand van 1675, maar zoals het na de verwoesting van 1420 was herbouwd. De kaart van Coenraetsz. zou dan weergeven wat in 1565 van dit kasteel was overgebleven. Met deze veronderstelling is in overeenstemming dat de ringgracht op de kaart van 1565 een grotere ruimte omsluit, dan door de bebouwing erbinnen wordt ingenomen. Met de grachtvorm en de ruimte daarbinnen laten de veelhoekigheid van het grondplan van het slot bij Schoemaker en bij Van Alkemade, evenals de ronding van de muur, zich goed rijmen.

Een andere mogelijkheid is echter, dat het huis zoals Coenraetsz. her in 1565 laat zien later is verbouwd tot het kasteel in welstand van Schoemaker en Van Alkemade. Indien de veronderstelling van W.M.C. Regt juist is, dat het Huis Tol bij het beleg van Leiden in 1574 uitbrandde, zodat „alleen de naakte muren bleven staan”³³, of – om dichterbij de exacte gegevens te blijven – als de in 1567 bestaande plannen het huis te verbouwen³⁴ ten uitvoer zijn gelegd, dan zou het huis zoals Schoemaker en Van Alkemade het ons laten zien een laat zestiende eeuwse of vroeg zeventiende eeuwse opbouw kunnen zijn van het huis, zoals het voorkomt op de kaart van Coenraetsz. Waarbij moet worden opgemerkt, dat de tekening van Coenraetsz. het huis laat zien van de noordoost zijde, terwijl het slot in de handschriften van Schoemaker en Van Alkemade van de noordwest zijde is getekend.

Dat in het laatste kwart van de zestiende eeuw het huis is verfraaid is zeker, aangezien uit die tijd een gevelsteen is bewaard gebleven, die in het begin van de jaren twintig van deze eeuw bij het huis is opgegraven (afb. 17). Deze steen die mogelijk de toegangsdeur op de binnenplaats heeft bekroond, is boogvormig en toont boven enkele regels laat-gothisch schrift de alliantiewapens Van Tol en Van Oudshoorn, door koorden verbonden³⁵. Deze steen vormt een stevig argument voor onze veronderstelling, dat men omstreeks zestienhonderd de eenvoudige overblijfselen van het oude kasteel tot een lustslot heeft laten verbouwen.

De buitenplaats

In Tegenwoordige Staat lezen we, dat het Huis Tol in 1675 „geheel nieuw uit den brand was opgebouwd”. Wat inderdaad op een afbranden van het kasteel kan wijzen is, dat in 1675 een nieuw leenregister werd aangelegd, waarin de stukken van vóór die tijd door Johan Hooft, stadhouder en griffier van de leenkamer van het Huis Tol, uit andere registers werden gecopiëerd.

Een bewijs voor het bouwjaar van het nieuwe Huis Tol, dat het aanzien kreeg van een statige buitenplaats, vinden we in — alweer — een gevelsteen, die is afgebeeld op een tekening van Metzelaar⁴⁴) en waarvan de beschrijving voorkomt op de achterzijde van een tekening van het huis uit 171837. Volgens Van Alkemade en Van der Schelling droeg deze steen behalve de vier kwartieren van de bewoner ook het jaartal 1675³⁸.

Het huis, dat herbouwd was voor Margaretha Helena de la Torre, verre nazaat van Jhr. Arend van Dorp, was toegerust met een eigen kapel, waarvan in 1702 Gerardus van Milligen de huiskapelaan was³⁹. De grootte der gronden varieerde sedert de veertiende eeuw tussen de veertig en vijftig hectaren⁴⁰. Dat Margaretha Helena de la Torre niet alleen eigenares van het nieuwe Huis Tol was, maar er ook woonde, valt af te leiden uit het feit dat haar huwelijk in 1677 in Koudekerk werd gesloten.

Na de dood in 1715 van de volgende bewoner, Heer Charles de la Torre, broer van Margaretha, bleef het huis „meest onbewoond, en werden de Tuinen en schoone Laanen verwaarloosd, tot het eindelyk, in den jaare 1733, aan byzonderen verkogt werdt, wanneer dit heerlyk Geboomte ter neder geveld is”⁴¹.

Van de verscheidene prenten die er van deze buitenplaats Tol bestaan, is de oudste van 1687⁴². De voorkeur verdient echter de wat jongere sepiatekening van Rademaker (afb. 18). Een bijzonder charmante tekening uit 1718 vond ik in het Rijksprentenkabinet in Amsterdam. Deze pen- en penseeltekening in grijs geeft de weinig getekende achterzijde van het huis te zien en is van de hand van W. van der Kaa (afb. 19).

Na de publieke verkoop van 1733⁴³ raakte het huis steeds meer in verval, tot het ten slotte in 1781 werd gesloopt⁴⁴. Wat bleef staan was een „bouwhuis of huismanswooninge”⁴⁵, die met de gronden werd verpacht⁴⁶.

Het herenhuis, de boerderij

In 1807 werd het goed gekocht door Barend ridder van Lockhorst, die er een herenhuis liet zetten in de trant van de vroege negentiende eeuw, en de gronden „weder tot Boschlanden, voorzien van lanen heeft doen aanleggen”⁴⁷. Deze bossen vinden we in de overdrachtsacte van 1842 expliciet vermeld⁴⁸, terwijl de Gemeente-atlas van J. Kuiper aangeeft, dat deze bossen zich omstreeks 1865 uitstrekten van de Lagewaardseweg tot aan de Rijndijk.

Van het herenhuis in welstand bestaat, sedert een aquarel kort na de laatste oorlog verloren ging, voor zover ik weet slechts een afbeelding: een olieverschilderij van Anna Hermina Rehm — Erkelens, gedateerd 1864 (afb. 20). Het toont het Huis Tol als een met blauwe leien gedekt herenhuis, dat met zijn twee torens gedeeltelijk schuil gaat in zwaar geboomte. Bij de overdracht in 1870⁴⁹ wordt het omschreven als „de Ridder Hofstede Den Toll, met heerenhuizinge, knechtswoning en erve, met tuin, oprijlaan, wandelpad en vijvers, benevens eene partij weiland”⁵⁰.

Langzaam maar zeker is dit huis, dat na 1870 slecht werd onderhouden, van zijn glorie ontdaan. Een grote **luiklok**⁵¹ verdween van het dak. De lange spits van het siertorentje werd afgebroken, omstreeks 1895 gevolgd door het torentje zelf, dat op instorten stond⁵². De grote toren waarin vertrekken lagen werd tien jaar later gesloopt; het dak van het huis werd doorgetrokken, zodat er aan de voorzijde op de eerste verdieping nog maar een **kamer**⁵³ bleef bestaan.

Omstreeks 1900 zouden de zandstenen schilddragers, vier leeuwen die op hoge bakstenen zuilen de noord- en zuidpoort **flankeerden**⁵⁴, via enkele **tussenhandelaren** naar het buitenland zijn **verkocht**⁵⁵. Het smeedwerken hek van de zuidpoort hield het langer uit, maar ging omstreeks 1953 over in handen van een **opkoper**⁵⁶.

De gevelsteen met vier kwartieren De la Torre, die de achttiende eeuwse buitenplaats had **gesierd**⁵⁷, heeft volgens W. M. C. Regt een zelfde lot ondergaan als de zandstenen **leeuwen**⁵⁸. Is dit de zelfde steen als die welke op enkele negentiende eeuwse afbeeldingen van het herenhuis Tol te zien is aan de noordzijde van de toren⁵⁹? Ook boven de voordeur is een restant gevonden van een stenen wapenrelief, dat met specie was dichtgesmeerd. In 1941 is **dit tijdens** herstelwerkzaamheden geheel uitgehakt en verloren **gegaan**⁶⁰.

In hetzelfde jaar is ook de keuken verbouwd, waarbij de grote bakkersoven is verwijderd. Wat nu nog herinnert aan het omstreeks 1810 gebouwde huis zijn: de tegels en het marmeren fonteintje in de hal, de fraaie tijdens de bewoning door K. Groen gerestaureerde trap naar de eerste verdieping, de plafonds met rosetten, en de siervazen in de tuin aan de zuidzijde van de woonvertrekken.

Van veel ouder datum zijn de gewelven, het trapje en de met plavuizen belegde vloer van de kelder. Dit gedeelte is waarschijnlijk van voor 1675.

Tegen de eeuwwisseling is het huis verbouwd tot **boerderij**⁶¹. De plaats waar nu de veestallen zijn, is vroeger woonruimte geweest. Mogelijk lag daar een zaal, wat af te leiden zou zijn uit de aanwezigheid van grote, openslaande deuren, die vanuit de hal toegang gaven **tot** dat gedeelte van het huis. De kozijnen van deze deuren kwamen in 1943 voor de dag, toen de muur tussen hal en stallen werd **vernieuwd**⁶².

Achter deze stallen stond sedert 1878 een **koetshuis**⁶³, thans varkensstal, dat in de plaats kwam van ruime stallen en **koetshuizen**⁶⁴, die met een hooiberg **wat** zuidelijker gelegen waren in de Hogewaard en te zien zijn op de **veilingkaart** van 1870 (afb. B). Deze gebouwen zijn in 1872 **gesloopt**⁶⁵; de fundamenteën ervan, waarbij een waterput is aangetroffen, zijn verwijderd toen in 1956 ten behoeve van een steenfabriek de kleilaag van het betrokken perceel werd afgegraven. Nog slechts een klein gedeelte van het ondergrondse metselwerk kon in maart 1957 worden blootgelegd en gefotografeerd.

De boerderij (afb. 21 en 22), die in de eerste tientallen jaren van deze eeuw beleggingsobject was van de toenmalige eigenaar, is sedert 1939 niet meer

PLATTEGROND - TEEKENING

VAN DE RIDDER HOFFSTAD

"DEN TOLL"

met bijbehorende landerijen enz in den Hoogewaardse polder

IN DE GEMEENTE KOUDEKERK 1/2 RIJN.

zo als een en ander zal worden getoond in het Gemeentebestuur te Koudekerk.

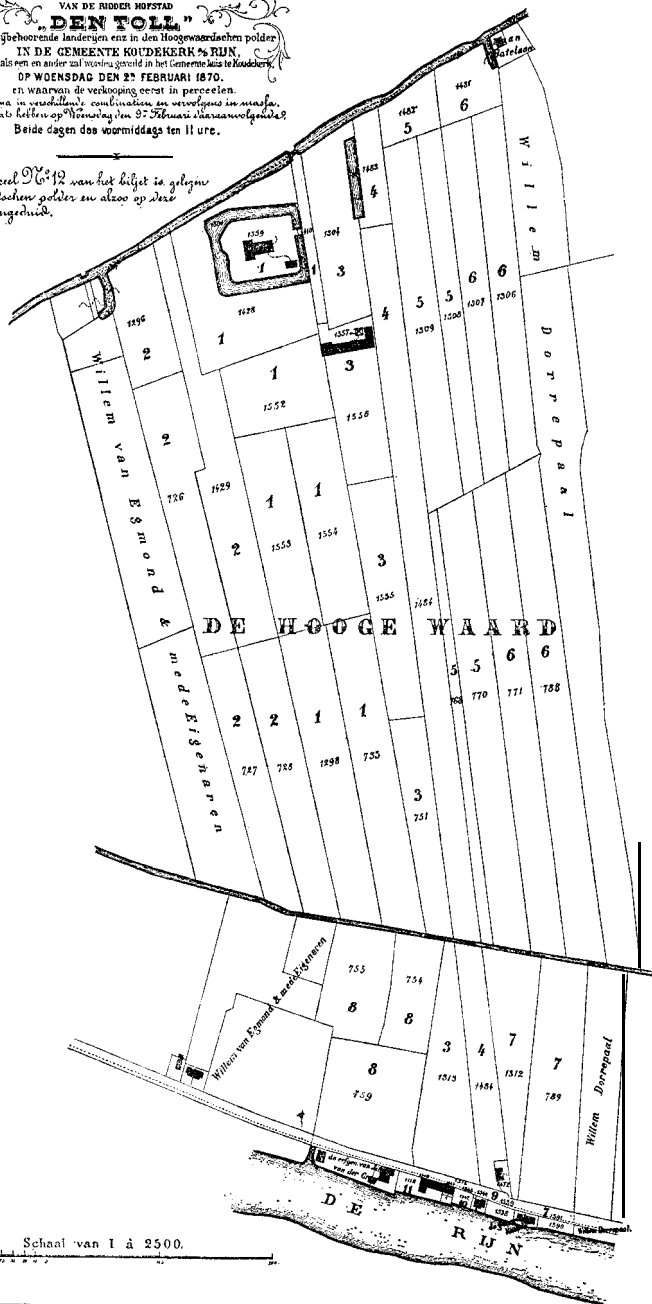
OP WOENSDAG DEN 27 FEBRUARI 1870.

en waarvan de verkoop eerst in perceelen

daarna in verschillende combinaties en vervolgens in massa's, zal plaats hebben op Vrijdag den 27 Februari daarnaavolgende.

Beide dagen des voormiddags ten 11 ure.

AD Het prijsel N° 12 van het bijzet is gelijken
in den Lagewaardschen polder en alsoo op deze
teekening niet aangegeven.

Afb. B. Veilingkaart Huis Tol. 1870.

verpacht, maar steeds door de eigenaar-gebruiker bewoond geweest.

Opmerkenswaard is ten slotte, dat de veertien morgen grond, die in 1300 samen met het huis het oorspronkelijke leengoed vormden⁶⁶, ook nu nog deel uitmaken van de bij de hoeve behorende landerijen. De plaatsing van het Huis Tol op de dit jaar verschijnende nieuwe ontwerp-lijst van Monumentenzorg beoogt het huis, maar vooral de ligging ervan binnen de ringgracht, voor verdere ondergang te behoeden.

AFBEELDINGEN VAN HET HUIS TOL

1420-1675: het renaissance-kasteel

1. „De woeninge ten Tol”. 1565. Tekening in kleuren van 5×6 cm op kaart van enkele goederen van het Huis Tol, door Jacob Coenraedtsz., landmeter. Collectie Nederl. Kaarten, invent. Hingman, nr. 2274, Alg. Rijksarchief. Deze kaart van 45×135 cm is gereproduceerd in het Leids Jaarb. 1957, t.o. pag. 96; het detail van het huis als afb. 15 bij dit artikel.

2. „t oude Adelijk huys toll”. Tekening in kleuren van 9.5×14 cm in: Afbeeldingen der Adelijke Heeren Huysen mitsgaders der voornaamste Hofsteden, van Zuyd-Holland, meest op de plaatsen zelfs getekend door Cornelis Pronk en bijeen versameid door Andries Schoemaker. Kon. Bibliotheek, Den Haag, handschr. nr. 78C53, fol. 149. Gereproduceerd in Historia 1942, 275 en als afb. 16 bij dit artikel.

3. Het „Oude huys Tol”. Pentekening in cirkel $\varnothing$ Ycm in: Beschrijvinge van de Adelijke Hofstad ende geslagte van de Heeren van Tol, fol. 1. Handschr. van Korn. van Alkemade en P. van der Schelling³²). Gereproduceerd als lijncliché A bij dit artikel.

4. Gevelsteen van 40×100 cm met, boven enkele regels laat-gothisch schrift, de alliantiewapens van Tol en Van Oudshoorn, door koorden verbonden. Ca. 1590. Coll. D. van Tol. Gereproduceerd als afb. 17 bij dit artikel.

1675-1781: de buitenplaats

5. „Het Huys Tol”. Pentekening in cirkel $\varnothing$ 9 cm in: Huis van Allkemade 1, fol. 95 vso, handschrift van 1687, door Korn. van Alkemade. Leidse bibliotheek, nr. 3204. Gem. Arch., Leiden.

6. „t huis Tol in Rhijnland bij Koudekerk”. Sepiatekening van 15×24 cm door A. Rademaker. Inventaris Leidse Prentverz. nr. 76523, Gem. Arch., Leiden. Gereproduceerd in Historia 1942, 275 en als afb. 18 bij dit artikel.

7. „t tolhuys naest poelgeest aende zijdzijde 1718”. Pen- en penseeltekening in grijs, van 6.5×9 cm, door W. van der Kaa. Prentenkabinet, nr. A 2890, Rijksmuseum, Amsterdam. Gereproduceerd als afb. 19 bij dit artikel.

8. „t huis Tol bij Koukerk”. 1718. Tekening van 14.5×18 cm. Anoniem. Inv. Leidse Prentverz., nr. 76524. Gem. Arch., Leiden. Gereproduceerd in Leids Jaarb. 1911, t.o. pag. 54 en in Historia 1942, 239.

9. Het „Nieuwe huys Tol”. Pentekening in cirkel $\varnothing$ 9 cm. Zie nr. 3.

10. „t huys te tol aende noord oost zijde d. 10 aug. 1718”. Pentekening van 16×20 cm, door Hendrik Pola. Coll. erven wijlen jhr. dr. W. A. Bee!aerts van Blokland.

11. „t toll. t huys naest Klijn poelgeest aende noord oost zijde d. 10 aug. 1718”. Pentekening van 10×20 cm, door Hendrik Pola. Zie nr. 10.

12. „t tolhuys naest poelgeest aende zijd zijde d. 10 aug. 1718”. Pen- en penseeltekening in grijs van 16×20 cm, door Hendrik Pola. Zie nr. 10.

13. „Van Ouds het huis den Toll, afgebrooke in den Jaare 1781”. Tekening in kleuren van 18×23.5 cm, door H. J. Merzelaar. Invent. Leidse Prentverz., nr. 76522. Gem. Arch., Leiden. Gereproduceerd in Leids Jaarb. 1911, t.o. pag. 45.

1810-1878: het *berenhuis*

14. Het huis Tol. 1864. Doek, 20,5 × 28 cm., door A. H. Rehm-Erkens. Coll. D. van Tol. Gereproduceerd als afb. 20 bij dit artikel.

15. Het huis Tol. Aquarel door A. H. Rehm-Erkens. Verloren gegaan omstreeks 1945. Fotografische reproductie op Gem. Arch., Leiden.

Na 1878: *de boerde+*

16. „Huis Den Toll. Lagewaard. 1820-1895”. Pen- en potloodtekening, 12,5 × 24 cm. Anoniem. Coll. Rijksbureau voor kunsthistorische documentatie, afd. topografie. Den Haag.

17. Huis Tol. Zuidzijde, omstreeks 1895. Crayon, 35 × 53,5 cm, door C. Zoet. Coll. D. van Tol. Gereproduceerd als afb. 21 bij dit artikel.

18. De Tol, circa 1915. Foto, 18 × 24 cm. Coll. D. van Tol.

19a-b. Zuidpoort en portierswoning van het Huis Tol.

a) 1920 en 1924. Twee foto's, 8,5 × 14 cm. Coll. D. van Tol.

b) andere opname: *invent.* Leidse Prentverz., nr. 76526. Gem. Arch., Leiden.

20. De Ridderhofstad „Den Toll”. 1952. Aero-Photo Nederland. Gereproduceerd als afb. 22 bij dit artikel.

21. Fundamenten *van* koetshuis, gelegen *ten* zuidoosten van het Huis Tol, blootgelegd maart 1957. Foto's D. van Tol en H. C. Schipper. Coll. D. van Tol.

22a-c. Diverse foto's *van* De Tol sedert 1943. Coll. D. van Tol.

a. 1943

b. 1949

c. mei 1951, drie foto's D. van Tol.

d. april 1953, twee foto's P. F. van Oogen.

e. februari 1957, foto A. Bicker Caarten.

PLATTEGRONDEN

23a-i. Kadastrale kaarten. Kadaster, Leiden.

a. circa 1832.

b. mei 1846.

c. juni 1854.

d. juli 1855.

e. juli 1864.

f. juni 1865.

g. juli 1870.

h. mei 1872.

i. mei 1878.

24a-b. Veilingkaarten. Coll. D. van Tol.

a. 1870. 50 × 32 cm. Gereproduceerd als lijncliché B bij dit artikel.

b. 1937. 15,5 × 67,5 cm.

25a-b. Luchtfoto's.

a. sept. 1944. Geallieerde luchtmacht. Schaal 1:10.000. Luchtfoto-archief Stichting voor bodemkartering, Wageningen, nrs. 334-XIV-23 en 24.

b. 1956. Topografische Dienst, Delft. Blad 31 west, VI nr. 180.

AANTEKENINGEN

1. Coll. Nederl. kaarten, *invent. Hingman*, no 2274, Alg. Rijksarch. Gereproduceerd in Leids jaarb. 1957, t.o. pag. 96.

2. In het Leids jaarb. 1957 zijn tegenover blz. 96 de beide kaarten onder elkaar gereproduceerd.

3. D. van Tol. Leids ib. 1957, blz. 82, nrs. 1 en 2.
4. Als 3.
5. **Arch.** Nassause Domeinraad, **leenboek** Naaldwijk 11, **invent. Hingman** nr. 6525, fol. CCCXIX vso. Thr. H. A. van Foreest was zo vriendelijk mij, on deze bron attent te maken. Voorts: zie 3, blz. 82, nrs. 3-8. Zie ook de onderschriften van de afbeeldingen van het huis in de bij dit artikel gevoegde lijst.
6. Zie 3.
7. **Arch.** Abdij Leeuwenhorst, charterkastje lade 78, Alg. Rijksarch. Vergelijk Van den Bergh, Oork. boek Holland en Zeeland II, 282.
8. Leenk. Holl. 5, 1281-1296. Zie ook 5.
9. Van den **Bergh**, 913, 936, 938. Voorts: Leids jb. 1912, 88.
10. Van **Mieris**, Groot Charterboek IV, 84.
11. De herberg van de Graaf omvatte vijf ambachten: de paneterie, de bottelarij, de keuken, de kamer en de maarschalkij (paarden, stallen, voeder, etc.). Voorts viel onder de herberg het personeel van het atelier, waar de kleding voor de Graaf en zijn gezin werd vervaardigd, de valkeniers, de boodschappers te voet en te paard, de klerken die het financieel beheer van de zaken van de herberg en de uitoefening van het **lands**-bestuur voerden, de kapelaan en de lijfarts van de **Graaf** (Th. van **Riemsdijk**, De **Tresorie** en de kanselarij van de Graven van Holland en Zeeland, blz. 23-24 en 40).
12. Grafelijke rekeningen 54, Alg. Rijksarch., 17 vso, 21vso, 22 rto en vso. Gedeeltelijk gedrukt in: Dr. E. Verwijs, De oorlogen van Hertog **Albrecht** van Beieren tegen de Vriezen. blz. 24 en 25: Van **Mieris** 111. 682; Thoe Schwartzenberg, Charterb. Friesland I, 279. Zie ook: Leenk. Holl. 54, 68vso en LH 28 1, 20.
13. Graf. Rek. V, 1, 46vso. Gedr. in: Dr. H. J. Smit, Bronnen tot de gesch. van de handel met Engeland, Schotland en Ierland, I, 586, no 947.
14. Bevelingen 11, fol. 82 vso, Alg. Rijksarch. Gedr. in: **Grafel**. Commissie- of **beveel**-boeken van Hertog **Albrecht** van Beieren, I, 56. Th. van Riemsdijk, De rechtspraak van de Graaf van Holland, 111, 95, no 377. Thoe Schwartzenberg, 1, 313.
15. Mr. S. J. Fockema Andreae, Het hoogheemraadschap van Rijnland, 400.
16. Bijv. Van **Mieris**, IV, 494.
17. Wouter van Gouthoeven, **D'Oude** chronijcke en de historien van Holland, 's-Gravenhage, 1636, blz. 441.
18. Gezocht werd (ook naar afbeeldingen uit later tijd) in de volgende prent- en kaartverzamelingen: Alg. Rijksarch., Den Haag; Rijksprentenkab., Amsterdam; Rijksbureau voor kunsthist. documentatie, Den Haag; U.B. Leiden, Utrecht, Amsterdam; Gem. **Arch.**, Leiden; Hoogheemraadschap; Leiden; Atlas van Stolk, Rotterdam; Teyler Stichting, Haarlem; Theologicum, Warmond; Provinciaal Bestuur, Zuid-Holland; Nederl. kastelen stichting; diverse particuliere verzamelingen.
19. Leenk. Holl. 315, fol. 73vso.
20. Id., 316, fol. 78vso.
21. Van **Mieris** IV, 729-730.
22. Zie 5, fol. CCCXX, en 3, blz. 85 nr. 20, 87 nr 34, en 91 nr 67.
23. Bijv. P. E. van **Reyen**, Middeleeuwse kastelen. Bussum 1965, blz. 57.
24. Als 23, blz. 59, en J. G. N. Renaud, Leids jb. 1954, 50-89.
25. Kastelenboek van Rijnland, afb. 69.
26. Id, afb. II.
27. Id, afb. 38.
28. Jhr. Arend van Dorp, bijgenaamd de Rijke, secretaris van de Prins van Oranje, kocht in 1567 het Huis Tol van Jacob Coppier.
29. In de **overdrachtsacte** van 1567 wordt de hofstede van Tol omschreven als: huyslinge, **bargen**, **schuijren**, etc. Zie 3, blz. 83, 8.
30. Kon. Biblioth., Den Haag, nr. 78 C 53, fol. 149.
31. Het Huis Tol brandde af in 1675, terwijl Cornelis Pronk geboren werd in 1691. **Schoemaker** zelf werd geboren in 1660.

32. **Veilingcatalogus** Alkemade, Amsterdam. 1847. **Conje** (waarschijnlijk van de hand van **A. A. Vorsterman** van **Oyen**, die het origineel in 1892 kocht uit de nalatenschap van **W. J. Baron d'Ablaing** van **Giessenburg**) in coll. **Jurr. van Toll**, Den Haag. Het is mij niet bekend waar het originele handschrift, dat hier voorkomt in de veilingcatalogus van 1898 van Vorsterman van **Oyen**, zich thans bevindt. Voor inlichtingen houd ik mij gaarne aanbevolen.
33. Leids jb. 1911, 51-52.
34. Blijkens de acte van transport van dat jaar werden mee overgedragen: „alle de materialen tot den nieuwen **werck** van den huysse ghestedineert zijnde”. Zie 3, blz. 83, 8.
35. Coll. D. van Tol, Amsterdam. Het is te danken aan de heer Jurriaan van Tol, wiens verdienste het mede is veel **wetenswaardigs** omtrent de familie Van Tol te hebben bijeengebracht, dat deze zwaar gehavende steen is bewaard gebleven en gerestaureerd. Dr. mr. J. Belonje dank ik gaarne voor zijn nauwkeurige datering van de steen, alsmede voor zijn transcriptie van de tekst.
36. Coll. **Jurr. van Toll**, Den Haag. Inhoud gepubliceerd in Leids jb 1911, 55 en 63-68.
37. Zie ook Dr. W. A. Beelaerts van **Blokland** in Leids jb. 1912. 75. Voor de bedoelde tekening, zie lijst van afbeeldingen bij dit artikel, nr. 1.
38. Zie 32.
39. Th. de **Cock**, *Missio foederati Belgii, seu missionis, Batavae descriptio* (Edit. A. van Lommel, S. J.), **Hagae Com.** M. Nijhoff, 1879, 37, 66 en 95.
40. D. van Tol in Leids jb. 1957, 74.
41. Hedendaagse historie of tegenwoordige staat van alle volkeren, Amsterdam, 1746, deel XVI. 366.
42. Zie lijst van afbeeldingen bij dit artikel, nr. 5.
43. **Rechterlijke arch.**, Koudekerk. **Alg.** Riiksarch., 13. fol. 157 **sq.**
44. Tekenning **Metzelaar**, lijst van afbeeldingen bij dit artikel, nr. 13.
45. Als 43, **nr** 48, fol. 158 vso.
46. Pachter was in 1804 Dirk Westerbeek. Morgenb. Koudekerk, Hoogheemraadschap Rijnland, Leiden.
47. A. J. van der Aa, *Aardr. k. woordenb. der Nederlanden*, 11, blz. 282.
48. Kadaster, Leiden, deel 48, nr. 44.
49. Id., deel 387, nr. 30.
50. Zie ook de hierbij behorende veilingkaart, gereproduceerd bij dit artikel als lijn-cliché B.
51. Tekenning, Rijksbureau voor kunsthist. documentatie, Den Haag. Zie: lijst van afbeeldingen bij dit artikel, no. 16.
52. Persoonlijke mededeling T. Reyneveld, die in 1889 op De Tol werd geboren.
53. Deze kamer, die zich in zijn huidige staat in niets onderscheidt van iedere andere zolderkamer in een willekeurige boerderij, wordt ook door de hedendaagse bewoners nog aangeduid met de „**torenkamer**”.
54. O.m. Leids jb. 1949. 129.
55. W.M.C. **Regt**, Leids jb. 1911, 45; waarschijnlijk verkocht aan de **Russische** graven (von) **Toll**, waarvan afstammelingen nog leven in Australië. Navraag bij de **familievereniging** van deze buitenlandse familie Von **Toll** is tot dusver zonder resultaat gebleven.
56. Persoonlijke mededeling van de toenmalige eigenaar K. Groen.
57. Zie 37 en 44.
58. Zie 55.
59. Lijst van afbeeldingen bij dit artikel, nrs. 15 en 16.
60. Zie 56.
61. Zie 55.
62. Zie 56.
63. Zie 52 en voorts de kadastrale kaarten.
64. Zie 49.

65. Zie de kadastrale kaarten van dat jaar.
66. D. van Tol, in Leids jb. 1957, 66.

ILLUSTRATIES

- Afb. 15. Het Huis Tol, 1565 (lijst van afb. nr. 1).
Afb. 16. Het Huis Tol, 17e eeuw (lijst van afb. nr. 2).
Afb. 17. Gevelsteen van het huis Tol, ca. 1590 (lijst van afb. nr. 4).
Afb. 18. Het Huis Tol, 18e eeuw (lijst van afb. nr. 6).
Afb. 19. Het Huis Tol, zuidzijde, 1718 (lijst van afb. nr. 7).
Afb. 20. Het Huis Tol, 1864 (lijst van afb. nr. 14).
Afb. 21. De Tol, zuidzijde, ca. 1895 (lijst van afb. nr. 17).
Afb. 22. De Tol, 1952 (lijst van afb. nr. 20).

LIJNCLICHE'S

- A. Het Huis Tol, 17e eeuw. (lijst van afb. nr. 3).
B. Veilingkaart van het Huis Tol, 1870 (lijst van afb. nr. 24a).

VAN KERKPAD TOT AUTOWEG

Rijpwetering-Hoogmade

door

G. M. ZOETEMELK

Reeds in 1546, nog voor de hervorming dus, werd door Gerrit IX van Poelgeest als ambachtsheer van Hoogmade aan de burens van Rijpwetering bij bezegelde brief toegestaan om ten eeuwige dage een vrij pad te hebben naar de kerk van Hoogmade. Tot 1563, het jaar waarin pastoor Hooijmans van Hoogmade naar de hervormden overging, konden toen de katholieke inwoners van Rijpwetering de kerk van Hoogmade bezoeken, die veel dichterbij was dan die van Rijsaterwoude, waar zij eigenlijk onder hoorden.

De hervormde gemeente van Hoogmade, in 1577 gesticht, nam de kerk toen echter in bezit en voortaan gingen óók de hervormden van Rijpwetering hier ter kerke.

Omstreeks 1578 bestond een plan om een weg aan te leggen van Leiden via Hoogmade, Rijpwetering en Leimuiden naar Amsterdam, maar dat is bij een plan gebleven.

De eerste brug over de Rijpweteringervaart werd in 1643-'44 gebouwd. In het eerstgenoemde jaar werd aan het hoogheemraadschap Rijnland gevraagd om een kwakelbrug te mogen bouwen ten einde een betere verbinding tussen Rijpwetering en Hoogmade te krijgen, vooral ook ten behoeve van de kerk-gangers. Reeds een jaar later was deze brug voltooid.¹ Op een verzoek van de Rijpweteringse hervormden om ter vervanging van een draaiplank omtrent de plaats van de heer Krooswijk „tot gemak voor de menschen op het kerckepad” een tweede kwakelbrug aan te leggen werd in 1740 gunstig beslist.*

Deze kwakels kostten in de loop der jaren flinke bedragen aan onderhoud. Zo werd de kwakel over de Rijpwetering in 1746 door de Rijpweteringse timmerman Jan Harrewegen gerepareerd voor de som van f 71- 11-3.

Over diezelfde kwakel schreef Theodorus Spaan, predikant te Hoogmade, echter op 29 maart 1797 aan de municipaliteit van Alkemade: „Wijl de quakelbrugge van de Rijpwetering naar Hoogmade thans in dien vervallen staat is, dat dezelve gansch ontbruikbaar is geworden, is mijn vriendelijk verzoek bij dezen, ook uit naam mijner gemeente aan de Rijpwetering wo-

nende, dat de Municipaliteit van Alkemade of speciaal het comité van de Ambachtszaken gelieve zorg te dragen, dat gemelde quakelbrugge zoo spoedig mogelijk wederom hersteld en bruikbaar gemaakt worde, opdat mijne gemeente aldaar het onbelemmert genot blijve behouden van het regt 't welk haar deugdelijk toekomt, zijnde reeds in den jaar 1546 bij een open bezegelden brief aan de **gebuuren** van de Rijpwetering vergunt om ten eeuwigten dagen een vrij pad te mogen hebben naar de kerk van **Hoogmade** en overeenkomstig dezen bezegelden brief is door eene Sententie van den Hove Provinciaal in dato 21 Maart 1664 geordonneerd, dar die van de Rijpwetering mede tot haren kosten moeten leggen en N.B. onderhouden een Hoofde en een Draay over zekere sloot, loopende aan de buitenkant van **Hoogmade** ten einde het pad uitkomende onder **zelven** Dijk, welke Sententie van den Hove nog nader bekrachtigd is door eene ampele Resolutie van de toenmalige Staten van Holland en Westfriesland, genomen den 19 Maart 1676. Van deze stukken, op welke ik mij beroepe, zijn copieën onder mij berustende. Ook zou ik in staat zijn de origineele stukken aan de Municipaliteit te **toon**en.

Op fundament van deze echte stukken verzoek ik, dat de quakel in de boven gezegde Sententie van den Hove geordonneerd, behoorlijk onderhouden worde en men zich conforme die Sententie blijve gedragen gelijk uwe **voorzaaten**, die in het bestuur van het Ambagt geweest zijn, zich gedurende ruim een eeuw onafgebroken gedragen hebben.

Te meer mag ik op dit verzoek aandringen uit aanmerking, dat volgens de tegenwoordig verklaarde Regten van de Mensch en Burger niemand mag gestoord of gehinderd worden in de vrije oefening van zijnen Godsdienst. Gelief derhalve deeze mijne Missive aan de Municipaliteit van Alkemade te communicereen en te effectueereen, dat aan mijn verzoek zonder uitstel **zal** voldaan worden en bijaldien er onverhoort eenige difficulteiten of bedenkingen derwegens mogten ontstaan, verzoek ik ten minste dat bij provisie ten **aller**spoedigsten en wel, **zoo** het eenigsinds mogelijk zij, noch van deze week de meergenoemde quakel in **zooverre mag** gerepareerd worden, dat men dezelve bekwaamelijk en zonder gevaar kan overkomen, want anders zou er op aanstaande Zondag eene groote belemmering en confusie in het houden van onze Godsdienst alhier veroorzaakt worden.

Voorts blijve ik, na toewensching van alle heil en aanbod van Broederschap,

Uw Medeburger

Theodorus Spaan.

Predikant der Gereformeerde Gemeente te Hoogmade.

Door de municipaliteit werd een commissie benoemd om de aangeboden papieren te examineren, bestaande uit de burgers **Melman**, Van **Drecht** en de secretaris; bij assistentie de burger **Kornelis** van Egmond.

Deze commissie bracht op 14 augustus 1797 rapport uit: dat de voorz.

quakel en draayplank nimmer ten dienste van de ingezetenen van Alkemade zijn gesteld, maar alleen ten dienste van de gewone geburen van de Rijkswetering in den jare 1546 aldaar woonachtig en die er namaals komen zouden en zulks om te Hoogmade hun kerkgang te kunnen hebben, dat bij Sententie van den Hove van 21 Maart 1664 die van Rijkswetering te hunner kosten te leggen en te onderhouden een quakel en een draaiplank over zekere sloot: dat derhalve uit het een en ander vaststaat dat nimmer het ambacht met de last van voorz. quakel en draaibrug is belast, en dat deze alleen moet komen voor diegenen, welke te Hoogmade ter kerke gingen.

Hoe de beslissing van het ambachtsbestuur op dit rapport is geweest, heb ik niet kunnen vinden.

Toen echter in 1856 de kwakel (weer) vernieuwd moest worden, is wel van gemeentewege een nieuwe gebouwd. De burgemeester van Alkemade, J. W. S. Roeloffs, trachtte hiervoor financiële medewerking van Hoogmade te krijgen, maar dat meende niet gehouden te zijn tot enige bijdrage.

In 1862, toen er plannen werden gemaakt voor een rijweg van Leiden door Alkemade, werd door Th. C. Verkleij c.s. óók een plan voor een weg van Rijkswetering naar Hoogmade ingezonden. De kosten van de aanleg werden begroot op f 12000 waarvan Provincie en Rijk ieder $\frac{1}{3}$ zouden (moeten) betalen en Alkemade, Woubrugge en Leiden samen ook $\frac{1}{3}$. (Alkemade en Woubrugge ieder f 1800 en Leiden f 400). Het jaarlijks onderhoud werd geschat op f 200, te verdelen: Alkemade en Woubrugge ieder f 90 en Leiden f 20. De jaarlijkse lasten voor Alkemade en Woubrugge zouden zodoende $f\ 90 + f\ 72$ (4% van f 1800) = f 162 bedragen, maar aangezien Woubrugge hieraan niet wilde meewerken, ging het plan niet door.

Een verzoek van notaris Klaverweijden te Leiden, in 1867 gedaan als rentmeester van de heerlijkheid Hoogmade, om het werk alsnog uitgevoerd te krijgen had geen resultaat, evenmin als in 1872 een gelijk verzoek.

Een volgende poging om een rijweg van Rijkswetering naar Hoogmade aangelegd te krijgen stuitte af op de mening van het gemeentebestuur van Woubrugge, dat het tot stand komen van een dergelijke weg niet van voldoende belang was om daarvoor een bijdrage te verlenen.

Een nieuwe situatie ontstond, toen op 20 februari 1893 de heer Borst het voetpad, dat door zijn land liep (het oude kerkpad) afsloot, ook al werd hem te kennen gegeven, dat hij daartoe niet het recht had. Overigens was het begaan van dat pad geen plezierreisje, want het liep door „koeland” en hooiland, zodat de dames met hun lange rokken door het lange, vaak natte, gras moesten lopen. Geen wonder dus, dat een van hen eens zei: wat je aan je ziel wint, verspeel je aan je kleren. Bovendien liet de gemeente Alkemade, in afwachting van de aanleg van een nieuwe rijweg, geen reparatie verrichten aan de kwakel over de Rijkswetering. De ene trede na de andere verdween en ook de leuningën werden slap en gevaarlijk. De toe-

stand was in 1895 beslist ernstig geworden en op een goede nacht heeft toen iemand het gevaarlijke onding in het water laten storten.

Daarmee was de verbinding Rijkswetering-Hoogmade geheel verbroken. De hervormden – die het meeste belang bij een weg hadden – konden nu niet anders naar hun kerk komen dan over de brug en het erf van Borst, en dat werd geweigerd. Ik geloof niet, dat Borst weigerde uit geloofshaat, maar meer om te laten voelen dat de gemeente Woubrugge wel degelijk belang had bij een goede weg tussen Rijkswetering en Hoogmade. En ja, op 10 juni 1897 werd de eerste conferentie gehouden over de aanleg van zo'n weg, waarbij in beginsel óók van de kant van Woubrugge medewerking werd toegezegd. De reden daarvan was, dat er bij de Provinciale Staten klachten waren binnengekomen over de onhoudbare toestand.

Op 3 oktober 1898 waren de plannen en de begroting gereed. De totale kosten werden geraamd op f 9.711,10. En op 18 juli van het volgende jaar deelden de Provinciale Staten mee, dat zij hadden toegestaan om uit de provinciale fondsen een bijdrage te verstrekken tot 1/3 van de geraamde kosten.

De gemeente Woubrugge nam slechts de kosten van de brug onder Hoogmade voor haar rekening ten bedrage van f 1350. Het kerkbestuur van de Ned. Herv. gemeente te Hoogmade zei een bijdrage ineens toe van f 250, de instelling De Erven Corn. Sprongh evenzo ineens f 800. Met de provinciale subsidie van f 3.237,03 bleef toen nog ten laste van Alkemade f 4.074,07.

De aanbesteding van het werk had plaats op 19 januari 1900. Aannemer werd P. Vrijburg te Oud-Ade voor de som van f 7300.

Nog in de zomer van hetzelfde jaar kwam de weg gereed, maar hij is altijd een zorgenkind gebleven. De zuinigheid heeft hier de wijsheid bedrogen. De weg was veel te smal, zodat bijvoorbeeld een hooiwagen en een gewoon rijtuig elkaar niet konden passeren. In zo'n geval moest de een aan het eind van de weg op de ander wachten. Later heeft men een paar uitwijkplaatsen aangelegd, wat tenminste iets hielp. Maar toen op 26 januari 1911 alle wegen in Alkemade werden opengesteld voor motorrijtuigen, bleef déze weg gesloten.

In het begin van 1948 zonden B. en W. van Woubrugge een uitvoerig geargumenteerd schrijven aan Ged. Staten met verzoek om de **verbinding**-weg tussen de Hoogmadeseweg in de gemeente Alkemade en het dorp Hoogmade voor autoverkeer te sluiten. (De Hoogmadeseweg zelf was reeds in 1901 gesloten verklaard.) Gevolg: om van Rijkswetering naar Hoogmade te komen moest men 15 km omrijden.

Omdat deze toestand aan de handel veel hinder veroorzaakte en ook van openbare lichamen verzoeken tot opheffing van de afsluiting binnenkwamen, verzocht de gemeente Alkemade aan Ged. Staten om de geslotenverklaring van de Hoogmadeseweg op te heffen en er met provinciale subsidie een tertiaire weg van te maken. Gedeputeerde Staten gaven hieraan geen gehoor, omdat

de weg voor een geregeld autoverkeer ongeschikt was. Het gemeentebestuur van Alkemade verloor echter de moed niet en ging andere wegen zoeken om zijn doel te bereiken. Daarvoor riep het in november 1953 de hulp in van Woubrugge. De tussen beide gemeentebesturen gevoerde besprekingen hadden tot resultaat, dat andermaal een actie werd ondernomen om te trachten met financiële steun van de provincie deze weg op het tertiaire wegenplan geplaatst te krijgen. Hierbij werd de A.N.W.B. ingeschakeld, die toen het verzoek herhaalde.

Ongeveer een jaar later stelden Ged. Staten aan de Provinciale Staten voor het verzoek toe te staan met de motivering, dat deze verbindingsweg – na verbetering – van betekenis zou kunnen zijn niet alleen als verbindingsweg tussen Alkemade en Hoogmade, maar ook als schakel tussen de beide provinciale wegen.

Het zou echter nog tot **16 november 1965** duren, voordat afgevaardigden van het provinciaal bestuur, het hoogheemraadschap, het polderbestuur en de Kamer van Koophandel en de burgemeesters van Woubrugge en Alkemade (J. C. van Wageningen en P. M. F. Smolders) met hun gemeentebesturen aan de opening van deze weg een feestelijk aanzien gaven, ondanks de sneeuw- en hagelbuien. De officiële opening had plaats door de ontmoeting van de twee burgemeesters op de grens van hun gemeenten.

Zo is dan in **1965** een prachtige autoweg tot stand gekomen, waar men in 1546 nog moeite had om een looppaadje naar de kerk te krijgen.

AAANTEKENINGEN

1. Arch. v/d Heerlijkheid van Hoogmade, inv. nr. 356.
2. Arch. v/d Heerlijkheid van Hoogmade, inv. nr. 357.

DE LEIDSE MONUMENTEN

De veranderingen in het stadsbeeld gedurende de jaren 1964 t/m 1966.

28e vervolg

door

C. J. Bardet

In verband met de uitvoering van het saneringsplan is men in de gemeente Leiden doorgegaan met de sloop van de panden die voor het plan moeten verdwijnen. In het stadsbeeld zijn enige grote gaten gebroken. Bij de **Garen-**markt en het Korte Levendaal is een terrein vrijgekomen dat als parkeerterrein dienst doet. De doorbraak van de Hooigracht naar het Levendaal is vrijwel klaar. Ook op het Pieterskerkhof is een groot gat ontstaan door het slopen van een schoolgebouw.

Doordat het slopen zoveel sneller gaat dan het uitvoeren van de aansluitende werkzaamheden is de angst alom groot, dat de aanblik van de geschonden punten het stadsbeeld nog vele jaren zal beheersen. Zo is dit in zekere mate ook het geval met de nog niet afgewerkte, maar reeds enige jaren geleden dichtgegooide Langegracht.

In de afgelopen jaren kwamen twee belangrijke *bruggen* gereed. De brug bij de Steenschuur naar het gedempte Korte Levendaal werd verbreed. Een grote aanwinst kunnen we de vernieuwde St. Jeroensbrug over de Vliet in het Rapenburg noemen. De twee oude stenen met opschrift werden herplaatst, en de stalen plaatligger werd vervangen door een boog zoals op afbeelding no. 24 is waar te nemen. Hiermee is het oude stadsbeeld op deze plaats weer in ere hersteld.

In het artikel van ir. Vos en de heer Rodenburg (L. Jaarb. 1966 blz. 51) is uitvoerig melding gemaakt van enige, voor Leiden zo belangrijke, opgravingen. Tijdens de herbouw van het afgebrande pand van V. en D. aan de Herengracht werd bij de Groenesteeg de fundering gevonden van een *vestingtoren*. Deze toren maakte deel uit van de bemuring van het Hoogeland. Dit was de eerste stadsuitbreiding omstreeks het jaar 1300.

De restauratie van de *Burcht* die aanvankelijk zeer voorspoedig verliep, moest in verband met onvoldoende financiële middelen worden gestopt. De helft van de muur is gereed gekomen. Mede door de gedeeltelijke ont-

graving van het binnenterrein is het resultaat zeer verrassend. Het is van het grootste belang dat deze restauratie op korte termijn wordt doorgezet, daar anders waardevolle gegevens verloren zullen gaan.

De restauratie van de *Hooglandse Kerk* gaat in een gestaag tempo door. Niet alleen dar van de koor- en transeptmuren weer een groot deel uit de steigers is gekomen, thans is ook de steiger in het koor gesloopt. Hierdoor is in dit deel van de kerk ook het resultaat van de inwendige restauratie al waar te nemen.

Het *Elisabethshof* aan de Oude Vest is lange tijd door sloop bedreigd. Na aankoop van het hof door de Stichting van R.K. Bejaardenzorg is thans met de restauratie begonnen. Er werden hierbij enkele belangrijke vondsten gedaan die, zoals vaak bij restauraties, een zekere aanpassing van de plannen noodzakelijk maken.

Het door vele restauraties wel zwaar verminkte *Rijnlandsbuis* aan de Breestraat werd gedeeltelijk gerestaureerd. Het pannen dak is door de oorspronkelijke leibedekking vervangen. Het herstel van de voorgevel moet nog blijven wachten.

Met de financiering van de restauraties gaat het, evenals elders in den lande, zeer slecht. Ondanks dat is het verheugend te constateren dat in de afgelopen periode enige goede resultaten bereikt zijn.

Zo werd aan de Steenschuur de voormalige pastorie *van de R.K.kerk van de H. Lodewijk* gedeeltelijk verbouwd en gerestaureerd, waarbij twee stucplafonds behouden konden blijven. Het pand zal als bibliotheek in gebruik genomen worden. Het voor het stadsbeeld zo belangrijke hoekpand *Hoogstraat-Nieuwe Rijn* kreeg een goede opknopbeurt. In de ramen werd een passende roedeverdeling aangebracht. Op de vernieuwde goot werd het historische opschrift weer aangebracht.

Het pand *Aalmarkt 19*, in gebruik als dependance van hotel Klein Minerva, werd gerestaureerd. De verminkte rechterzijde kon weer in de oorspronkelijke vorm worden teruggebracht.

Graag maken wij hier melding van de restauratie van de panden *Oude Rijn 186*, *Gerecht 4* en *Oude Rijn 112*, en van de gedeeltelijke aanpassing van het pand *Rapenburg 125*. De 17-eeuwse trapgevel van het pand *Lange Mare 72* werd herbouwd. Ook het pand *Breestraat 95* werd opgeknapt. Van het pandje *Rapenburg 94*, dat door de eigenaar inwendig reeds belangrijk was opgeknapt, is nu ook de voorgevel hersteld. De ramen kregen een meer passende roedeverdeling en de voordeur werd verbeterd. Boven de voordeur werd een nieuw snijraam geplaatst.

Het pand *Hogewoerd 87* werd vrijwel geheel gesloopt en vervolgens vernieuwd. De *voorgevel* kon echter behouden blijven en werd aanzienlijk opgeknapt. Dit waren verschillende voorbeelden van particuliere initiatieven tot restauratie die voor het herstel van het stadsbeeld onmisbaar zijn. Daarnaast kunnen we melding maken van een geheel andere benadering van het Leidse monumentenbezit.

Het betreft hier het werk van de Stichting *Studentenhuisvesting Leiden*. Deze Stichting heeft in de afgelopen jaren op grote schaal veelal bedreigde Leidse monumenten aangekocht. Een groot aantal is inmiddels geheel of gedeeltelijk gerestaureerd en in gebruik genomen.

In het verslag over 1963 (L. Jaarb. 1964 blz. 158) werd reeds melding gemaakt van de restauratie van het pand *Papengracht 8*. Deze is gereed gekomen. Ook de aangekondigde herbouw van het pand Oude Singel 52 is voltooid. In verband met de slechte toestand van het *buurpand no. 50* werd ook dit pand door de Stichting aangekocht. Ook hiervan werd de voorgevel herbouwd.

Op dezelfde *Singel* kocht de Stichting Studentenhuisvesting de panden 68, 66 en 68. Alleen het pand no. 66 is nog niet klaar. Als ook dit pand zich na restauratie weer in de grachtwand zal voegen, mag hier met recht van een waar stuk stadsherstel gesproken worden.

Van het pand *Rapenburg 12* werd de zijgevel aan de Langebrug reeds verbeterd. De voorgevels van dit pand en van *Rapenburg 14* werden aangepast. In de ramen is een passende roedeverdeling aangebracht, waardoor de gevels hun oorspronkelijke schaal hebben herkreten. Het pand *Rapenburg 52* werd zeer grondig onder handen genomen, de oorspronkelijke balklagen konden echter worden gehandhaafd, waardoor de oude structuur van het pand bewaard gebleven is. De later aan de linkerzijde ingebroken deur is weggenomen.

De panden *Rapenburg 120* en *122* worden thans nog voor de studentenhuisvesting gereed gemaakt.

Het 18e eeuwse pand *Nieuwsteeg 31*, reeds lang bewoond door meisjesstudenten, werd door de Stichting aangekocht en grondig gerestaureerd. De schilderijen in de tuinkamer werden door de restaurateur van Eerde uit Rotterdam hersteld.

Verder vermelden we nog het herstel van de twee panden *Herengracht 41* en *43*, en van het pand Oude *Vest 35*. Het herstel van het hoekpandje *Groenhazengracht-Doelengracht* is begonnen. Naast de aankoop van genoemde panden heeft de Stichting Studentenhuisvesting ook reeds enkele hofjes in eigendom verworven. Het Jean *Michelhofje* aan de Pieterskerkgracht, dat zo ver in verval verkeerde dat nauwelijks aan restauratie kon worden gedacht, is nu een zeer geriefelijk onderkomen voor 24 studenten.

Ook het veel grotere *Loridanshof* aan de Varkenmarkt is na aankoop door de Stichting in restauratie en zal spoedig weer een sieraad voor de stad zijn. Het is duidelijk dat deze hofjes, die wat betreft de bewoonbaarheid een groot probleem gingen vormen voor de stad, op deze wijze een bestemming kunnen krijgen waarvoor ze uitermate geschikt zijn, terwijl ze daardoor tegelijkertijd voor de toekomst gespaard kunnen worden.

Na het overlijden van molenaar W. van Rhijn is de *korenmolen De Vak*, daterend uit 1743, gerestaureerd. In de molen is nu het molenmuseum onder-

gebracht, waarmee deze molen opnieuw een belangrijke, zij het gewijzigde functie heeft gekregen in het Leidse stadsleven.

Mede door de grote activiteit van de Stichting Studentenhuisvesting konden in dit verslag verheugende resultaten op het gebied van restauraties in Leiden worden vermeld. In een stad, zo rijk aan monumenten en nog goed bewaarde stadsgezichten zal, en dit kan niet genoeg benadrukt worden, de restauratieactiviteit nog veel groter moeten worden wil men de binnenstad bewoonbaar houden en het voor Leiden zo typerende stadsbeeld bewaren.

ILLUSTRATIES

afb. 23. St. Jeroensbrug voor de restauratie. Foto G. v/d Mark, 1943. **Prentverz.** Gem. **archiefdienst**, nr. 8156.

afb. 24. St. Jeroensbrug na de restauratie anno 1966. Foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

afb. 25. Oude Singel, nrs. 50-52. Foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

afb. 26. Oude Singel, nr. 68. Foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

afb. 27. Interieur Nieuwsteeg nr. 31. Foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

MONUMENTEN UIT DE OMGEVING VAN LEIDEN

Vijfde vervolg

door

C. J. BARDET

Hoewel deze verslagperiode drie jaren betreft, is de restauratie-activiteit in de omgeving van Leiden zo gering, dat hiervan geen enkele belangrijke restauratie verslag kan worden uitgebracht.

In *Leiderdorp* werd, in afwachting van de noodzakelijke algehele restauratie, de uit 1845 daterende toren van de N.H. Kerk, gesloopt.

De oorspronkelijke westgevel met het ingangsportaal daterende uit 1781 is weer hersteld.

De toren van de Hervormde Kerk te *Rijnsburg* kwam gereed. In het open-gemaakte achtkant werd een carillon aangebracht. Na het slopen van het oude raadhuis van Rijnsburg kon het laatste onderzoek op het abdijcomplex plaats vinden. Of de tweede westtoren van de voormalige abdijkerk bestaan heeft kon niet worden aangetoond.

In Rijnsburg is in de verslagperiode nog het Spinozahuisje opgeknapt.

Met grote spijt moeten wij ook hier constateren dat de achterstand in de restauraties steeds groter wordt. Vooral voor de landelijke bouwkunst heeft dit ernstige gevolgen, daar uitstel van restauratie hier meestal niet mogelijk is.

ILLUSTRATIE

afb. 28. Wassenaar, Buurtweg nr. 40, na restauratie. Foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg. (Foto van vóór de restauratie, Leids Jaarb. 1963 afb. 53.)

INHOUD

Voorwoord . . . ,	5
Vereniging Oud-Leiden	
Bestuur en Commissies	6
Correspondenten in Rijnland	8
Jaarverslag over 1966	9
Financieel overzicht 1966	12
Financieel overzicht 1966 van de commissie Het Leidsche Woonhuis	13
Jaarverslag over 1966 van de commissie voor Volkskunde	14
Korte Kroniek van Leiden en Omstreken 1966	15
Bijdragen	
Jean Gillot, een Leids ingenieur door H. J. Witkam	29
Herman Boerhaave met zijn vrouw naar Parijs in 1714 door dr. P. C. Boeren	55
De functionarissen belast met de zorg voor de stadsbouwwerken te Leiden (1575-1850) door E. Pelinck	59
De stadsuitbreiding van de jaren 1386/89 door ir. H. A. van Oerle	77
De Krijthoeve te Leiden door drs. J. Heniger	85
Vorstelijk bezoek te Leiden in 1613? door dr. W. C. S. van Benthem Jutting	101
Robert Fruin en zijn fonds voor studiereizen door prof. dr. W. den Boer	107
Een feestrede van J. H. van der Palm door J. J. M. Groffie	123
Samen doen door dr. J. P. Duyerman	133
Het Haagse Schouw door G. 't Hart	143
Rijnlands wapen; een erfenis van koning Willem? door J. B. W. Hollestelle	161
Heidens in Rijnland door dr. O. van Kappen	175
De gedaanteverwisselingen van het huis Tol door D. van Tol	189
Van kerkpad tot autoweg Rijkswetering-Hoogmade door G. M. Zoetemelk	201
De Leidse monumenten. De veranderingen in het stadsbeeld gedurende de jaren 1964-1966 door C. J. Bardet	207
Monumenten uit de omgeving van Leiden door C. J. Bardet	211
Inhoudsopgave	212